

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

VII. KÖTET, 1—2. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1955

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztőbizottság tagjai

BÓKA LÁSZLÓ, LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE

A szerkesztésért felel

BÓKA LÁSZLÓ
osztálytitkár

Technikai szerkesztő

VARGA JÓZSEF

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V. SZÉCHENYI RAKPART 3.
KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica,

Acta Orientalia.

A Nyelv- és Irodalomtudományok, valamint a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua.

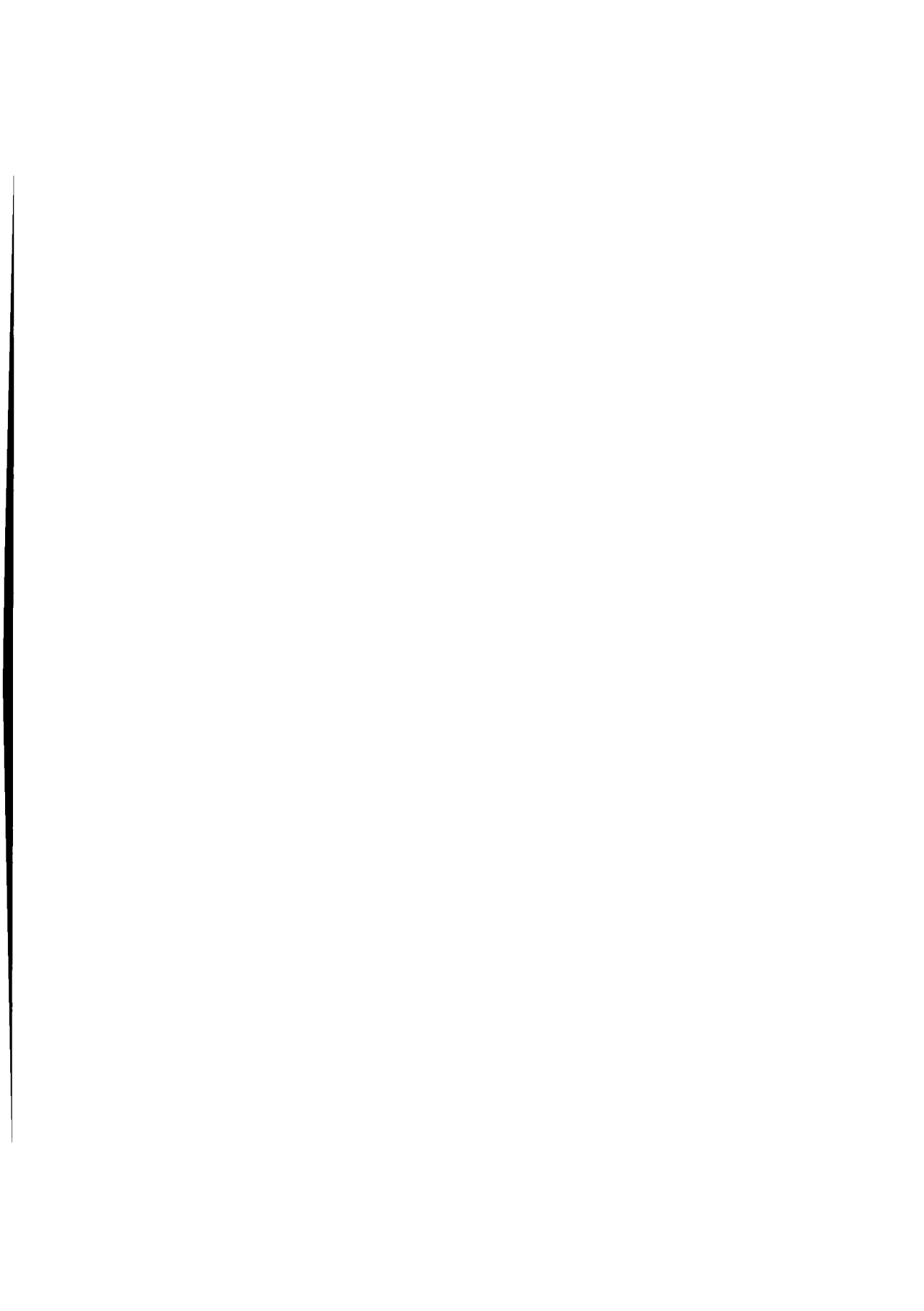
Az Actákban orosz, német, angol és francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven, vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségének küldendők meg. Az Acta Linguistica szerkesztősége Budapest, V., Váci u. 12., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége Budapest, V., Alkotmány u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) belföldi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 04-878-111-46), külföldi megrendelések a »Kultúra« Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VI., Sztálin t 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

JÓZSEF ATTILA
SZÜLETÉSÉNEK 50. ÉVFORDULÓJÁT ÜNNEPELTÜK
1955. ÁPRILIS 11-ÉN

ISMERETLEN ÉS RITKA NÉVSZÓKÉPZŐK A MARI ÉS A PERMI NYELVEKBEN

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának
1933. december 21-i felolvasó ülésén tartott előadás

I.

Egy ismeretlen deverbális névszóképző a mari nyelvben

BUDENZ Cseremisiz tanulmányaiban a *mo*, *me* (*mö*) nomen acti deverbális képző példái között szerepel a *tarlema oksa* 'bér (bérelő pénz), tehát *-ma* alakban, amely, mint maga Budenz megjegyzi, csak a bibliafordításokban fordul elő (NyK. III, 430). BUDENZ nagyon helyesen tette, hogy ezt a képzőt a *-mo*, *-me* (*-mö*) képzővel együtt tárgyalta, s egynek is vette ezzel, mert a *-ma* alak csak pontatlan írása a bibliafordítónak a legtöbb mari nyelvjárásban redukált hangon végződő, eredetibb *-mə*, *-mə* alak helyett. Ezt kétségtelenné teszi az is, hogy a finnugor nyelvészektől (GENETZ, POROKKA, RAMSTEDT, WICHMANN) följegyzett szövegekben és szótárakban a képző *-ma* alakjára egyetlen adat sem fordul elő.

A mari nyelvben azonban mégis van egy *-ma* képző, amely, véleményem szerint, semmiképpen sem lehet a *-mə*, *-mə* képző változata. A képző ragtalan alakban elég ritkán fordul elő, inkább ragos alakban van rá példa. Mivel a finnugor tárgyú művekben ez a képző még nem került tárgyalásra, azért a hitelesség kedvéért több példát is közlök előfordulásukra.

R a g t a l a n a l a k : B *pəštəmə βe'r* (= *pəštəme βe'r*) 'az a hely, ahová tettem valamit', UJ *pəštəmə βe'ršte u'ke* 'nincs azon a helyen, ahová tettem v. tették'; JT *ko-ktən lü'lna ma-skam peš, βa'ra ka-jen on'pžəšna l ü · m a βe'rške, ma-ska u'ko, ala-γəš ka-jen* 'ketten nagyon lőttünk egy medvére, aztán a lövés helyére mentünk megnézni (tkp. menve néztünk), a medve nincs [ott], valahova elment'; JT *lü · m a βe'ryə'tsən ka-jik ala-γəš mi'ken βo·zo; kə'tsa-ləm, kə'tsə-ləm, šə[m] mü* 'lövés helyéről a madár valahová repült (tkp. ment), s [ott] esett le; kerestem, kerestem, [de] nem találtam'.

N é v r a g o k k a l : a) a b l a t i v u s z -, illetve e l a t i v u s z r a g g a l : B *pū ru m ä · γ ə t š kuržun* 'favágás közben (tkp. favágásból) elszaladt'; *u m a l m ä · γ ə t š tö'sten kinè-ləm* 'az alvásból fölugrottam (tkp. ugorva fölkeltem)'; *j ü m ä · γ ə t š le-ktən kuržo* 'ivás közben kiszaladt' (tkp. kimenve

szaladt); CK CÜ *pū r u m à · γ à t š*, CK *k o r a l m à · γ à t š*, CK CÜ *t ü - r e t m à · γ à t š k à j š š* 'favágás, szántás, aratás közben elment'; CK *k o t š - m à · γ à t š l e · k t ŋ n g à · j š š* 'evés közben kiment'; CK *k o t š m à · γ à t š*, Č *k o t m à · γ à t š k o r · γ o š γ o l d ā š m o · d a š*, 'joldas-sámátš tō-lēn o l o t t à' pajtasai jöttek és evés közben kiszaladt játszani'; CK *k o l k o t š o m à · γ à t š*, Č *s o l ō m à · γ à t š*, *š o y à š o y a l m à · γ à t š k a j e · n* 'halászás (tkp. halfogás), kaszálás, szántás közben elment'; ČN *ā j ū m à · γ à t š ŋ n l è · k t ŋ n g a j à* (ara-ka-m *ā j ū · n š ā n d z a · t*, t o z ē · t š ŋ n l è · k t ŋ n g a j à) 'ivás közben kiment (pálinkázva ülnek, onnan kimegy)'; JT *k o t s m à · γ à t s ŋ n*, *ā j ū m à · γ à t s ŋ n m a · r e l ū · d ŋ n d a k o · r y o š γ o l t e n v. γ o l t ā š* 'az ember megijedt és evés közben, ivás közben elszaladt'; *š ā n d z ā m à · γ à t s*, *t ŋ r e t m à · γ à t s*, *š u · d o s o l ō m à · γ à t s k o r y o · ž o n* 'ülés, aratás, kaszálás közben elszaladt'; *m a l ō m à · γ à t s k o r y o · ž o n*, *t ō r s t e n k ā n ā l ŋ n* 'alvás közben elszaladt, fölugrott (tkp. ugorva fölkel)'; *k u ŋ m à · γ à t s k o · r y o š γ o l t e n*. 'd j e ŋ a y u · r e n k u j m a · š e š' 'közösülés közben elszaladt; egy ember rajta kapta k. közben'; *l ū m à · γ à t s ŋ n* (= *l ū m ā · γ à t s ŋ n*) *l ū · d a m* 'a lövéstől félek'.

b) inesszívuszraggal: B M *p ā š t ā m a š t [e] u k e* 'nincs ott, ahova tették'; B *u m a l m a š t e*, *k o t š m a š t e* 'alvás, evés közben'; B *o n d z ā m a š t e s a j j e · ŋ*, *o ŋ l ō m a š t e p a l e* 'látásra jó ember, beszédjén látszik meg, (hogyan milyen)'; B *ū · d ŋ r β l ā k u l m a š t e t u l u · k β ā t ā m k ō · n a l e · š* (*u l m a š ā š t e* helyett) 'wenn es ein Mädchen gibt, wer nimmt dann eine Witwe' (WICHMANN: Volksdichtung und Volksbräuche der Tsche-remissen 468); M *o n d z ā m a š t e s a j j e · ŋ*, *š e ŋ g e t š ŋ n ā l ā · m o · y ā n ā d ā r ?* 'látásra szép (jó) ember, hátulról vajon milyen?' UP *o n d z ā l m a š t ā s a j j e · ŋ* 'ránézésre jó ember'; *k u t ā r m a · š t ā j e · ŋ p a l l ā*, *š i · d ā z ā m*, *s ā j z ā m p a l l e t* 'beszéd közben ismerszik meg az ember, haragos-e, jó-e (tkp. haragos [vagy] jó voltát ismered meg)'; UJ *š i n d z a · o n d z ā l m a š t ā z · a · k s ā · j ā n k o j e · š* 'szeme nézésére is jó [ember]nek látszik'; *k u t r m a š t ā z · a · k s ā · j ā n k o j e · š* (*s ā · j ā n k u t r ā*, *β e s e l a · j ā · ŋ*) 'beszédjében is jó embernek látszik (szépen beszél, vidám ember)'; *ū · d ā r š i n d z ā m a š t ā z · a · k s ā · j ā n k o j e · š* 'a leány ültében is szépnek látszik'; *š t ā m ā š t ā z · a · t s ā · j ā n š t e · n k o š t e · š*, *o · k p u d ā r t ā l ā t ā l a · m* 'munkáját is jól végzi (tkp. tevékenységében jól dolgozva jár), nem töri el az edényeket'; CÜ *o n d z ā m a š t e s a j j e* 'ránézésre szép'; *ā š t ā m a š t e s a j j e* 'munkájában jó'; *o l ō m a š t e s a j j e*, *ā š k e d e š ā z l a · n o s a · l* 'beszédjében jó [ember, de] a maga családjához rossz', CK Č *t i d [e] ā m n e o n d z ā m a š t e s a j e*, *a š o p ŋ š a · š a r t a m z [e] u k e* 'ez a ló szemre (tkp. nézésre) jó, de nem sokat ér (tkp. tehetsége nincs)'; *t i d e ā j ā n o n d z ā m a š t e s a j j e*, *k ā t š e p i z e · š* (š o l ā š t e · š) 'ez az ember ránézésre jó [ember, de] a keze ragad (lop)'; JT *ā j e · ŋ o n d z a l m ā · š t e p a · l e*, *š ā n d z ā · γ à t s* 'az ember nézésében ismerszik meg, a szeméből'; *ā j e · ŋ o ŋ l ō m a · š t e p a · l e*, *o ŋ y ā t s* 'az ember beszéd közben ismerszik meg, a szavából'; *m ā · n ā n l ū m a · š t e m ā n k o · d o m k ū · t ā š m*, *t ŋ d ŋ · l a n β e r e · š t ā n o · y ā l* 'mikor meglöttem azt, amire céloztam, nem került meg'; JU (WICHMANN 86)

dj=mla:n šolγ ≈ ma-štə 'vor dem Gott stehend'; (ibid. 89) *kà n ə ma · št ə* 'beim Ruhem'; (ibid. 89) *tà · tsə kè · tsən ʔl ə ma · št ə* 'im Leben des heutigen Tages'; (98) *ku : dā - βi · tsəštə k o š m a · št ə p ≈ r ≈ m a · št ə l e a m a · št ə* 'wenn es [zu Hause] im Hof wandert, [in den Hofstall] hinein- und hinausgeht'; (110 : 11) *sà · koḡ t o r γ a ḡ m a · št ə oltà · lāde o · k ertə* 'bei jedem Geschäft wird geprellt'; (111 : 17) *erte · n k a ḡ m a · št ə ʔle · tsođra · št ə k o š m a · št ə* 'wenn man (an einem einzelnen Baum) vorbeigeht oder im Walde wandert'; (123 : 115) *ü d ʔ m a · št ə p ≈ r · tsə βezdè · βoze · š* 'zur Saatzeit fällt überall Samen hin'.

c) illativuszraggal: U (WICHMANN 159) *mari · -βà : tš pò · sšš t ü r e d m a · š k ə k o š k a · š laška · m nanğajà · ulma · š* 'eine Tscheremissenfrau brachte zur Mahlzeit Nudelsuppe auf das Erntefeld (tkp. ahol arattak);' JU (WICHMANN 117 : 44) *kai · k ko · m n o k a ḡ m a · š k ə k ≈ p š ə · l o ertə · ka · ḡ à* 'wohin die Wildgans geht, dahin geht (auch) immer der Holzhäher'.

d) Véleményem szerint a következő *-maš* végű igenevek is eredetileg illativuszok voltak, tehát alakjuk *-maškə* volt, s a végük lekopott (vö. K *kì · dāškə*, U *kì · dāškə* és K *kì · dāš*, U *kì · dāš* [kit 'kéz'], K *lā · māškə*, U *lū · māškə* és K *lā · māš*, U *lū · māš* [K *lām*, U *lum* 'hó']); WICHMANN : Tscheremissche Texte 113) : U (WICHMANN 53) *šū · ryđ - m u š m a : š šim pšta · t* 'sie legen in den Waschnapf eine Silbermünze'; C (WICHMANN 20 : 137) *β ò ž ə l m a · š pu · re · t* 'du wirst dich schämen müssen' (vö. M *β ò ž ≈ l m a · š k i pu · re · t* ua. uo. 25 : 182); C (61) *ko · lšə poye · n o p t ə m a · š to · lšə jəḡ · šāmātš* 'die zur Einbettung des Toten in den Sarg angekommenen Leute'; C (145 : 131) *a · tšā · žš š o t š m a · š e · ryžš mià* 'an den Geburtsort seines Vaters kommt der Sohn'.

e) birtokos személyraggal: U (WICHMANN 302) *t š i ḡ l m a št - a t š o γ a l m a št - a t ka : r m ə ž la · ḡ posto la · ḡ ulmà · žš* (oder : *ulmaš*), *ḡ ü kt ḡ l - m a št - a t pu · k ² š a l m a št - a t ü la · ḡ mü la · ḡ ulma · š* 'ihr Anzug und ihr Schuhzeug waren aus Fliegentuch (eig. Scharlachtuch), ihr Essen und ihr Getränk war Butter und Honig'; U (WICHMANN 42, 402) *kunda · š tenge · ul m a : ž ə* 'acht Rubel waren es wohl [bloss].

Utólag átnézve WICHMANN szövegeit, ezekben is megtaláltam a szóban forgó képzőt ragos alakokban, azonban ő nem foglalkozott egyetlen dolgotatában sem vele, s így a képző eredetéről sem nyilatkozott.

A *-ma* képzőnek némi köze mégis van a *-mə*, *-mə* participiumképzőhöz, annyiban, hogy szerintem haplológia útján keletkezett a *-maš* képzőből, amely a *-mə*, *-mə* képző és az *-aš*, *-āš* képző összetétele, mint a *-šaš*, *-šāš* a jelen idejű melléknévi igenév *-šə*, *-šə* képzőjének ugyanezzel a képzővel való alakulata (vö. BEKE: Cseremisiz Nyelvtan 150 és 138). A kiindulás nyilván az inesszivuszi és illativuszi alakokból történt, amelyek ragjának kezdőhangja *-š*. A *-maš* képzős alakokban tehát ez a két eset eredetileg így hängzott : **-maššštə*, **-maššškə*, ezekből keletkeztek azután haplológia útján a *-maštə*, *-maškə* összevont alakok. Mármost a nyelvérzék a *-štə*, *-škə* végzetet érezte az inesszivusz és az illativus ragjának, s elvonta belőlük a *-ma* képzőt.

Hasonló összevonás történt a (WICHMANN) B *mōŋgo*, U *mōŋgō*, C *mēŋgō* stb. 'után' névutóval a *-mā*, *-mā* igenévképzővel kapcsolatban. Pl. B (WICHMANN 469) *lūīmō·ŋgo* 'nachdem ich ihn geschossen habe' (ebből: *lūīmō mōŋgo*); (470) *užmōŋgo* (< *užm* o *mō·ŋgo*) 'nachdem ich sie gesehen habe'; U (34) *nū·nān dūmō·ŋgō* 'nachdem sie getrunken haben' (de: U *dūktēm mōŋgō* 'nachdem er zu trinken gegeben hat' 42); (162) *je·š kaiīmō·ngō* 'wenn die Angehörigen fortgegangen waren'; (36) *i·māš·šā:mā tššēm kitškēmō·ŋgō* 'nachdem die Pferde vorgespannt sind'; (38) *dūn kotšmōŋgō* 'nachdem getrunken und gegessen ist'; C (62) *šām kē·tšš ertāme·ŋgō* 'nach Verlauf von sieben Tagen'; (61) *kapkā·γātš lekme·ŋgō* 'durch das Tor [auf die Strasse] gekommen'; (62) *ko·lšām toiŋme·ŋgō* 'nachdem der Verstorbene begraben ist'.

Ez a jelenség *š* és *ž* végű főneveknél is előfordul, pl.: B U *pō·māš*: 'kebel' U (WICHMANN 48) *pō·māš·kā* 'kebelbe', (48) *pōmāšte·t*, B (463) *pōmāšte·t* 'kebledben'; B U *punda·š* 'fenék': U (139) *punda·štā*, B (460) *pundašte* 'fenéken'; U *kor·māž* 'marok': (141) *kor·māš·kā* 'marokba'.

Az ilyen összevonásokra más esetekben van példa. Ilyen némely nyelvjárásban a P B BJ *ārbeže*, M *urbeže*, MK *urbe·žā*, B Jp UJ CŰ *ārbeže*, JT *ārbe·ze*, CK *ārbeže*, JO *ārβē·žā*, V *ārβē·zā*, K *ārβē·zā*, UP *erβē·žā* 'gyermek, fiatal, legény' szó többesszámú alakja: UJ *ārβē·šāmātš*, JO *ārβē·šāmats*.

Még érdekesebb a B M UJ CŰ CK Č *olmo*, JT *o·lmo*, UP *o·lmā*, V *o·lm* o, JO *ō·lmŋ* 'hely', PB BJ B Jp M MK 'pad' (is) egybe olvadása a P B M *nāmalne*, *nāmalke*, *nāmalā·n*, *nāma·ltš(ān)*, MK *nāma·lnā*, *nāma·lkā*, *nāmalā·n*, *nāma·ltš(ān)*, UJ *jāmalne*, *jāmake*, *jāmalā·n*, *jāmā·tš(ān)*, UP *imā·lnā*, *imā·kā*, *imā·n*, *imā·tšān*, CŰ *dūmalne*, *dūmak*, *dūmalā·n*, *dūma·tš*, JT *nāma·lne*, *nāma·lke*, *nāma·lan*, *nāma·ltsān*, JO *nŋmā·lnā*, *nŋmā·kā*, *nŋmā·lān*, *nŋmā·ltsān*, CK *lūβalne*, *lūβake*, *lūβa·tš*, K *lβā·lnā*, *lβā·lān*, *lβā·ke*, *lβē·ts(ān)* 'alatt, alá, alól' névutóval: P *olimalne*, *olimalā·n*, *olimalke*, *olima·ltšān*, UP *ōlāma·lnā*, *ōlāmalā·n*, *ōlāmā·kā*, *ōlāma·tš*, USj *ōlāma·lnā*, *ōlāma·kā*, *ōlāmā·tšān*, UJ CŰ *ōlāmalne*, CŰ *ōlāmalā·n*, *ōlāma·k*, UJ *ōlāmake*, *ōlāmā·tšān*, C (WICHMANN 150) *ōlāma·lnā* v. *ōlūmq·lnā*, JT *ōlāmā·lne*, *ōlāma·lke*, *ōlāma·lts(ān)*, MK *olnāma·lnā*, *olnāmalā·n*, *olnāma·lkā*, *olnāma·ltšān*, CK *ollūβalne*, *ollūβalā·n*, *ollūβa tš*, de UP *ōlāma·l imal·nā*, *o. imā·kā*, *o. imā·tš*, UJ *ōlāma·l jāmalne*, *o. jāmake*, *o. jāmā·tšān* 'pad alatt, pad alá, pad alól'.

Különösen érdekes az UP és az UJ adat, amelyekben már a főnév egybeolvadt a névutó alapszavával, s utána megint ki van téve a névutó teljesen.

A mari *-ma* képző tehát elvonás következtében keletkezett a *-maš* képző inesszivusz- és illativusragos alakjaiból.

Az elvonás vagy kikövetkeztetés érdekes jelenségére SIMONYI hívta föl a figyelmet a magyar nyelvtudományi irodalomban Elvonás (Elemző szóalkotás) című munkájával (NyF. XI.), bár egyes esetekben már azelőtt is volt szó róla. A finnugor nyelvek hasonló jelenségére vonatkozó irodalmat

nem ismerem, nem tudom, foglalkoztak-e vele. A mari nyelvből a következő példákat idézhetem: P B M UP UJ CK *sala-m* > JT *sa-la*, JO V K *šä-lä* 'üdvözet' < kazáni-tatár *salam* ua. Rendesen ebben a kifejezésben fordul elő: *salä-mäm kolte-m* 'üdvözetet küldök'. A nyugati nyelvjárásokban a nyelvérzék szerint az *-m* tárgyrag volt kétszer kitéve, ezért a tulajdonképpeni tárgyragot elhagyták, s a szó végének *-m*-jét érezvén ragnak, alapszóul az *-m*-telen alakot következtették ki.

P B BJ Bjp ČN *šö-lkän*, M *sö-läkän*, MM *sö-lkän*, MK *šä-lkän*, CÜ Č *šö-läkän* > JT *šö-läk* 'hüvös' < csuv. (PAASONEN) Bg. Szp. *šulyšn*, (ZOLOTNYICKIJ) *solgyym*, *solgyn* ua., kazáni-tatár *salkyn*. E szerint az MK alak tatár jövevényszó, a többi nyelvjárásból való adat viszont csuvas eredetű. A JT nyelvjárásbeli alak *-n*-jét, úgy látszik, a nyelvérzék módhatározó ragnak vette az ilyen mondatokban: *ta-tse ke-tse šö-lkän šö-lyä* 'ma hüvös az idő (tkp. ma hüvösen áll a nap)', s így következtették ki az *-n*-telen alakot. Továbbképezve más nyelvjárásban is az *-n*-telen alakhoz járult a képző: UJ *šö-läka-n*, KŠ *šä-läkan* 'hüvös', CÜ CK *šö-läkeme-š*, K *šäläke-meš* 'hüvösödik, hüvösre fordul [az idő]'

BJp *sürät*, (PAASONEN—SIRO Osttscher. Wb.) *sürät*, M *sörät*, MK *šöle-t*, B CÜ *süre-t*, BJ CK *süre-t*, UJ *šüle-t*, JT *šņ-ret* > USj *süre* 'kép' < kazáni-tatár *sürät* 'Abbildung, Bild, Porträt'. Az USj nyelvjárásban a szóvégi *-t*-t a nyelvérzék nyilván 2. személyű birtokragnak vette, azért hagyta el.

Mind a három adat jövevényszó, s ez megerősíti azt a megállapítást, hogy a jövevényszók használatában nincs meg a nyelvérzéknek a szokott biztosságérzete, s az ilyen szók könnyen ki vannak téve ingadozásoknak (l. Nyr. LVII, 115).

Érdeemes volna a többi rokonyelvben is nyomozni, van-e bennük is példa az ilyen szóelvonásra.

II.

A komi *-in*, *-in* deverbális névszóképző

WICHMANN—UOTILA Syrjänischer Wortschatz c. szótárában szerepel a következő szó: V VU S L I U P *kožin* 'Geschenke der Braut an die Verwandten des Bräutigams (Kleidungsstücke)' (V S L U P), 'Hochzeitgeschenk' (I), 'Geschenk' (V VU P) és az udmurt MU J *kužim*, G *kužim*, (MUNKÁCSI) K *kužëm*, S *kužim* 'Geschenk, Gabe' szóval egyezteteti. Megfelelője PAASONEN (Beitr. 168) szerint a mordvin E (REG.) *kažnä*, (PAAS.) *kažne*, M (AHLQV.) *kašnä*, (PAAS.) *kažňë* 'Geschenk, Gabe'. A mordvinban megvan igei alapszava is: E (WIED.) *kazems* 'geben, schenken, begaben, belohnen', (REG.) *kažan* 'ajándékozni', PAAS. *kažems* 'schenken, beschenken', M (AHLQV.) *kašan*, (PAAS.) *kažems* id.

WICHMANN (FUF. XIV, 87) elfogadja PAASONEN egyeztetését, s szerinte a komi *kožin* és az udmurt *kužim* stb. szintén deverbális névszó, mint a mordvin E *kažne*, M *kažně*, bár a permi nyelvekben az alapige nem mutatható ki. A *kožin* végzete szerinte azonos a komi *tojin* 'Mörserkeule' szóval, s lehetségesnek tartja, hogy a komi *-in* képző a mordvin E *-ne*, M *-ně* deverbális névszóképző megfelelője. Nehézséget okoz az udmurt szó végső *-m* eleme, s szerinte eredetileg ez is *-n*-ből fejlődhetett, csak a többi *-m* képzős származékszók hatása alatt változott az *-n-m*-re, vagy már eredetileg is a deverbális *-m* névszóképző járult az alapszóhoz, amely azonban nincs a komi nyelvben kimutatva. A *tojin* szót BUBRICH is említi Грамматика литературного коми языка c. művében (66. l.), de ő már rámutat arra, hogy a szó eredeti alakja *tojin*, tehát a képző eredetileg veláris *-in* volt, s megvan alapszava is: *tojnĭ*. A szó WICHMANN—UOTILA szótára szerint így hangzik: V S L I U *tojin*, V *tojin*, P *tojn-n* 'Mörserkeule', s a következő ige származéka: V L I *tojnĭ*, U *tojnĭs* 'zerstossen, stampfen, zerstampfen; stossen, schieben' ~ udm. (WICHM.) *tujĭnĭ*, (MUNKÁCSI) *tuj-* zúz, tör, szétkalapál; zermalmen, zerstossen, zerhauen', *tujon* 'mozsártörő; Mörserkeule, Stössel', K *tujĭskon*, *tujĭskon-gĕr* 'kendertörő, óriási famozsár; riesiger Holzmörser zum Hanfbrechen' (*gĕr* ua.).

Ez az *-in* deverbális névszóképző nagyon ritka, s csak néhány szóban fordul elő még. Ezek a következők:

S *keltĭn* 'kleine Zugnetz' (vö. V *kevtĭm* id.,; S L *keltĭnĭ*, V *kevtĭnĭ*, U *kevtĭnĭs* 'mit dem Zugnetz fischen' (S V); 'aus der Suppe die besten Bissen herausfischen' L U); 'die Sahne abnehmen, abrahmen' (U) ~ udm. (MUNK.) *kalton* 'kerítő háló, vonó háló; Zugnetz; kalt-'a kerítő hálóval halászni; mit dem Zugnetz fischen', (WICHM.) *kaltĭnĭ*. A *keltĭn* és *kevtĭm* adat is példa arra, hogy ugyanazon jelentésű származékszó egyaránt felveheti az *-in* és *-im* képzőt, s ez bizonyíték arra, hogy a komi *kožin* és az udm. *kužim* ugyanazon alapszó két különböző képzővel alkotott származéka. A komi *kožin* képzője is eredetileg *in* volt, s csak a képző előtt levő palatális mássalhangzó változtatta palatálissá az eredetileg veláris magánhangzót az *-in* képzőben, mint a komi *tojin* szóban, melynek a képzőjében a nyelvjárások többségében palatális magánhangzó van, csupán a V nyelvjárásban maradt meg az eredeti veláris hanggal *tojin*.

U *lebĭn* 'Gabel' (vö. L *lebed* id., alapszavuk: I *lebĭnĭ*, V *leb-*, U *lebĭnĭs*, P *vebnĭ* 'fliegen' I V U); 'an die Oberfläche des Wassers kommen, auftauchen' (z. B. Holz)' (P); 'aufgehen (Teig)' (P) ~ udm. (BUBRICH) *lobon* 'лѣт, полѣт', alapszava (WICHM.) *lobnĭ*, (MUNKÁCSI) *lob-* 'repül, lebeg; fliegen, schweben'. Ebben az esetben is ugyanazon jelentésű szó a két nyelvjárásban más-más képzővel alakult.

V S I U *šerdĭn* 'Kornschwinge, Kornwurfel (aus Birkenrinde)' (V S U), '(?) Mulde' (I) (alapszava: I *ňan šerdĭnĭ*, U *ňan šerdĭnĭs* 'Getreide durchsieben'

(I), Getreide schwingen, worfeln' (U) (vö. P *šerdja-n* 'Schwinge', alapszava : V S L P *šerdjini* 'schwingen, worfeln (Getreide)' ~ udm. (BUBRICH) *'uopəou*, alapszava : (MUNKÁCSI) S *šorž-*, G *šorž-* 1. 'vagdalni (apró részekre ; etw. in kleine Stücke) zerschneiden, zerhauen', G *kenir šoržilini* 'tarhonyát aprózni', S *nañ šoržini* 'kenyeret vagdalni'; — 2. 'szelelni, tisztítani gabonát, darát a szeméttől olyképpen, hogy kis magasságból apránként hullatják vmely edénybe v. azzal, hogy egy tálban többszörösen föl-föl rázogatják ; Getreide od. Grütze schwingen, würfeln, durch Herabschütten od. Schütteln reinigen'; (WICHM.) *šoržiskini*.

Talán idetartozik a következő eszköznév is, melynek igei alapszavát éppúgy nem tudjuk kimutatni a komi nyelvből, mint a *kožin* szóét, de mordvin megfelelője kétségkívül deverbális névszó. Ez az eszköznév : V S L I U P *ežin* 'Meissel', melynek pontos udmurt megfelelője (MUNKÁCSI) M K *ožon*, S *ožon*, M K *ožonal-*, S *ožonal-* 'vés ; meisseln'.

A *kožin* szó kivételével, amelynek udmurt megfelelője különben is más képzővel alakult, valamennyi *-in* képzős komi származékszónak az udmurtban *-on* képzős szó felel meg. Az udmurt *-on* képzőnek pedig szabályszerű komi megfelelője *-an*. Különben is a tulajdonképpeni képző csak az *-n*, az előtte álló magánhangzó nem jelentős elem. Ebből nyilvánvalóan következik a komi *-in* és *-an*, valamint az udmurt *-on* képző azonossága.

Amint a komi *-an* képzőnek az udmurtban *-on* a megfelelője, ugyanígy a komi *-as* deverbális névszóképzőnek is az udmurtban *-os* felel meg. Ennek ellenére a komi *-as* is váltakozhatik *-is*-szal, sőt *-es*-szal is. Pl. :

S UM *votas* 'Menge von Beeren u. a., die gesammelt od. gepflückt worden ist' (S) ; 'Beere' (UM) ~ I *vojis*, V *vožes* 'Beere', (V auch) 'Beerenfrucht' (vö. V S L *votni*, I *votni*, U *votnis* 'pflücken' (S L I U), udm. (WICHM.) G *vitiñi* : *tutiñi vitiñi* 'stellen und sammeln'.

S *vuzas* : *vuzas, abu?* 'verkäuflich oder nicht?' *taję meam vuzas* 'ich habe die zum Verkauf' ~ V U *vuzes* 'zu verkaufende Ware', (U auch : 'Handel') ; V *vuzes, abu*, U *vuzes ali abu?* 'verkäuflich oder nicht?' (vö. V *vuz-vot* 'Steuer Abgabe', S *Peč vuzalni*, L *vuzalni*, V *vuzavni*, U *vuzavniš*, P *vuzavni*, I *vuzoni* 'verkaufen', udm. (MUNKÁCSI) *vuzäs* 'áru, eladni való holmi ; Waare zum Verkaufen', (WICHM.) G J U *vuz* 'Waare ; Handel' (G U), G *vuzani*, M J *vuzani* (*vuzal*)- 'verkaufen'.

V *tsipäs* : *pes-ts.* ~ S L *tsipeš, pes-ts.* 'Holzstoss' (vö. L *tsipni* 'werfen, niederwerfen').

Más esetekben is váltakozik az *-i-* az *-e-*vel. Pl. :

V S L U *viris* ~ I *vures* (< *vures) 'Naht', (I auch) 'Saum' (vö. V S L I P *virni*, U *virniš* 'nähen', udm. (WICHM.) MU *viris* 'Naht', G *virini*, MU *virini* 'nähen', (MUNKÁCSI) K *virēs* 'varrás, varrat ; Naht'; mari (WICHM.) B *urɣu-š*, M *urɣe-š*, U C *urɣāš*, JU *ɣrɣšš*, J *oɣ o š*, K *ɣrɣšš* id. : B *urɣe-m*, M U C *urɣe-m*, JU *ɣrɣe-m*, I *oɣe-m*, K *ɣrɣe-m* 'nähen'.

V S L I U *keđis* 'Same ~ P *keđęs* id. (vö. V S L P *keđni*, I *keđni*, U *keđnis* 'säen, besäen', udm. (WICHM. G *kidis*, J *kidis*, (MUNKÁCSI) K *kidēs* 'vetőmag; Samen, Saatkorn': (WICHM.) G *kizini*, M *kizni*, J MU *kizni*, (MUNKÁCSI) G K *kiz-*, S *kiz-*, M J *kiz-* 'vet (gabonát); säen'.

Mindezek után nem lehet kétséges, hogy a komi *-in* (> *-in*) deverbális névszóképző csupán hangváltozata a szabályos *-an* képzőnek.

LAKÓ GYÖRGY

VÁLÁSZ AZ 1954. ÉVI OSZTÁLYTITKÁRI BESZÁMOLÓHOZ FÜZÖTT HOZZÁSZÓLÁSOKRA

Tudtommal 1954. november folyamán jelent meg a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Közleményei VI. kötetének 1—2. száma, amely a nagygyűlési osztálytitkári beszámolót és a hozzászólásokat tartalmazza. Minthogy külföldi kiküldetésem miatt a Nagygyűlésen nem jelenhettem meg, a beszámolóhoz fűzött hozzászólásokkal csak nemrég ismerkedhettem meg. Szükségesnek tartom, hogy rájuk utólag válaszoljak, s hogy egyben az Osztály tudomására hozzak néhány olyan körülményt, amelyet távollétem miatt a Nagygyűlésen nem tudtam bejelenteni. Nem szívesen fogtam e feladat végzéséhez, mert jobban szerettem volna ez idő alatt szaktudományommal foglalkozni. Az Osztályközlemények hasábjait sem szívesen veszem igénybe egyebek közt mások tévedéseinek a kimutatására. De egy-két hozzászólásból annyira hiányzott a bennük foglalt bírálat mellé kívánckozó önbírálat, hogy Osztályunkon belül a bírálat és az önbírálat arányának helyes alakulása érdekében — úgy érzem — kötelességem egyet-mást szóvá tenni. Kötelességem ezt megtenni hivatali utódom és az ő utódai érdekében is. Az a nagygyűlési felszólalásokból tükröződő nézet ugyanis, amely szerint az Osztályunk történetéhez tartozó adatok összegyűjtése és ellenőrzése a legkisebb részletekig menően csak az osztálytitkár feladata, szerintem nem fogadható el.

1. Május 8-án kaptam meg az Akadémia főtitkárának a felszólítását, hogy beszámolómat május 15-re készítsem el. A kijelölt határidőt maga a főtitkári rendelkezés is rövidnek minősítette, de utalt egyrészt arra, hogy az osztálytitkár támaszkodhatik a kevéssel korábban készült szaktitkári jelentésre, másrészt kilátásba helyezte a szaktitkárság legnagyobb mértékű támogatását.

A szaktitkári jelentést a főtitkári rendelkezéssel egyidejűleg meg is kaptam, és elsősorban annak irodalomtudományi részét — a kiszabott határidő rövidegére való tekintettel — a főtitkári rendelkezés szellemében saját jelentésem törzsanyagául, alapjául tettem meg. A szaktitkárság azonban — egyidejű szabadságolás, kevéssel korábban történt személyi változás és olyan munkakörülmények miatt, amelyekről az Osztály tagjainak általában nem volt és nincs tudomásuk — nem tudott számomra olyan támogatást

adni, amilyenre a határidő rövidsége miatt szükségem lett volna és amilyent más körülmények között el is várhattam volna. Távlati tervünk egyidejűleg folyó munkálatai, gyógykezelésem, külföldi utam előkészítése, a napi ügyek végzése és azon feladatok intézése, amelyek egyébként mellőzhetőek lettek volna, de utazásom és lemondásom miatt feltétlenül elintézését sürgették, abban is megakadályozták, hogy saját erőmet és időmet az osztálytitkári jelentés készítésére összpontosítsam. Mindez együttvéve azzal a következménnyel járt, hogy sem az irodalomtudományi bizottságok elnökeivel és titkáraival nem tudtam a közvetlen kapcsolatot felvenni egyes, általam is érzett hiányosságok kiküszöbölése céljából, sem pedig a napról-napra szaporodó anyag ellenőrzését, egységes szempontok szerinti megrostálását, illetőleg kiegészítését és arányosítását nem tudtam elutazásom előtt végrehajtani.

2. Valamennyi hozzászóló bírálja jelentésem nyelvtudományi részének részletességét szemben a többi tudományszakkal foglalkozó részek rövidségével. E részletességnek több magyarázata, ill. oka van. Egyik magyarázata az, hogy nyelvtudományunk múlt évi termelését és problémáit magam is eléggé ismertem, a nyelvtudományi rész megírásához a Nyelvtudományi Főbizottságtól és a Nyelvtudományi Intézettől minden támogatást megkaptam, itt tehát nem szenvedtem anyaghányban. Másik magyarázata körülményesebb. Az utóbbi években többé-kevésbé divattá vált, hogy a nyelvtudományt a jogos bírálat határán túlmenően, méltánytalanul is elmarasztalták különféle mulasztások bűnében. Mint ahogy az ez évi debreceni akadémiai napok példája megmutatta, ilyen támadások veszélyével különösen olyankor kellett számolni, amikor a nyelvtudomány helyzetének és eredményeinek az ismertetése általánosságban, adatok szolgáltatása nélkül történt meg. A nyelvtudomány eredményeinek részletes ismertetését az ilyen támadások megismétlődésének elkerülése céljából tartottam szükségesnek. Céloamat elértem: a korábban szokásos méltánytalan bírálatok „terjengősségem” eredményeképpen elmaradtak.¹ Az elért eredmény számomra elég nagy ahhoz, hogy tiltakozás nélkül elismerjem a „terjengősségemmel” kapcsolatos bíráló megjegyzések több-kevesebb jogosságát.

Jelentésem a finnugor nyelvészeti és az orientalisztikai munka részletezését eredetileg nem tartalmazta. Itteni „terjengősségem” Tolnai Gábor javaslatára hozott osztályvezetőségi határozat következménye. Ennek hatására került be jelentésembe utólag — az arányosság kedvéért — a fonetikai és a nyelvtörténeti munka részletezése is.

3. A jelentésemben tárgyalt tudományszakok közül csupán a klasszika-filológia eredményeiről és problémáiról tudtam friss bizottsági tájékoztatóhoz jutni. Ezt a tájékoztatót Borzsák István, a Klasszika-filológiai

¹ KARDOS TIBOR hozzászólásának nyelvtudományunkkal foglalkozó része sokkal inkább tekinthető e bírálatok elmaradása miatt érzett fájdalom kifejezésének, semmint méltányos vagy kevésbé méltányos, tudományos avagy ideológiai bírálatnak.

Főbizottság titkára állította össze számomra április 10-én. Elkészítését nem sürgettem, hiszen április első felében erre nem is lett volna okom. Azt hittem, hogy ez a tájékoztató az osztálytitkári beszámoló számára kíván kellő megnyiságú és pontos adatanyagot szolgáltatni, hiszen erre a célra kértem. Amint azonban az alábbiakból talán ki fog tűnni, úgy látszik, tévedtem.

BORZSÁK nagyheti felszólalásában (32. l.) ezt mondja: az osztálytitkár „itt-ott még a számokban is tévedett, amikor például. . . egy² önálló klasszika-filológiai munka megjelenéséről beszélt”.

Az én jelentésemben (8. l.) ez áll: „Mint önálló monográfia széleskörű érdeklődésre tarthat számot ifjabb H o r v á t h J á n o s „Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái” című kötete”. Itt tehát mégcsak a határozatlan névelőként ismeretes *egy* szavunknak sincs nyoma, nem is beszélve az *egy* számnévről. BORZSÁK a maga tájékoztatójában ezt írta: „Monográfiáink közül H o r v á t h J á n o s . . . könyve még április folyamán megjelenik”. Több monográfia megemlítését a Klasszika-filológiai Főbizottság titkára sem tartotta fontosnak. Mindazokat a klasszika-filológiai műveket, amelyeket én nem az „önálló monográfia” minősítéssel ellátott, H o r v á t h J á n o s írta kötetten egy mondatban, hanem „tudományos ismeretterjesztő művek” megjelöléssel egy mondatnál hátrább soroltam fel, BORZSÁK a maga jelentésének másik lapján, külön pont alatt sorolta fel. Maga is nyilvánvalóan különbséget tett tehát „monográfiák” és „tudományos ismeretterjesztő kiadványok” között, mégis nagygyűlési felszólalásában ezt a különbségtételt rosszallja.

BORZSÁK felszólalásában (32—3. l.) burkoltan megvádol azzal, hogy nem tudok négyig számolni. Miután kifogásolta azt, hogy én csak egy önálló klasszika-filológiai munka megjelenéséről beszéltem, így folytatja: „Ez annál érthetlenebb, mert később majdnem teljes számban felsorolta a Klasszika-filológiai Főbizottság gondozásában újabban megjelent műveket: ifj. H o r v á t h J á n o s, M o r a v e s i k G y u l a . . . könyvét. Nem tudom, ezek közül melyiktől tagadja meg az 'önálló' jelleget.”

BORZSÁK tehát védelmébe veszi velem szemben egyebek közt ifj. H o r v á t h J á n o s könyvét, mint „önálló” klasszika-filológiai művet, noha — mint már idéztem — éppen BORZSÁK szerint én erről a könyvről úgy írtam, mint az egyetlen „önálló” monográfiáról.

BORZSÁK (33. l.) ezt írja: „Az I. és II. Osztály vezetőségének tavaly októberi együttes ülésén ő [az osztálytitkár] is résztvett, ennek a vitának a tudományszakunkra üdvös hatásáról meg is emlékezett, de teljesítményeink . . . ismertetését mégsem tartotta szükségesnek”.

BORZSÁKnak ezzel az állításával nem egyeztethető össze sem az a körülmény, hogy jelentésem számára én — amint már említettem — éppen

² Én emeltem ki.

és csupán a klaszika-filológiai munkáról kértem tájékoztatót, sem pedig az a tény, hogy — amint BORZSÁK maga megállapítja — majdnem teljes számban megemlékeztem a Klasszika-filológiai Főbizottság gondozásában újabban megjelent művekről.

BORZSÁK szerint (33. l.) kitérhettem volna arra, hogy „egy szépnek ígérkező sorozat” két újabb kötete „már a kiadónál van, több pedig rövidesen elkészül”. Ugyanő kifogásolja: nem említettem, hogy „az . . . Acta Antiqua harmadik kötetének a kézírata régen a nyomdában van”.

Nekem írt tájékoztatójában BORZSÁK ezt írta: „. . . az Acta Antiqua 3. száma 1954. első felében esedékes”.

Ha egy bizottsági titkári jelentésben a BORZSÁKTól említett részletek megemlézése nem szükséges, akkor az osztálytitkárnak aligha lehet kötelessége annak a nyomozása, hogy az Osztályunkhoz tartozó folyóiratok éssorozatok készülő köteteinek a kézírata nyomdában van-e már, vagy nincs, s ha nyomdában van, régen van-e ott, vagy nem régen. (Ez a válaszom KARDOS TIBOR hasonló kifogásaira is.)

BORZSÁK (33. l.) azt mondja: „. . . a külföldi tudományossággal kiépült kapcsolataink jelentőségéről sem hallottunk”. — A klasszika-filológia külföldi kapcsolatairól szóló részletet szinte teljes egészében átvettem BORZSÁK tájékoztatójából. Külföldi tudósok különféle nyilatkozatairól, amelyekről BORZSÁK felszólalásában említést tesz, olyan osztálytitkárnak, aki nem az egyetem falai között és nem éppen klasszikus-filológusok társaságában töltötte el az elmúlt esztendőt, csak akkor lehet tudomása, ha azokról a Klasszika-filológiai Főbizottság titkárától jelentést kap. Ez nem történt meg.

A külföldi könyvkereskedőket valóban nem szólítottam fel sem május 8-án, sem később arra, hogy „az újjászervezett klasszika-filológiai bizottság első kiadványának kelendőségéről” nekem május 15-ig tegyenek jelentést. Ez nyilvánvalóan súlyos mulasztás volt részemről. Azt az Aristophanés-ünnepélyt, melynek megemlézésével BORZSÁK kiegészíti jelentésemet, május 14-én, tehát egy nappal a jelentésem elkészítésére adott határidő lejárta előtt rendezte az Eötvös Lóránd Tudományegyetem két karának Békebizottsága. Meghívót nem kaptam rá.

Borzák egy megállapítással kapcsolatban a klasszika-filológia művelőiről ezt írja: „. . . folyóiratcikkekben és éppen a Lakó elvtárs szerkesztésében megjelenő Osztályközleményekben nem tértünk ki az elvi jelentőségű problémák megvitatása elől”. Példaként hivatkozik W a l d a p f e l I m r e „Irodalmi nyelv és forma Sztálin nyelvtudományi munkái megvilágításában” című előadására, Moravcsik Gyulának a hellénisztikus kori irodalmi nyelvhez fűzött „megjegyzéseire” stb.

Válaszom: Trencsényi-Waldapfel Imre említett előadása 1952. február 25-én hangzott el; az 1952-ben elhangzott előadások felsorolását én 1954-ben nem tartottam feladatommak. Igaz, hogy ez az előadás csak 1953-ban jelent

meg, de nem az én szerkesztésemben megjelenő Osztályközleményekben, hanem az Osztályközlemények III. kötetének Waldapfel József szerkesztésében megjelent 1–2. számában.

Borzsák azt is említi, hogy a klasszika-filológiai irodalom bibliográfiájával kapcsolatban rendezett vitán ugyancsak nem egy elvi kérdés „vetődött fel” s hogy „bibliográfiánk megvitatása során kísérlet történt a Horthy-korszak klasszika-filológiájának bírálatára is”. — Igaz, hogy ennek a vitának az anyaga már az én szerkesztésemben megjelenő Osztályközleményekben került kiadásra, maga a vita azonban Borzsák 1952 elején megjelent bibliográfiájáról 1952. április 18-án zajlott le. Megjegyzem még, hogy én „feldolgozó jellegű”, ill. „elméleti jellegű m u n k á k r ó l” írtam, nem pedig kísérletekről, előadásokról, megjegyzésekről, vitákról és elvi kérdések felvetődéséről.

4. Kardos Tibor (44. l.) szerint jelentésem nem szól a nyelvtudomány számos kiváló képviselőjének utazásairól.

Úgy látszik, a Nagygyűlésen senki sem hívta fel Kardos figyelmét arra, hogy nem az 1953., hanem az 1954. évben hallgatja az osztálytitkári beszámolót, s hogy ez Osztályunk életéről nem évekre visszamenőleg kíván beszámolni, hanem csak az 1953. évi Nagygyűlés után eltelt időszakról. Feljegyzést kértem az Akadémia Külügyi Osztályától „a nyelvtudomány számos kiváló képviselőjének” utazásáról. Ha ez a feljegyzés helyes, akkor a nyelvtudomány képviselői közül Fekete Lajosnak és Király Péternek az utazásáról nem tettem említést. Az előbbiéről azért nem, mert csak június 4-én tért haza, s így útjáról szóló jelentése május 15-én még nem volt a kezemben, az utóbbiéről pedig azért, mert május 27-én indult el útjára, s erre az eseményre vonatkozólag május 15-én nem állt rendelkezésemre írásbeli jós'at. Kardos felszólalásában a „számos” eszerint annyi, mint „kettő”, azaz nagyítás tőlem nem ismert, legfeljebb csak sejtett cél érdekében. Ha pedig a hozzászóló Németh Gyula németországi és bulgáriai meg Tamás Lajos albániai utazásaira gondolt volna, akkor felhívom figyelmét arra, hogy az ő utazásairól már „szólt” az előző évi osztálytitkári jelentés (Osztályközlemények IV, 8).

5. Kardos Tibor megemlékezik arról a „tévedésemről”, hogy „az egyik akadémikus kollégánk lengyelországi nyaralása mint tudományos utazás van a jelentésben feltüntetve”. Ez az egyik kollégánk — úgy gondolom — Trencsényi-Waldapfel Imre lehet. Utazása jellegének feltüntetése körül valóban súlyos mulasztást követtem el: nem kértem fel az illetékes hatóságokat a rendelkezésemre álló adat ellenőrzésére és annak a tisztázására, hogy ha Trencsényi-Waldapfel Imre ilyen vagy amolyan céllal ment is Lengyelországba, nem foglalkozott-e ott „terven kívül” útja jellegétől eltérő feladatok végzésével is. Belátom: a pontosság, a lelkiismeretesség és az elővigyázatosság megkövetelte volna, hogy a jelzett lépéseket megtegyem. S mit tettem én helyett? — Egyszerűen elfogadtam Borzsák István jelentésének következő

megállapítását: „Igen üdvös eredményeket hozott Trencsényi-Waldapfel Imre. . . lengyelországi útja”.

Igaz, ha időm lett volna rá, fordulhattam volna Borzsák e megállapításának ellenőrzése céljából Kardos Tiborhoz is. De mit segített volna rajtam, ha további nyomozás és hivatalos szervek döntése nélkül az ő véleményét fogadom el? Akkor bizonyára Borzsák István tiltakozott volna az ellen, hogy akadémikus kollégánk lengyelországi útja nyaralásnak van feltüntetve (vagy ilyenként mellőzve), noha ez „igen üdvös eredményeket hozott” — bizonyára Borzsák is így értette — a klasszika-filológia számára.

Ugyancsak Kardos Tibor (45. l.) írja: „Az irodalomtörténészek utazásainak elmaradásáról szóló magyarázat szerfelett hiányos”. — Ez bizony igaz. Ennek egyik magyarázata az, hogy feltettem bizonyos ismeretek meglétét, noha — úgy látszik — ezekkel az ismeretekkel legalábbis Kardos Tibor nem rendelkezett. Magyarázatom hiányosságát itt igyekszem pótolni.

Tudvalevően Magyarországon a tudományos életben is már jónéhány éve bizonyos tervszerűség uralkodik. Például tudósaink külföldi tanulmányútjai is egy-egy naptári évre előre elkészített terv szerint valósulnak meg, vagy kellene, hogy megvalósuljanak. Az 1953. év második felére még nem én készítettem a kiutazási tervet, mert 1952-ben még nem én voltam az osztálytitkár. Az 1954. év viszont, amelyre már én készítettem a kiutazási tervet. Kardos Tibor felszólalása napján még nem fejeződött be.

Úgy hallottam, hogy az általam jóváhagyott kiutazási terv szerint az irodalomtörténészek külföldi tanulmányútjainak a száma a Nagygyűlés óta szaporodott.

Azt a — Kardos Tibor szavaiból kicsendülő — meggyőződést, amely szerint az, amiről ő nem tud, nincs, nem tudom minden kétely nélkül elfogadni. Arra gondolok, hogy néha esetleg még ő is tévedhet. Én hallottam olyan esetről, hogy egy irodalomtörténészünk nem ért rá külföldre kiutazni (felvilágosítással szívesen szolgálok, vagy azt esetleg Tolnai Gábor is megadja). Ha Kardos Tibor valamit másképp tud, mint én, nem a priori bizonyos, hogy én tévedek.

6. Kardos Tibor (45. l.) hiányolja jelentéséből a nyelvészeti folyóiratok tudományos értékelését. — Igaz, hogy ott (9., 10., 13. l.), ahol én a nyelvészeti termelés bizonyos értékelését adom, nem mondom meg, hogy ez a nyelvészeti folyóiratok alapján, nem pedig légüres térben történik, de ez bizonyára nyilvánvaló volt a Nagygyűlés valamennyi résztvevője számára, Kardos Tiboron kívül.

Kardos szerint (46. l.) az Irodalomtörténet c. folyóirattal kapcsolatban „bizonyos kritikát is kellett volna gyakorolni, hogy nincsenek benne irodalomelméleti-elvi cikkek”. — Ehhez ismét csak annyit: amikor én az elméleti kérdések elhanyagolásáról (10. l.) írok, megállapításomat ismét nem légüres térre, hanem egyebek közt az Irodalomtörténet című folyóiraatra is vonatkoztattam.

7. Kardos szerint (46. l.) „a jelentésből nem bontakoztak ki olyan konkrétan a második öt éves terv körvonalai, mint ahogyan az egyes szakbizottságok már elkészítették”. Kardos ez esetben valószínűleg elsősorban második öt éves tervünk irodalomtudományi részére gondol. Megnyugtathatom őt, hogy mindazt, amit én második öt éves tervünkről írok, szinte szóról-szóra második öt éves tervünk előttem lévő példányából vettem, amelyik minden bizonnyára az egyes szakbizottságoktól elkészített tervek hű összegezése.³ Egyrészt azért, minthogy még nem jóváhagyott tervről volt szó, másrészt azért, hogy a „terjengősség” újabb vádját elkerüljem, lemondtam arról, hogy e 11 lapos irodalomtudományi terv minden tervbe vett munkálatát felsoroljam. Azt azonban, hogy jelentésemben második öt éves tervünk irodalomtudományi részének *körvonalai* szinte azonosak második öt éves tervünk irodalomtudományi részének *körvonalaival*, a szükséges összehasonlítás útján minden elfogulatlan érdeklődő könnyűszerrel megállapíthatja.

8. Jelentésem hiányosságaival tisztában voltam és vagyok (egy részüket magam is szóvá tettem az osztálytitkári jelentéssel foglalkozó osztályvezetőségi ülésen). Jelentésem nyelvtudományi és zenetudományi része kevesebb (szerintem is helytálló) bírálatot kapott, mint a többi. Úgy látszik, az említett részletek jobban sikerültek a többinél.⁴ Ez természetesen nem csupán az én érdemem, hanem jelentős mértékben érdeme a nyelvtudományi bizottságok elnökeinek és titkárainak, akik munkámban egész éven át támogattak, s érdeme Szabolcsi Benécének, aki nem sajnálta idejét arra, hogy jelentésem zenetudományi részének jobbátételéhez hozzájáruljon. Jelentésem irodalomtudományi és klasszika-filológiai részét általában rossznak tartották a hozzászólók. Ez viszont az én ismereteim sohasem tagadott fogyatékoságait „leplezi le”, de tükrözi egyben annak a támogatásnak a mennyiségét és minőségét is, amelyet osztálytitkári működésem idején és évi jelentésem elkészítéséhez az utóbb említett tudománysszakok egyes képviselői számomra nyújtottak.

Budapest, 1954. dec. 21-én.

³ Tudtommal az Irodalomtudományi Főbizottság elnöke állította össze.

⁴ Kardos igyekszik jelentésem nyelvtudományi részéről vallott nézetét a „kollégák” és a „vendégek” nézeteként feltüntetni. Helyesebb lett volna, hogyha felszólalása vagy annak nyomdába adása előtt energiáját saját észrevételei ellenőrzésére fordította volna, és — tekintettel távollétemre — csak a valóságnak teljesen megfelelő megállapításokkal igyekezett volna a hallgatók, illetőleg az olvasók véleményalakítását befolyásolni.

Lakó Györgynek az osztálytitkári beszámoló vitájában elhangzott hozzászólásokra itt közölt válaszát a Szerkesztőség vitázáró válasznak tekinti.

A RÉGI MAGYAR SZÍNJÁTSZÁS NÉHÁNY KÉRDÉSÉHEZ

I.

Polgári irodalomtörténetírásunktól aligha lehetett várni azt a felismerést, hogy a régi magyar színjáték egyike irodalmunk kulcskérdéseinek. Az a szélesen terpeszkedő provincializmus, melyet csak egy-egy Heinrich Gusztáv, K a t o n a L a j o s vagy K i r á l y G y ö r g y tört meg, a magyarországi irodalmi emlékekben nem tudta felismerni a társadalmilag meghatározott irodalmi korjelenséget, nem tudta beilleszteni európai rokonságába s félfeudális szemléletét csupán némi pozitivista mázzal vonta be. Így jöttek létre olyan, a humorról határos megállapítások, miszerint a „szigorú” és „komoly” magyar jellem ellentmond a komédiázásnak és hasonló megfigyelések. Ebből az intézményes lebecsülésből következett az érdeklődés csökkenése, s a magyar kutatásnak több évtizedes elmaradása az európai drámakutatás módszereitől és eredményeitől. Polgári irodalomtörténetírásunk, kevés kivételtől eltekintve, következetes volt tekintetben is, hogy ha már lebecsülte a színjátszást, iparkodott lebecsülni magyar emlékeit is. Nemcsak iskolai színjátszásunk harsogó kedvű, plebejus közjátékait mellőzte hallgatással, vagy becsülte le, de még olyan kiváló alkotást is, mint a névtelen szerző drámai helyzetképét, a *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról* című szatíráját is. Nem a hazai irodalmi hagyományokból merítette a vele szemben felvethető követelményeket, hanem shakespeareai drámai akciót követelt. Így nem értette meg pointjét sem, és azt hitte, hogy a darab csonka.

A polgári irodalomtörténet drámakutatása Magyarországon sem nem mért történeti mértékkel, sem nem ismerte fel a helyes európai összefüggéseket. Ezen felül teljesen elhanyagolta a hazai latin-nyelvű drámai előzmények rendszeres felkutatását, közben azonban sietett kimondani, hogy Magyarországon nem volt liturgikus dráma, sem vallásos színjáték. Most amikor a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának öt éves tervében *A régi magyar drámai emlékek* két kötetét állítjuk össze, egyre-másra bukkannak elő ismeretlen latin nyelvű drámai emlékek.

A *Csillag vitelének* vízkereszti játékához, mely idestova 14 éve ismeretes, most társult egy grázi antiphonariumból egy olyan húsvéti *Quem quaeritis*,

mely a híres feltámadási misztérium egyedülálló példája, mert a többitől eltérően biblikus szövegre épül fel és körülbelül a *Csillag*-gal egyidejű.¹ A *Quem quaeritis*, amelyről azt hitték eddig, hogy csak a Pray-kódexben van meg, a fentebb említett példán kívül is sorra bukkan elő korán és később egyaránt². Ezenkívül egyéb húsvéti játékok a soproni-pécsi *Húsvéti-szekevencia*, egy drámai vetélkedés, az Angyal, az Ördög és a Lélek vitáját visszatükröző falfestmény szövege, a *Becsei György megítéltetése*;³ a magyar nyelvű *Apostolok vetélkedése*, valamint kódex-irodalmunk egész sor emléke⁴ mind arra mutatnak, hogy a liturgikus színjáték főbb alapformái és egyéb drámai típusok az európai fejlődéssel egyidejűleg megvoltak Magyarországon.

Polgári irodalomtörténet-kutatásunkat terheli az a tévedés is, hogy Magyarországon mindenáron és egyedül francia-német típusú misztérium játékokat kerestek. Német vidékeken meg volt az effajta misztérium-játék és nyilvánvalóan (amint a csíksomlyói misztériumokból lehet rá következtetni) magyar városokban is. De a vallásos dráma fejlődésének volt egy más ága a magyar irodalomban melynek írásbeli emlékei vannak, az olasz eredetű devóciós játék. Mennyire jellemző, hogy mind Szilády Áron, mind Horváth Cyrill elmélyedően foglalkoztak Temesvári Pelbárttal, de nem vették észre a *Stellarium Próféta-játékát*. Horváth Cyrill már odáig ért el, hogy megragadó drámai költeményhez hasonlítja.⁵ De az európai drámatörténeti összefüggések

¹ A „Csillag vitelét”-ről ld. KNEWALD KÁROLY: Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a Magyar Könyvszemle, 1941 1–21. — Méltatása KARDOS TIBOR: Középkori kultúra, középkori költészet (Budapest, 1941.) 37–40. — KARSAI GÉZA: Középkori vizkeresztii játékok. A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért főiskola Évkönyve az 1942–43. tanévre. Pannonhalma. 1943. 209–213. — A grázi szöveget közli és egybeveti a „Quem quaeritis” európai családjával MEZEY LÁSZLÓ: Egy ismeretlen középkori drámai emlékünk és európai rokonai. Filológiai Közöny, 1955. 1.

² Így mindenekelőtt magában Hartwick győri Agendájában, mely a „Csillag vitelét” tartalmazta. Közölve FRANJO FRANCEV: Liturgijsko obredne igre u Zagrebadoj Stolnoj Crkvi. Narodna Starina. 1935. 5. — E rendkívül korai liturgikus játék újabb közlését MEZEY LÁSZLÓ tervezi értékes rendezői utasításai miatt. Ez alkalommal kerül majd sor a Pray-kódexet időrendben követő darabok közlésére, illetve felsorolására is.

³ Közölte GUSTAV MILCHSACK: Die Ostern- und Passionspiele, I. Die lateinischen Osterfeiern. Wolfenbuettel, 1880, 91–95. Továbbá G. M. DREVES—CL. BLUME: Analecta hymnica medii aevi, Leipzig, 1914. 54. — Magyar lelhelyeiről ld. RADÓ POLIKÁRP: Repertoire hymnologique dans les sources mss de Hongrie. Budapest, 1946. — U. A.: Libri liturgici manuscripti qui in bibliothecis Hungariae asservantur, Budapestini, 1947. 107–110. — A régi magyar drámai emlékek I. kötetében közölni fogjuk. — LEOPOLD ANTAL: Becsei György megítéltetése. Szépművészet, 1941. II. 64. A cikkres a felirat szövegére T. BERKOVITS ILONA hívta fel figyelmem. A régi magyar drámai emlékek I. kötetében közölni fogjuk.

⁴ Az „Apostolok vetélkedése” igen gazdag kiterjedt típus volt. Vö. GRACE FRANK: The Medieval French Drama, Oxford, 1954. 192, 273. — A rövid, de igen szép drámai vetélkedés olvasható „Könyvecse a szent apostolok méltóságáról”, Nyelvelméltár, VIII. 143–144. — A „Becsei György megítéltetése” csak elágazása egy gazdag vetélkedés-típusnak, mely magyar nyelvű kódexeinkben (Bod-kódex, Példák Könyve), nagy számban fordul elő. Így „A bűnös lélek megítéltetése” (Bod-kódex, Nyelvelméltár, II. 397–401.), „Vetélkedés a kárhozott lélekért” (Uo. Nyelvelméltár, II. 395–97.), „Az angyal, az ördög és a kárhozott lélek”, (Uo. Nyelvelméltár, II. 391–94.), „Az élet és halál párbeszéde” (Példák Könyve, Nyelvelméltár VIII. 110–112.).

⁵ HORVÁTH CYRILL: Temesvári Pelbárt és beszédei, Budapest, 1889, 37–38.

ismeretének hiányában sejtelve sem volt arról, hogy az európai középkori színház *Proféta-jáiekával* áll szemben, melynek elhelyezési formája az adott szövegben az olasz drámai prédikációk mintájára történik. Ebből következik, hogy azt sem vette észre, hogy az olasz ferencesek (különösképpen az Abruzzókban dívó) drámai húsvéti prédikációinak magyar megfelelője is feltalálható Temesvári Pelbártnál, sőt évtizedekkel korábban a XV. század derekáról való *Sermones Dominicales*-ben is. Mindkét helyen a Passió egy megragadó formája ékelődik a nagypénteki beszédbe.⁶ Laskai Osvátnál is megtaláljuk a húsvéti drámai beszédet, sőt talán még tisztább, erőteljesebb formában és ezen felül mástárgyú drámai beszédeket. E misztériumforma jelentősége abban rejlik, hogy a húsvéti drámai beszéd humanisztikus tendenciájú és tragikus. Az olasz népi laudák, a flagellánsok forradalmi mozgalmának drámai költeményei ihletik, amelyek az Anya- és a Fiú tragédiájáról tudnak csupán, a szenvedő nép mindennapi sorsában oldják fel a vallásos cselekményt. A flagelláns társulatok, amelyekben igyekezett a feudális egyház formákhoz kötni, ellenőrizni, letelepíteni a középkori kötelékeket felbontó flagelláns mozgalmat ellensúlyozó célból, prédikációval fogta körül a drámai laudákat. Mikor azután a drámai laudákból kifejlődtek a nagy olasz devociós játékok, az elsorvadt prédikáció nyomai megmaradtak hol a darab elején, hol a végén, hol közben, sőt néha még a prédikáló pap is feltűnik. Amikor az Abruzzókban a feudalizmus ellen tiltakozó eretnek hegyi pásztorok megszelídítésére a ferencesek létrehozták a „drámai” (sermon joyeux) vagy „fél-drámai” (sermone semidrammatica) prédikációt, beszédeikbe már lépten-nyomon bele tudták szőni a flagelláns társulatok drámai laudáit, a devociós játékok egyes részeit. A szerzetesek vagy maguk adták elő, vagy diákok segítségével, többedmagukkal, esetleg képek, szobrok mutogatásával.⁷

⁶ PELBARTUS DE THEMESVAR: *Sermones Pomerii . . . de tempore, Pars hiemalis*. LXVI. Nagypénteki első beszéd. Ezt a munkáját 1496 végén, vagy 1497 elején fejezte be, — A „*Sermones Dominicales*” drámai beszédét ld. *Sermones Dominicales*, kiadta SZILÁDY ÁRON; Budapest, 1910. II. 82—139. (Első nagypénteki beszéd.) Laskai Osvát drámai beszédeit ld. OSVALDUS DE LASKO: *Biga salutis. Sermones Dominicales*, XLVII; U. A. *Quadragesimale Gemma fidei, caput XIV, uo. caput XVII; ua. Sermones de sanctis, sermo XI.*

⁷ A prédikáció nyomai igen sok helyen feltűnnek. Vö. VINCENZO DE BARTOLOMAEIS: *Laude drammatiche e rappresentazioni sacre*, Firenze, 1943, Vol. I. 111., 269. Vol. II. 43—44., 132., 134., 183., 185., 237—38., 364. Vol. III. 278., 280; U. A. *Il teatro abruzzese del medioevo*, Bologna, 1924. no 12. Dal sermonale di ALESSANDRO DE RITIIS 317—328. — Igen bő hasonló tárgyú anyagot gyűjt össze a szerző függelékében, *Notizie su manoscritti*, 335—380 passim. Egyébként Alessandro de Ritiiscen kívül Roberto da Lecce, Michele da Carcano, Bernardino de Bustis, nemkülönben a két Magyarországon járt abruzzoi ferences, Giovanni da Capestrano és Giacomo delle Marche is írtak ilyeneket. Ezek a huszita forradalmi költészettel szemben igyekeztek megközelítően értékes irodalmat hozni és ezért az olasz *laudák* beszédekkel körülvevett irodalmát hozták. — A drámai prédikációról mint jelenségről részletesen U. A. *Le origini della poesia drammatica italiana*, Bologna, 1924, 371—386. Ugyanebben a munkájában sok anyagot ad a drámai beszédekre és hasonló típusokra a laudák és devociós játékok részletes tárgyalása során, 434—514.

Ez a misztériumforma került át Magyarországra, méghozzá a jelek szerint igen korán. A XIV. sz. első feléből való *Königsbergi Töredékek*-ben a második töredék az atyaisten utasítása (Gábiel arkangyalhoz semmi más, mint a *Próféta-játék* egyik része. A Krisztus születésével foglalkozó *Próféta-játék* pedig bizánci eredetű, dramatikus beszédekből származik, melyek Augustinus neve alatt kerültek át nyugatra. Limogesben megalkották belőle a *Próféta-játékot*, Clairevauxi Bernát tovább fejlesztette. Temesvári Pelbárt késői verziója innen eredt, valószínűleg olasz közvetítéssel. Meg kell azonban jegyezni, hogy a *Königsbergi Töredék* első számú töredéke is drámatöredék,⁸ és pedig a karácsonyi játék egy kórusa, alkalmasint a pásztorok vagy mágusok kórusa. Az az érett forma, ahogy a *Próféta-játék* a *Sermones Dominicales*-ben, Laskai Ozsvátnál és Temesvári Pelbártnál feltűnik, erősen számít a színrehozatal sokféle lehetőségére. A magyar kódexek egész sorába kerülnek részek Temesvári Pelbárt *Passiójából* és a *Próféta-játékból*. Még jelentősebb, hogy a XVIII. századi csíksomlyói ferences passiók egy része kimutathatóan e drámai beszédek passióinak hatása alatt keletkeztek. Felépítésük, jellegük, nem egyszer szövegük is ennek folytatása.⁹ Ez a passió-forma is általánosan elterjedt lehetett, mert Csíksomlyótól messze, a török uralom alatt hosszú ideig sínylődött Szegedről is előkerült nemrég mint folklóre anyag féldrámai beszédek *Passiójának* magyar változata.¹⁰

Még nagyobb polgári irodalomtörténetünk mulasztása a népi színjátszást illetően, melynek felkutatásáért semmit nem tett, de nem is tehetett, hiszen a nép teremtőerejét nem becsülte, az osztályharc tényeit pedig, melynek a népi dráma egyik legvilágosabb irodalmi kifejezése, igyekezett elhallgatni. Számunkra pedig éppen itt kezd a régi magyar színjátszás különösen fontossá válni. Az osztályharc kieleződése nélkül megmagyarázhatatlan, a frontok éles elkülönülése nélkül lehetetlen, hogy a Balassi Bálint költői fellépését megelőző alig negyedszázad alatt olyan erőteljes és művészi emlékei támadjanak a magyar nyelvű drámának, mint Sztárai Mihály darabjai, a *Válaszuti Komédia*, a *Comoedia Balassi Menyhárt árullatásáról* és Bornemisza Péter *Magyar Elektrája*. De lehetetlen lett volna ez a hirtelen virágzás, mely megelőzte Balassi nagy lírai költészetét és művészi tekintetben felülmúlta az

⁸ Szövegét I. B. LŐRINCZY ÉVA: A Königsbergi Töredék és szalagjai mint nyelvi emlék, Budapest, 1953. 15–20. Nyelvészeti Tanulmányok, III.

⁹ FÜLÖP ÁRPÁD: Csíksomlyói nagypénteki misztériumok. Budapest, 1897. Régi Magyar Könyvtár, III. 31–33, 41–43. A kiadó szerint az egyes darabokban igen sokszor előfordulnak beékelt prédikációk. Ezek nyilvánvalóan a drámai beszéd műfaját őrzik. Vö. 47.

¹⁰ Ezeket a Szeged-Alsóvárosban és Tápén énekelt passiórészeket nagypéntek délutánján főleg asszonyok énekik a kálvárián, esetleg a templomban. BÁLINT SÁNDOR „verses epikum”-ként jelöli meg őket. Leírásuk alapján részben monodrámák, pontosabban Mária-siralom, Júdás-siralom, részben több személyes verses drámák, mint pl. Jézus, Mária és Ádám beszélgetése a Kálvárián. L. BÁLINT SÁNDOR: Népünk ünnepei, Budapest, (1938. 202–203.).

egykorú epikát, ha nem táplálja számtalan erével a virágzó népi színjátszás, ha nincsen kialakult technikája, hagyományos tipológiája ennek a színjátszásnak, ha nincs magyar drámai hagyomány.

Ezek az alapvető kérdések vittek rá arra, hogy a *Kodály Emlékkönyvben* 1953-ban közreadjam *A magyar vígjáték kezdetei* című tanulmányomat (i. h. 133—167) első lépésként ahhoz a bevezetéshez, amelyet a *Régi magyar drámai emlékek* első kötetéhez szándékozom írni. A főntebb felvetett problematika megoldásához további segítséget nyújt D. D ö m ö t ö r T e k l a kitűnő tanulmánya, mely a Kodály-Emlékkönyvben felvetett alapvető kérdéshez, a népi színjátszáshoz ad további jelentős anyagot. (*Népies színjátzó hagyományaink és az iskoladráma.*)¹¹ Ezt még tovább tudta építeni és beleilleszteni a magyar vígjáték fejlődésrajzába, a Magyar Klasszikusok *Régi magyar vígjátékok* című kötetéhez írt előszavában. D. D ö m ö t ö r T e k l a kutatásai különösen atekintetben válnak értékkessé, hogy a magyar közjáték történetében is ki tudta azt mutatni, ami az európai közjátékban törvényszerű, hogy mélyen népi befolyás alatt állt. Különösképpen az teszi hasznossá számunkra tanulmányát, ha meggondoljuk, hogy a közjátékok előzményei visszavezetnek a XVI. századba és részben még korábbi időszakra.

Eredetileg azt terveztem, hogy a *Régi magyar drámai emlékek* I. kötetének bevezetéséhez egy további előtanulmányt is írok, *A magyar szomorújáték kezdeteiről*. Mikor azonban az anyagot kézbevettem, egyszerűbe kitént, hogy ez az út még nem járható. Ugyanis Bornemisza Péter humanista jellegű *Magyar Elektrája*, valamint a *Credulus és Júlia* átvezet az udvari főúri színjátszás és a klasszikus típusú tragédia körébe, a költő Zrínyi környezetében írt és előadott *Constantinus és Viktoriához*, valamint Miskolczi Zsigmond *Cyrusához*. Valóságos értelemben vett klasszikus tragédia ebben a környezetben sem általános, maga a *Constantinus és Viktoria* sem az. Tanulmányunk másik középponti kérdése a vallásos dráma kell, hogy legyen, azonban ennek is csupán egyik változata, melyre a „szomorújáték” fogalma valóban áll: ez pedig a drámai beszédekbe ékelt lauda-típusú *Passio-játék*, a *Halál-táncok*, az *Everyman misztérium*, az *Élet és Halál* párbeszéde típusa.

Előtérbe került tehát egy másik kérdés: a műfajok kérdése. Vajon Sztárai Mihály drámái, a *Válaszúti-Komédia*, a *Comoedia*, melyet tanulmányunkban is az ókori kyklopsdrámákhoz hasonlítottunk, nevezhetők-e mai értelemben vett vígjátéknak és mennyiben közelednek ehhez a fogalomhoz? hogyan ítélnélük meg az olyan színjáték műfaji karakterét, mint a *Három körösztýén leány*? Vajon a bártfai misztérium és vele együtt természetesen az elvilágiasodó európai misztérium kuruzsló orvosával, Mária Magdolnáról szóló vidám jeleneteivel és táncával milyen „műfajt” jelöl? Viszont a szomorú-

¹¹ Megjelent „Az Eötvös Loránd-Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Évkönyve az 1952—53. évre, Budapest, 1953. című kötetben, 194—218.

játék kezdeteinek tisztázását megelőző ilyen műfaji kérdések beletorkolnak egy még elsorangúbb problémába: a régi magyar színjáték, vagy talán pontosabban színjátszás különféle formái hogyan vettek részt az osztályharcban? szerzői és előadói hogyan helyezkedtek el a társadalomban, milyen közönséget szolgáltak ki? alakoskodásaiknak, színjátszásuknak mi volt a tematikája? ez a motívumkincs hogyan szövődött össze organikus színjátékokká, hagyomány és eredetiség hogyan viszonylottak egymáshoz, az osztályharcban felmerülő társadalmi típusok állandósága milyen fokú, s ebből kifolyólag a színjáték területén milyen hagyományok keletkezhetnek, hogyan viszonylik egymáshoz a népi színjátszás és a népies színjáték, hogyan az iskolai majd humanista dráma? Ezek a kérdések annál inkább érlelődtek, mert *A magyar humanizmus első korszakán* humanizmusunk 1526-ig terjedő történetének monográfiáján dolgozva Jagelló-kori színjátszásunk nem egy problémája egészen új megvilágításba került.

A magyar vígjáték kezdeteiben elindult kritikai folyamat tehát már jelentékenyen előrejutott, amikor a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményeiben (1954. V. köt. 1–4. sz.) megjelent KLANICZAY TIBOR ismertetése a Kodály-Emlékkönyv irodalomtörténeti tanulmányairól (617–623 l.). A tulajdonképpeni elemző rész hat oldalt tesz ki, és Horváth János, Pais Dezső, Eckhardt Sándor és esorok írójának tanulmányaival foglalkozik. Ha Klaniczay Tibornak valaki szemére vetné, hogy – különben kitűnő – egyetemi jegyzeteiben a régi magyar drámával mostohán bánik, ezúttal fel lehet őt menteni ilyen szemrehányástól, mert a hat oldalas értékelésből négy oldal a régi magyar vígjáték kérdéseivel foglalkozik nem kis érzékenységgel és nagy érdeklődéssel. Hogy Klaniczay Tibor korábban nem foglalkozott úgy a régi magyar dráma problémáival, amint ez marxista irodalomtörténetírásunktól megkívánható lenne, annak oka éppen abban rejlik, hogy nem álltak rendelkezésére szaktanulmányok és öntudatlanul még mindig élnek azok az előítéletek, melyeket a mai magyar tudomány a polgári irodalomtörténettől örökölt a magyar dráma terén. Ez még Klaniczay Tibor probléma-felvetéseiben is érezhető. Nem vonja ugyan kétségbe, mint mások, hogy a magyar jokulátorok, regősök, igricek műsoruknak azokat a részeit, melyek a mindmáig fennmaradt szövegemlékek tanúsága szerint dialogikusak, mimikus-drámai módon adták elő, – mert hiszen nincs róla konkrét írott emlékünk, hogy előadták volna, – de csupán „sok valószínűséggel bíró hipotézis”-nek tartja. Az európai színháztörténet szakemberei számára szükségtelen bizonyítani, hogy ami a jokulátor műsorból szövegszerűen teljesen vagy túlnyomóan drámai, azt alakítói általában (nem mindig, de általában) mimikus-drámai módon adták is elő. De mivel a magyar irodalom kutatóiban ilyen gondok még ma is felmerülnek, szükségesnek tartjuk, hogy erre is részletesebben kitérjünk.

Irodalomtörténetünk „előtörténetének” öröksége az is, hogy a mohácsi katasztrófa még ma is akadályozza jószándékú kutatóinkat és olvasóinkat

annak felismerésében, hogy — a gazdasági-társadalmi alap lényegében megmaradván — a magyar irodalmi felépítmény folytonossága is sokkal erősebb kell, hogy legyen mintsem a látszat mutatja. Ehhez persze hozzájárul Jagelló-kori irodalmunk kutatásának eddig példátlanul elhanyagolt állapota.

Ugyancsak a felszabadulás előtti irodalomtörténet hagyományának kell tekintenünk, hogy a régi magyar irodalmat sokan hajlandók esztétikailag lebecsülni. Nincs más hátra, mint ezeknek a daraboknak, (mint általában a régi magyar irodalomnak) nem történetet *illusztráló*, merően történeti, hanem esztétikai kategóriákban megnyilvánuló, esztétikai és irodalomtörténeti elemzését adni. Erre törekedtünk Sztárai Mihály darabjainak és a *Comoediá*-nak elemzésénél, és eredményt is értünk el, mint a bíráló egyetértéséből is kitűnik. Már nem ilyen teljes az egyetértés a *Válaszuti-Komédia* esetében, ahol bírálóm számonkéri tőlem, hogy a típusok elemzését elhanyagoltam, viszont elhallgatja, hogy a nyelvi realizmus kérdésére vettem a hangsúlyt. Ennek meg is volt az oka. Ugyanis a *Válaszuti-Komédia* típusai, melyekről ha rövidebben is, de ugyancsak szóltunk, lényegükben nem térnek el Sztárai darabjainak típusalkotásától és a *Comoedia* egy-két alapvető tipikus vonásától: az újdonság a nyelvi realizmus további kibontakozásában és a plebejus szatíra újabb módszereiben rejlik, amint ezt ki is mutatjuk.

Összefonódik a valamivel korábban tárgyalt kritikai feladatokkal Klaniczay Tibornak néhány megjegyzése. Így pl. a Mátyás-és Jagelló-korabeli népi, illetve népies trufák előadásának már említett kérdése, melyet csak még „sok valószínűséggel bíró hipotézisnek” fogad el azzal együtt, hogy ezek a rövid vagy hosszabb drámai jelenetek párhuzamosak Galeotto gyűjteményének anekdótáival. A humanista és a népi elemek kapcsolata, hazai irodalmi műfajaink és a humanizmus kölesönkapcsolata által világítható csak meg igazán, nemkülönben a népi színjátszás további elemzése által úgy, mint főntebb megjelöltük. De ugyanígy halaszthatatlan kötelességünk a Jagelló-kori humanista színjáték kérdésével való foglalkozás is, melynek Klaniczay Tibor szerint más volt a társadalmi szerepe, mint a nemzeti nyelvű olasz vígjátéké, annál is inkább, mert a magyarországi szerinte „*csak allegorikus alakokat szerepeltető humanista vígjáték*”. Ez mindenekelőtt érthetetlen tárgyi tévedés, mert nem csupán a *Dulcitus-játék*, hanem Bartholomeus Pannonus *Tücsök* című vígjátéka sem allegorikus, hanem igazi színjáték. Ezenfelül azonban társadalmi szerepe is, mint alább bizonyítani reméljük, nagyon meglepően egybevág az itáliaival.

Ami azután a drámai realizmus kérdését illeti, arra részben választ adtunk *A magyar vígjáték kezdeteiben*, és további vonásokat igyekszünk kiemelni az alábbiakban is, de további tanulmányainkban is. Az irodalmi realizmus kérdése e műfajban is a társadalmi valóság hű és művészi ábrázolásától függ, a szerző pozitív eszményeitől, mely a negatív típusok elleni haragban és művészi szatírában, a biztos tipizálásban és megragadó egyénítésben,

a valóságos drámai feszültségben, a pergő dialógusban, a drámai nyelv realiztikus tipizálásában és egyénítésében nyilvánul meg. A realizmus képét az osztályharc állandó és változó mozzanatai, valamint a népi színjátszás típusainak ebből következő állandósága és változása adják.

II.

Az alábbiakban tehát igyekszünk továbbmenően meghatározni egyrészt a magyar népi színjátszás, másrészt a népies műdráma s végül a humanista színi törekvések jellegét, helyzetét, párhuzamosságát és egymásrahatását a XV. és XVI. században. Megítélésünk szerint a népi és népies színjátszás tematikájával, típusaival kell kezdenünk, mert ez fedi fel az osztályharc tükröződését ebben az irodalmi műfajban, ez világítja meg helyesen a műfaji kereteket, az előadók személyét és az alkalmat egyaránt. Ez az a pont, ahol a kutatás *A magyar vígjáték kezdeteinek* megjelenése óta némileg előbbre jutott.

Nagyon helyes D. DÖMÖTÖR TEKLÁNAK az a megállapítása, hogy az egyházi iskolák keretei között végbemenő iskolai színjátszás szerzői, mivel az egyházi iskolák a fennálló társadalmi rendnek nem bírálói, hanem támaszai voltak, a népies színjátszás anyagát megrostálták.¹² Általábanvéve az a nézete is helyes, hogy különösebb antifeudális politikai jellege a közjátékoknak nincs.

Azonban antifeudális mozzanatok bizony becsúsztak. Legrégibb közjátékaink, melyek a *Tékozló fiúról* szóló iskoladráma részei közé illeszkedtek be, világos bizonyítékát adják ennek: a vargának állt deák a mesterrel közösen eldöngeti a papot, aki minduntalan a bibliával alkalmatlankodik nekik.¹³ Ha a feudális uraknak olyan elemi erejű szatírját nem is látjuk többé, mint a *Comoediában*, de a Névtelen *Comico Tragoediája* (1646) a *Haláltánc-énekeknek* és az *Everymannek* magyar nyelvű drámai és operaszerűen énekelt utódában az elvont tulajdonságok (különösen a második Scenától kezdve, ahol feltűnik a Gazdag) reális, társadalmi típusok, osztályok képét öltik fel. Patientia és Tolerantia (a Szenvedés és Tűrhetés) két megkínzott parasztember, Crudelitas (a Kegyetlenség), mint maga is elárulja, az Ispán. És bizony nem jobb ispán, mint Heltai Gáspár meséjében az ördög, aki a nemesúrhoz szegődött. Verést, adót és úrdolgát ígér, hiába könyörög a két alázatos jobbágy.

Patientia: *Uram a hatalmas istenre kérünk,
Annál inkább nagyobbra nem kérhetünk,
Éhen hal meg feleségünk s gyermekünk,
Harmadnapja, hogy magunk is nem ettünk.*

¹² Ua. i. m. 212.

¹³ ALSZEGHY ZSOLT: Ismeretlen magyar dráma a XVII. század elejéről. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1935. 47.

Crudelitas : *Ne szólj mondám, hogy nem szánlak,
Ha azt mondják: nyuzd meg, mindjárt megnyuzlak,
Szakálladnál fogva majd megharcollak.
Még a lábammal is majd megtapodlak.*¹⁴

A *Comico-Tragoedia* kitűnő példája annak, amit már Bartholomaeus Pannonius megszemélyesített fogalmaiban is meg tudunk figyelni, hogy a moralitás, mivel az erkölcsi bírálat lényegében társadalmi bírálat s mögötte az osztályharc ereje feszül, elveszti elvontságát és konkrét drámává kezd alakulni. Megindul azon az úton, amelyen az angol színház Marlowe és Shakespeare idején, de a polgárosodás hazai viszonyai között hosszú időre vesztegel egészen Csokonai színpadáig. A *Comoedia* nem jött volna létre e fejlődés nélkül, de abban a moralitás elemei már teljesen háttérbe szorulnak és a kipellengérezés személyes jellege, egyénítése válik jellemzővé.

Az *Actio curiosa* is (1678) a kuruczmozgalmak kezdetén nyíltan hangoztatja Gaude uram szókimondásával, (amikor az Achastest kárpálja) hogy a nemes nem olyan, mint más közönséges emberfia. nem is ember: „Nagyságodhoz és nem tehetem magamot, mert Nagyságod nem ember, hanem úr”¹⁵ Ez persze gúnyos értelmű. A kutatás nem figyel föl eléggé arra, hogy a XVIII. sz.-i protestáns iskoladráma Morioja (a *Phaedrában* és a *Pandorában*) *látszólagos öngúnnnyal* adja elő deresre húzatasát és, hogy a hajdúk nemesi levelét keresik. Azonban az öngúny, a kismizmizett és üldözött, tehetetlen szegény ember *vádja* a feudális igazságszolgáltatás ellen, a karóbahúzás, a kerékbetörés, a tüzes vas és a fejvesztés nemesi világa ellen. amikor így csúfolódik nemesi „előjogain”:

*Enyém a Nyársi praedium,
Senkinek semmi része a Kereki várban.
Engem illet az égető promontorium.
Senkisem parantsol a fő vételi possessióból.*¹⁶

Nem lehet tehát azt állítani, mintha a népi színjátszás antif feudális dühe a papok és urak ellen ne törne át az iskolák öntudatlan vagy tudatos cenzúráján, a feudális társadalom megannyi szűrőjén. A kegyetlen népnyúzó ispán, az úriszék, a rabló és sanyargató úr nemcsak a *Comodiában*, de előtte és utána is élt. Ez az alak összefonódott a parazita alakjával.

Ha a XVII—XVIII. században fojtottan bár, de meg-megjelenik még az iskolai közjátékban is a pap alakja, aki nagy bibliájával járkal, a kegyet-

¹⁴ NÉVTELEN: *Comico-tragoedia*. L. Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig, Kiadja ALSZEGHY ZSOLT; Budapest, 1914. 207.

¹⁵ *Actio curiosa* (1678), uo. 219.

¹⁶ Idézi D. DÖMÖTÖR TEKLA: i. m. 213.

len ispán, a dorbézoló gazdag, a botot és a halál nemeit osztogató, a nemesi levelet felkérdező feudális világ, akkor még inkább áll ez a XVI. századra, amikor ezeknek az alakoknak az elődei a művészi igényű népies színjátékban még tisztábban kivehetők. A vargák megverte biblia-mutogató pap elődje Sztárai Mihály Frátor Lukácsa a hájas breviárral s a boros kulacossal. Sőt Sztárainál ekkor még sokkal gazdagabb a galléria: íme a hamis pápa, püspök, vikárius. Íme a *Válaszuti Komédia* „Péter Pápá”-ja, a Balassi komédia cinikus érseke. Rámutattunk már, hogy Sztárai kifigurázza a lehanyatlott feudális egyház intézményeit, a feudális egyház hivatásképtelenségét, az egész hierarchiát, az immár hatálytalan inquizíciót, a coelibátust. A *Válaszuti Komédiában* ugyanez a tehetetlenül dühöngő fanatizmus vall kudarcot, az új „pápasták” csoportja, Meliusz Péter, a debreceni pápa és a kálvinisták képében — akik a fanatizmust durva káromkodással alpári hanggal tetézik. A *Válaszuti Komédia* pellengérré állítja az érv nélküli, személyeskedő, aljashangú „hitvitát”. A *Comœdia Balassi Menyhárt áruttatásáról* a népi színház híres eszközét alkalmazza, a hamis gyónást, amit Boccaccio Ser Ciapellettojától kezdve Rabelais korának népi színjátszásán át orosz földig mindenütt ismert a nép, és használt a fülbegyónás és a vele való visszaélés pellengérré állítása céljából. A darab a feudális urak birtokszerzésének egyik leggaládabb módját, a hittel való kereskedést is gúny tárgyává teszi s ez éppen egyike azoknak az úri tulajdonoknak, melyek az egyszerű nép körében a legnagyobb felháborodást keltették.

A XVII. század világi feudális alakjainak elődjait ugyancsak sokkal erőteljesebben találjuk meg: a Kegyetlenség ispán elődje Heltai Gáspár dramatikus meséjének ispánhóse, aki maga az ördög, a nyúzó-fosztó és parazita urak a *Mátyás-trufákban* és a *Comoediában* találhatók először. A *Comœdia* úgy állítja elénk a két Balassit, apát és fiát, ahogyan az elnyomott nép megismerte őket: mint dúlókat, fosztókat, erőszakoskodókat, népnúzókat, zavarosban halászókat, háborúra törekvőket és ugyanakkor gyávákat, parazitákat és tudatlanokat. Nagyjából megegyezik ez a kép azzal, ahogyan az orosz népi színjáték ábrázolja a földesurat, midőn a bíróval, a paraszttal beszélget, vagy ahogyan parasztok egymásközötti megjegyzéseiből kirajzolódik.¹⁷ A lengyel népi szatíra sem látja másként. Bizonyára kellett a népies jellegű, de művelt *Comoediával* egyidejűleg, vagy megelőzően lenni olyan egyszerű népi jeleneteknek, melyekben az úr és a szolgája, az úr és a bíró az úr és parasztjai jelentek meg. A bíró szerepeltetése általános a német reformációs színdaraboktól és farsangi játékoktól kezdve mindenütt, ahol népi színjátszás volt. Sztárai darabjainak és a *Válaszuti Komédiának* is egyik fontos személyisége, ami természetesen következik a falusi bíró helyzetének társadalmi fontosságából. Amikor Mikoláj Rej, a lengyel renaissance nagy írója megírta „Rövid

¹⁷ B. N. BERKOV: Bevezetés az „Orosz népi dráma a XVII—XX. században”, Moszkva, 1953. című gyűjteményhez, 16—19. Az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ archívumában.

beszélgetés három személy, az úr, a bíró és a plebános között'' (Krakó, 1543) c. művét, akkor élénk, pergő dialógusaiban a népi színház egyik jelenetét örökíti meg. Nála a földbirtokos már úgy szerepel, mint a *Comoedia* Balassi Menyhártja, piacra termel, kereskedik gabonával s meggazdagszik belőle.¹⁸

Azt kérdezhetné valaki, honnan toppantak ezek az alakok a színpadra ilyen életszerűen? a jellemzés ekkora gazdagságával? Természetesen aligha meríti ki a lehetőségeket az a körülmény, amivel KLANICZAY TIBOR magyarázza, hogy e feudális nagy-rablók ilyen remek típusának megalkotása úgy vált lehetségessé, hogy a korábbi reformátor írók már bemutatták ezeknek a nagy uraknak az arculatát szatirikus éllel. Egyáltalán nem kívánjuk kétségbevonni, hogy egyes reformátorok ezt megtették, különösképpen Szkhárosi Horváth András, aki maga is hajlamos a mimikus jellegű ábrázolásra. Nemesak olyan mozzanatokban érvényesül ez, mint amikor a Cibere bán és Konc vajda farsangi viadalának emlékét tartja fenn, de szatirikus jellemzéseinek általános vonásaival. Szenvedélyes invektíviában, (melyek nem mindenütt biblikusak, de sokszor humanista vonásokat is mutatnak) a plasztikus ábrázolás nem egyszer a jokulátor-gúnyolódás színes és roppant erőteljes eszközeit idézi fel, mint ez leginkább a feudális egyház és a szerzetes rendek elleni támadó költeményében (*Kétféle hitről, Emberi szerzésről*),¹⁹ de egyéb verseiben is szemmel látható (*Pál érsek levelére való felelet, Panaszja Krisztusnak, hogy ellene támadnak ez világiak*).²⁰ Azonban az evilági fejedelmek, vagyis nagy urak ábrázolásának szatirikus módja a hazai reformációnak azon sajátos alakulásából következik, hogy a feudalizmus ideig-óráig védelembe szorul, és a reformátorok a néphangulatot követik. Így hát a parazita és álnok szerzetesek, a nyúzó és gyűjtő urak ábrázolása a szilárd népi meggyőződés tükörképeként keletkezik. A *Comoedia* feudális urai nem valami reformáció által létrehozott irodalmi típus, hanem egy magyar társadalmi típus megjelenése, mely a reformációnál korábban is ismeretes volt, s mely éppen úgy tükröződött haladó és plebejus humanisták ábrázolásában, mint a néphez húzó reformátorokéban, feddő énekekben éppen úgy, mint csúfoló alakoskodásokban.

Már *A magyar vígjáték kezdeteiben* rámutattunk arra, milyen szoros kapcsolat fűzi a *Comoediát* Heltai Gáspár humanista köréhez, Mátyás kultuszához. Talán nem felesleges hangsúlyozni, hogy Bornemisza Péter *Magyar Elektrájának* zsarnok, hatalomtól pöffeszkedő, vagyonban dúskáló, örömkömben tobzódó Aegisthusa és Clytemnaestrája mennyire a renaissance feudális úr

¹⁸ MIKOLAJ REJ: Rövid beszélgetés három személy, az úr, a bíró és a plebános között. Magyar fordításban I. Világirodalmi Antológia, II. köt. Budapest, 1952. (Szerk. IFJ. HORVÁTH JÁNOS és KARDOS TIBOR) 608–611., és a hozzá írt bevezetést, 607.

¹⁹ SZKHÁROSI HORVÁTH ANDRÁS: Kétféle hitről. Kiadva Régi Magyar Költők Tára, II. Bp. 1880. 160–308., 183–187. sorok; ua. Az emberi szerzésről. Uo. 1–84. sor.

²⁰ Ua. Pál érsek levelére való felelet. 73–111., 157–165. sorok. Ua. Panaszja Krisztusnak, 153–172. sorok.

zsarnoki alakjának képére van átgűrva, mennyire egy töről fakad a *Comoedia* Balassi Menyhártjával és fiával, nemkülönben a *Választi Komédia* „Péter pápa”-jával, aki olyan gyönyörűségekben él, miképpen „az szép halacska az vízben”, aki pöffeszkedve hirdeti, hogy „akármely királynál is boldogabb”, majd pedig a Névtelen *Comico-Tragediájában* a Gazdag figurájával. Sőt ezek az alakok sokat köszönhetnek Bornemisza zsarnokainak. Tehát antikizáló tragédia magyar átültetése, satirikus játék, hitvitázó dráma, moralitás összpontosul ugyanarra az alakra. E típusról írja Forgách Ferenc (és különösképpen Balassi Menyhártról is), hogy elvesztette az országot, tönkretette Hunyadi Mátyás birodalmát.²¹

De vajon az árutermelésre berendezkedő, birtokszerző, erőszakos feudális úr alakja, akiben a népi osztályharc egész gyűlölete összpontosul, akiről arcképet formál reformátor és humanista, deákíró, moralitás-szerző, csupán a XVI. század hatvanas évei terméke lenne. Új jelenség? Igenis, meg nem is! Amnyiban új jelenség, hogy ekkortájt ér el arra a pontra az új nagybirtokos, hogy ellentámadásba megy át, leveti álarcát, nincs szüksége többé hajbókolásra, nem kell neki reformáció, a reakció élére áll. De nem új abban a tekintetben, hogy a sok évszázados elnyomás fő képviselője és haszonélvezője, hogy az árutermelést már a XV. században megkezdte, a luxust már akkor felfedezte, a vagyonnak minden erővel való gyarapítását legalább egy évszázada minden eszközzel szorgalmazta. A Perényiek és Nádasdiak már akkor hatalmas országrészek tulajdonosai, amikor — évtizedekkel az új nagybirtok kialakulása előtt — a harmincas-negyvenes években mecenáskodnak. E nagyhatalmú családok és még sokan mások a Hunyadiak és a Jagellók idején emelkedtek fel. Tehát társadalmi alakjuknak a népben megrögződő képe már akkor kezdett kialakulni. Az antifeudális irodalmi képzetek kialakulásának bizonyára igen kedvezett a Mohács utáni évtizedekben előállott helyzet, amikor a nép úgy vélte, hogy nemcsak ő szenved, de valami felsőbb igazságszolgáltatás végighúzott az urak hátán is. A mohácsi katasztrófa egyben a főúri és főpapi Magyarország katasztrófája is volt. S a katasztrófa mögött ott magasult az urak nagy bűne, a Dózsa Györgyön és népén való kegyetlen vérengzés.

Más részről egyre mélyebben élt a nép szívében az urak híres ellenfele, Hunyadi Mátyás. Javában alakult már a monda, amely megteremti belőle a nép hőseit saját hasonlatosságára formálva. S ez a folyamat ebben az esetben még csak nem is ment nehezen. A feudális urak alakja a népi képzeletvilágban természetes ellentmondásban állott Hunyadi Mátyással, a nép és a műveltek választott hőisével. Egyfelől Hunyadi Mátyás hatalmaskodókat megfélemező alakja, másfelől az urak szörnyű bűne, a nép pusztítóinak típusa gyökeret vert a nép képzeletvilágában és így a népi költészet, a népi színjátszás egyik alap-

²¹ Vö. KARDOS TIBOR: Adalékok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez. *Magyarságtudomány*, 1942. 83–84.

témája lett. A feudális úr alakját a nép a valósághoz híven alkotta meg, zsarnoknak, kegyetlennek és bárgyúnak. Athinai Deák Simon és társainak farsangi komédiája, a *Gritti-játék* (1532) több mint három évtizeddel korábban állított pellengérré egy zsarnokot, mint azt a *Comoedia* tette, és tizenkilenc évvel korábban, mint Bornemisza Péter a *Magyar Elektrát* megalkotta.²² Az ábrázolás, mely a farsangi szabadosság és féktelen mulatozás légkörében jött létre, olyan ismérveket tartalmazott, hogy a visszatérő Gritti kormányzó mi voltában, egész tekintélyében megsértve, az egyik szereplőt felakasztatta, a szervezőt, Athinai Deák Simont pedig kiteszítatta a városból. Ennek a zsarnokcsúfoló játéknak nyilván hagyományos köze van a farsangi népi gúnyolódásokhoz, de ezúttal a reformációhoz annál kevesebb.

Hogy ennek a játéknak a légkörét érzékeltessük, utalnunk kell a Dózsa-mondák egyikére is, mely ugyancsak ezekben az évtizedekben keletkezett, mert hőse Zápolya János, 1540 július 21-én már halott volt. Arra a mondára utalunk, mely szerint valahányszor a templomban mise alatt felmutatták Krisztus testét, Zápolya János szemei elsötétültek és sietve el kellett hagynia a templomot. A népképelet így büntette meg Zápolyát, aki a nép megszabadítójának. Dózsának testét, tulajdon hajdúival etette. Vannak olyan irodalmi emlékek amelyek magukban hordják a szükségszerű színi megjelenítés bélyegét. A monstrancia felmutatása, a szemeihez kapó Zápolya, majd futása a templomból, a népi színi alakoskodásnak, s különösen némajátéknak olyan meggyőző, cselekményszerű formája, melynek szuggesztívója a krónikás elmondáson is átüt.²³

Ezzel tulajdonképpen visszafelé haladva átléptük a mohácsi határvonalat, mely megrázkódtatta ugyan a feudális Magyarországot, de társadalmi rendjét, osztályait meg nem változtatta. Ugyanis Dózsa György ceglédi beszédében, amint azt egymástól függetlenül két különböző célkitűzésű, vérmérsékletű, nemzetiségű humanista, Taurinus a morvaországi német, és Tubero a raguzai dalmata két változatban is reánk hagyta, nyíltan és világosan azt a feudális főúri típust állította kaszás népe elé, amelyről a népi színjátékok és a *Comoedia* szólt, a szegénység vérén gazdagodó, elpuhult, parazita, gyáva és embertelen nemességét.²⁴ Gondolhatja-e valaki, hogy a nép megfeledkezett erről a beszédről? Annál kevésbé, mert ezek a gondolatok a haladó humanista irodalomba is utat törtek maguknak.

²² GEORGIUS SIRMIENSIS: Epistola de perdicione regni Hungarorum. Edidit LADISLAUS JUHÁSZ: Bibliotheca . . . Budapestini, s. a. capit 54—55, 161—162, továbbá KARDOS TIBOR: A magyar vígjáték kezdetei, i. h. 140. l.

²³ NICOLAUS ISTHVANFFIUS: Regni Hungarici historia. Coloniae Agrippinae 1685. Lib. VI. 55.

²⁴ STEPHANUS TAURINUS OLOMUCENSIS: Stauromachia. Ed. LADISLAUS JUHÁSZ. Bp. 1944. uo. liber 283—295. sorig. — LUDOVICUS TUBERO: Commentariorum de rebus suo tempore gestis. Libri XI. SCHWANDTNER: Scriptorum Rerum Hungaricarum. Tom II. 331—32.

A Jagelló-kor egyes haladó humanistái olyan képet rajzolnak a feudális úrról, mely pontosan megfelel e népi arcképnek. Ezek röviden a következők. Egy német eredetű, de Magyarországon megtelepedett humanista, Eck Bálint 1520-ban írja meg és ajánlja Thurzó Eleknek, II. Lajos tanácsosának „*Az állam kormányzásáról*” című munkát a központosítás érdekében. A mű jelentőségével egybűt kívánunk foglalkozni, itt csupán azt akarjuk kiemelni, hogy az osztályelnyomást a török barbársággal veszi egy kalap alá. A feudalizmus gyűlöletes arcát olyan nyílt szavakkal ostorozza, amely a magyarul író reformátorok mögött semmivel sem marad el. Magyarország hatalmasai szerinte megrészegültek a barbár erkölcstől: „bűnös zsarnokságtól szinte elvakítva már azt sem tudják, mit cselekszenek. Mert hogy ne is szóljak az árváknak és szegényeknek mindennemű elnyomatásáról, a mi időnkben ezeken a vidékeken annyi családságot és rablást követnek el tombolva, hogy jogosan lehet ránkfordítani Ovidius mondását: rablásból élnek az emberek. . .”²⁵ Az előszónak ezeket az éles kitételeit a mű szövege csak elmélyíti. Tiltakozik a halálos kínzások ellen, mellyel a szegény népet sújtják vallatás és büntetés ürügyén, míg egyesek — a nemesek — vétkeiket egyszerű pénzbüntetéssel váltják meg. Idézi Xenokrates példáját, aki elnevette magát, látva egy szegény ember kivégzését, mert hiszen „a nagy tolvajok egy kis tolvajt visznek felakasztani”. Eck Bálint súlyosan elítéli a nemesi ifjúság neveltetését, akik semmit nem tanulnak, csak részegeskedni és tobzódni, s akiből így „féktelen vadállatok” lesznek majd. Félénken, de felveti a nemesség megadóztatásának gondolatát is. Eck Bálint nem a néphez szól, hanem akik értettek latinul, s kezükben volt a kormány rúdja. Szólt a művelt udvari nemességhez és a polgárok legműveltebbjeihez és a deákokhoz. Azonban a mi számunkra ezúttal nem a mű társadalmi szerepe az érdekes, hanem az, hogy közös polgári-népi felfogásnak ad hangot, mely a feudalizmust ezekben a jegyekben tudta megragadni. De vádjait már élesen, precízen fogalmazza meg. Ugyanígy jár el a II. Lajos udvarában élő híres humanista, Piso Jakab, aki gúnyos epigrammaiban a magyar urak eszem-iszom életmódját, tompaságát, műveletlenségét gúnyolja.²⁶ Az úr forradalmi szatíráját a Dózsa háború népi irodalma kellett, hogy megteremtse, ha az még korábban nem alakult volna ki.

A ceglédi Dózsa-beszédhez és a nemes úr népi arcképéhez a leghivebb Nagyszombati Márton hőskölteménye, a *Művecske Magyarország előkelőihez* (1522).²⁷ Ez a verses támadó beszéd a magyar nemességet már mint hazaárulót és népnymorítót ábrázolja. A magyarok nagy királyai és különösképpen a

²⁵ VALENTINUS ECCHIUS: De rei publicae administratione dialogus. Kracoviae 1520. Ajánlás.

²⁶ JACOBI PISONIS: Schedia. Piscis hyans (!) ad Pannonem spectatorem. ÁBEL—HEGEDŰS: Analecta Nova. Budapestini 1903. 417.

²⁷ MARTINUS THYRNAVINUS: Opusculum ad regni Hungariae proceres. ÁBEL—HEGEDŰS: i. m. 217—270.

magyar történelemnek nála szinte középponti alakjai: Hunyadi János és Hunyadi Mátyás kerülnek a Nagyszombati Márton megteremtette menyországra, viszont a hazát cserbenhagyó, a törökkel szemben gyáva, virtus nélküli, népet kifosztó nemességnek a poklot ígéri. Szembenáll Dózsa háborújával, de rendkívül figyelemreméltó, hogy szerinte ezt a polgárháborút a nemesség közbünei idézték fel: a nép adóztatása, az önkény, az anarchia. Nagyszombati Márton poklában nincsenek is mások, csak politikai bűnösök, sőt többet mondunk: csak nemesi bűnösök. Így foglalja össze költői igazságszolgáltatásának ismérveit, így határozza meg vesztőhelyének lakóit: „*Akik véres szájjal a hazát elárulni törekedtek, akik a szegény embert lábbal szokták tapodni, akik kinnözzák az özvegyeket és a szerencsétlen parasztokat, hogy gonoszul, gyalázatos hasznot halmozzanak maguknak.*”²⁸ Csodálkozhatunk-e, ha Nagyszombati Márton eszménye a rend, a haza hatalmának, az engedetlenek megfélemezőjének szimbóluma Hunyadi Mátyás?

Nagyszombati Márton műve is a latinul tudó politikusokhoz, ország-nagyokhoz, állami tisztviselőkhöz, de ezenkívül a polgárokhoz és deákokhoz is szól. A magyar társadalom értelmiségi középrétegéhez is beszél. Ennek akkor lesz majd nagy jelentősége, amikor alig egy évtizeddel a mohácsi vész után Farkas András megírja a *Krónikát* (1538), összehasonlítva a szittya-magyar és a zsidó nép sorsát.²⁹ Ebben nyilvánvalóan Dózsa György ceglédi beszédének egy alapvető párhuzamára tér vissza, a Mózes—Attila párhuzamra, úgy, amint Tubero feljegyezte.³⁰ Ezenfelül pedig Nagyszombati Márton költeményének koncepciójára támaszkodik: a magyar történelem felépítéseiben, arányaiban, a jelenhez való viszonyításaiban, mindenben a *Művecskét* követi. Ez esetben is igazolható, — amit máshelyütt még több esetben elvégeztünk, — hogy a reformáció irodalma megfelelő, fejlettebb, nemzeti nyelvű folytatása a plebejus-humanista irodalomnak, a magyar irodalom Mohács előtti egyes jelenségeinek.

De Nagyszombati Márton esetében sem ez a fontos. Hanem az, hogy a nagyszombati polgár eredetű bencés humanista a magyar kereskedő-mezőváros népének meggyőződését, a polgári-népi közös meggyőződést fejezi ki, amikor nemesi tipológiáját így alkotja meg. Úgy véljük felesleges annak további bizonyítása, hogy a népi közvéleményben és a haladó humanista irodalomban Mohács előtt (különösen a Dózsa felkelés megtorlása óta) a feudális úr típusának mindazon legfontosabb ismérvei megvoltak, melyek a Mohács utáni reformációs-humanista irodalomban, népi színjátszásban és népies művészi színjátékban megjelentek.

²⁸ Ua. i. m. liber I. v. 431—434, liber II. v. 1—96., liber III. v. 55—97., 429—434.

²⁹ FARKAS ANDRÁS: Az zsidó és magyar nemzetről. Régi Magyar Költők Tára, II. 13—24. Eredeti címe: Cronica de introductione Scyttarum in Ungariam et Judaeorum de Aegypto.

³⁰ TUBERO i. h.

Ehhez még csak egyetlen fontos mozzanatot kívánunk hozzáfűzni: Bartholomaeus Pannonius *Tücsök* című plautusi vígjátékának befejezését. Ez a befejezés sok tekintetben döntő jelentőségű. Nemhogy allegorikus alakok szerepelnének benne, hanem a szökött rabszolga képében az elnyomott nép győz. Amikor ugyanis a parazita Tücsök az athéni úr fegyveres szolgálóival Haliactes elfogatására megy, az úgy kerül ki a csávából, — természetesen szabad ember, azaz nemes úr ruhájába van öltözve — hogy nemesi álöltözetéhez híven egyáltalában nem magyaráz, védekezik, könyörög, hanem felháborodottan tiltakozik, hogy valaki kétségbe meri venni szabad ember mivoltát és tüstént kezdi derekasán elpáholni az elfogatására megjelent Tücsköt.³¹ Mire a fegyveres szolgálk előtt egyszerre megvilágosodik, hogy az valóban csak nemes úr lehet, aki előjogait ilyen közismert és hathatós módon bizonyítja. Nemesi ruha van rajta és aki őt így „megsérti”, avval nem sokat vitatkozik, hanem nemes úr módjára megveri. Íme a magyar feudális úr mindennapos ténykedése közben, mely a gyáva szolgálhad előtt azonnali hatást és tiszteletet eredményez. Bartholomeus Pannonus komédiabefejezése a népi színjátéknak Plautus óta alapvető fogását, az eldöngetést alkalmazza, de komoly társadalmi éllel, jellemző erővel felruházva. A gőgös, erőszakra apelláló nemesúr arcképéhez nyújt vele jellemző vonást.

Tehát a Jagelló-kori latin nyelvű, diákok által játszott komédiában megjelenik a népi színjáték egyik döntő kritériuma, még hozzá a feudális úr alapvető jellemző tulajdonságaként. Egy népi alak győz azáltal, hogy a nemesúr ruháját ölti magára és feudális úr módjára viselkedik. Már itt meg kell jegyeznünk, hogy ennek a komédiának a latinnyelvűsége éppúgy nem kínai fal, mint Nagyszombati Márton költeményének latin nyelve. Sőt még kevésbé. A színdarabot Bartholomeus Pannonusnak, a budai iskolamesternek deákjai adták elő, különféle származású, de főként polgári eredetű deákok előtt, azok szülei, rokonai előtt, esetleg Brandenburi György előtt, akihez a művet ajánlta. A színdarab módszerét és megoldását a deákszínjátékosok és hallgatók s azok rokonai, valamint a közönség nyilván tovább vitte magával Mohács utánra, amikor a reformáció érdekében az irodalom már magyarul szólalt meg. Hiszen Bartholomaeus Pannonius darabjának írása 1518—20 közé, a Dózsa-háború utáni és a mohácsi katasztrófa előtti időszak felezővonalára esik. Azonban itt is hangsúlyoznunk kell, amit később is fogunk, ennek a latin nyelvű színjátszásnak a gyökereit vizsgálva: hogy a népi színjátszás nyomul be motívumaival, alapkoncepciójával, a feudális úr arcképének eltörölhetetlen vonásaival úgy, amint azt a nép ekkor már megalkotta magának.

Még egy jellemző mozzanat: Bartholomaeus Pannonius alig egy-két év múlva csatlakozik a hazai reformációhoz. Ez a humanista a legelsőkhöz

³¹ BARTHOLOMEUS FRANCFORDINUS PANNONUS: Opera quae supersunt. Edidit ANNA VARGHA. Bp. 1945. Bibliotheca . . . 10—11.

van, akik a polgári vallásosságot választják, s az üldöztetés elől a Felvidékre vonul.³² Darabjaiban több vonás arra mutat, hogy Erasmus lelkes híve. Mielőtt csatlakozna a reformációhoz, az előreformációnak, a devotio modernának a képviselője.

Ugyanez mondható el Nagyszombati Mártonról: erasmista. Az ún. evangéliumi vallásosságot, a béke, a rend, a harmónia eszményét köti össze mély humanista műveltséggel. A feudalizmus pellengérré állításának Mohács előtt megvoltak a népi és tudós előképei. A Dózsa-háború forradalmi ideológiája, gúnydalok és gúnyos alakoskodások az egyik oldalon, Erasmus röpiratai, s antifeudális remekműve, a *Balgaság dicsérete* a másik oldalon. S a Balgaság istennőjének fején, amint Holbein illusztrálta, ott van a Moriók, az udvari bolondok csörgősipkája, az igazmondásra való jogosítvány.

Ennél a ténynél is jelentékenyebb talán, hogy Mohács előtt az előreformációs mozgalomban már szorosan összefonódik a humanizmussal egy a forrásokra visszamenő, „evangéliumi” vallásosság, mely laikus morált hirdet. Ez adja a kezünkbe annak a jelenségnek a kulcsát, hogy a magyar reformáció nemcsak egyszerű hitbuzgalmi szövegekkel rendelkezik, de szépirodalmi értékű alkotásokkal is nagy számban, hogy benne csaknem szétválaszthatatlan a humanista motívum a reformációstól, s hol ezen, hol azon a mozzanaton van a hangsúly. A magyar előreformáció szövetsége a humanizmussal olyan széleskörűen bizonyítható s olyan döntő jelenség, hogy nem is nagyon vitatható. Tényeit a föntebbi példáknál messze továbbmenően máshelyütt bizonyítjuk, de itt is elengedhetetlen volt hangsúlyozása, mert a reformáció és humanizmus szembeállítása akadályozza XVI. századi irodalmunk helyes marxista-leninista feldolgozását. A reformáció éppenúgy polgári eredetű jelenség, mint a humanizmus. Kapcsolatai és szövetsége visszanyúlik Mohács mögé és sokkal erősebb, mint azok az ellentétek, amelyek a humanizmus világias szemlélete, s a reformáció vallási formákat megújító törekvései között fennállnak. A reformáció találkozik a humanizmussal a középkor átugrásában, a forráshoz és az ókorhoz való visszamenetelben, a laikus morálban az aszkézissel szemben a házasság dicsőítésében, a feudális egyház elvetésében, a műveltség hirdetésében. A humanizmus töretlen végkövetkeztetései: az atheizmus nem döntő eleme az Alpokon inneni humanizmusnak, sem Magyarországon, sem Németországban, sem Németalföldön. Ki vonhatná kétségbe egy Erasmus felvilágosultságát, megvetését a feudalizmus és módszerei iránt, de Erasmus nem atheista, és elítéli az olasz humanizmus nyílt, tiszta végkövetkeztetéseit. Az alpokon inneni humanizmus pontosan kifejezi az Alpokon inneni polgárság anyagi, politikai és kulturális állapotát. Ezért fonódott itt egybe alapvető jelenségként evangélizmus és humanizmus. Azonban minél közelebb állott valamely országban vagy időszakban a reformációs mozgalom a plebejus és

³² V. ö. VARGHA ANNA i. m. Introductio III.

paraszti gondolkodáshoz, annál több volt benne a humanista, földi és annál kevesebb a metafizikus elem. Így jött létre Dávid Ferenc humanista vallása, melyben Krisztus teljességgel mint ember jelenik meg, megfosztva istenségétől. Említettük már, hogy az olasz és magyar vallásos színjátékban miként válik a húsvéti dráma emberi tragédiává. Ugyanaz az erő érvényesült ott is, mint itt. Dávid Ferenc és társainak ideológiája jellemző módon az anabaptisták plebejus eretnekségéből, és a padovai szabadgondolkodó orvosi humanizmusból merített.

Mindezt szükséges volt hangsúlyozni, mert csak így magyarázható meg a reformáció irodalmának sok alakja. Nemcsak az erasmista bibliafordítók, Komjáthi, Pesti, Sylvester, hanem Batizi András, Sztárai Mihály, Szkhárosi Horváth András, Heltai Gáspár, Bornemisza Péter is. Csak az evangéliumi forráshoz való visszatérés és a humanista eszmények találkozásából fakadhat a virágzó hitvitázó színjáték, és általános, feudális ellenes szatírává emelkedő antitrinitárius-humanista remekműve, a *Comoedia*. Nincs értelme hát szembeállítani a két jelenséget egymással, mert nem is lehet. Bizonyos, hogy a magyar városi fejlődés visszamaradottsága, de ugyanakkor a városok, mezővárosok és falvak ellenállása a feudalizmussal szemben vallásos formában nyilatkozott meg elementáris erővel, először a huszitizmus, majd a devotio moderna és a reformáció alakjában. Nem vitás, hogy a nép szóhozjutása a történelemben a Huszita Biblia keletkezése óta egyszersmind a nép nyelvének elementáris győzelmét jelentette. Azonban az előreformáció óta ennek a népi-nemzeti nyelvű, hitterjesztő, hitvitázó, szatirikus irodalomnak irodalmi eszközeit, műfaji lehetőségeit a mozgalommal szövetségben álló humanizmus nagymértékben támogatta. A reformáció irodalma táplálkozott a népi költészetből és ismerte az antik irodalom vívmányait.

III.

Ezzel korántsem fejeztük be a feudális úr alakjának exponálását, mindössze rámutattunk a tipológia kialakulási folyamatára, ennek megbonthatatlan menetére, mely Mátyás király halála óta folytonos, s így irodalmi tükörképe, megfogalmazása a népi színjátszásban is folytonos. Egyúttal az is kiderül, hogy a reformáció és humanizmus érdeme e tipikus alak megfogalmazásában szétválaszthatatlan, mert közös forrása a nép, és mert hitújítási törekvések és humanizmus már Mohács előtt egybefonódott. Azonban mint említettük, a feudális úr alakjának exponálását még folytatnunk kell, ugyanis ez a kérdés elválaszthatatlan a magyar feudális állam haladó formációjától, a központosítástól. A feudális urat fékezte meg Hunyadi János és Hunyadi Mátyás, a feudális úr szakította szét és taszította romlásba a központosított államot Mátyás halála után. A *Mátyás-trufák* kérdése tehát elválaszthatatlan a nemesúr tipológiájától.

KLANICZAY TIBOR említett bírálatában úgy vélekedik, hogy mindössze egy *Mátyás-trufa* fordul a feudális urak ellen. A *kolozsvári bíró* története, hogy továbbá egyetlen *Mátyás-trufáról* sem bizonyítható, hogy Mátyás életében keletkezett, és hogy nincs bizonyíték arra, hogy ezeket elő is adták. Bár a trufák, anekdoták, mesék előadhatóságának és előadásának kérdésével külön is foglalkozni kívánunk, a három kérdésre összefüggően kell választ adnunk.

A *Mátyás-trufák* természetszerűen nem mind szólnak a főurakról, de valamennyi Mátyás király politikájának helyességét támasztja alá, ilyen vagy olyan intézkedésére utal, vagy pedig a közvéleményben róla kialakult hősjellemnek megfelelő epizódot, kedves történetet mond el. De még az ilyen természetű másodlagos anekdoták is szoros összhangban vannak Hunyadi Mátyás politikai erőfeszítéseivel. Éppen ezért egyáltalán nem az a fontos, hogy ez vagy az az anekdota pontosan a feudális urakról szól-e. A *kolozsvári bíró* története, mely KLANICZAY TIBOR szerint kivételképpen antifeudális tartalmú és a főurakról szól, például csak *másodsorban* tartalmaz ilyen elemeket. Elsősorban a kolozsvári patriciusok ellen irányul: egy bonyolult város-politikai intézkedéssorozatot támogat és *csak azután* említi, hogy a feudális urak is mit lennének kötelesek cserébe adni a népnek, a feudális szolgáltatások fejében. Vagyis Mátyás királynak az a törekvése, hogy kölcsönös viszonyként magyarázza az egyoldalú feudális alávetettséget, nem központi kérdése ennek az anekdotának. A főkérdés: a renaissance igazságossági elvének gyakorlati érvényesítése, egy bírón végrehajtott királyi ítélet.

Sőt nem a feudális urak ellen irányul az a trufa sem, melynek hőse *Az offenkormányai kamarás, aki aranytányérokon járkált*: egy hűtlenül rabló, hatalmaskodó hivatalnok típusa.³³ De a kolozsvári bíró éppen úgy, mint az offenkormányai kamarás méltatlan arra, hogy Mátyás központosított renaissance államának hivatalnoka legyen. Mindkettőnek magatartása összeütközik Mátyás nemesítő okleveleinek formulájával, melyben az „emberség és becsület” egyik ismertetőjele, hogy a királyi hivatalnok az alattvalók ügyeiben igazságos és védelmezi a szegényeket.

Még *A lovát áruló szegény ember* története sem a feudális urak ellen szól. Ez azonban mindenesetre elég közel áll a feudálisellenes népi színjátszás témáihoz. Az effajta alakoskodások alapvető vonása, hogy a parasztember, a plebejus túljár az urak eszén, lefőzi őket, megszegyeníti őket. Ez a trufa, melyet Benczédi Székely István tartott fenn krónikájában, azáltal válik Hunyadi Mátyásra jellemzővé, hogy a király nem sértődik meg azon, hogy a parasztember a magyar nép színes, képes beszédével visszavág; hanem, — mint az igazságos Mátyáshoz illik — nevetve hallgatja, s az öreg parasztembert megjutalmazza. De szólaltassuk csak meg magát Mátyás királyt egy egykorú humanista forrásban. A Vak Brandolinus szerint, mikor a királyság s a köz-

³³ I. FRIVALDSZKY JÁNOS: Mineralogia Transsylvaniae. Claudiopoli, 1767. 56.

társaság értékéről vitatkoztak, többek között így szólt a király: „Mert látom, hogy igen sok paraszt és szegény, aki soha semmiféle műveltségben nem részesült, sőt nem is tehette volna, s nem is tette volna, mégis nagy-szerű tehetségű és igen értelmes, mások viszont, bár igen sok fáradságot pazaroltak erre a dologra, mégis igen tompaelméjűek.”³⁴ Mátyásnak ez a kijelentése nemcsak teljes mértékben alátámasztja az anekdotát, de igen súlyosan esik latba az anekdota egykorúsága és hitelessége tekintetében. A plebejus tréfák, szími jelenetek általános megoldásába illeszkedik bele Mátyás király emberies, bölcs és szerfölött céltudatos magatartása.

Ideje azonban, hogy olyan anekdotákat is elővegyünk, melyek valóban Magyarország urairól emlékeznek meg, a királyról kedvezően, az urakról szerfölött kedvezőtlenül. Határozottan ilyen célzatú *Vörös Márta* révének históriája, akinek révén csak úgy lehetett átkelni a zsellérembernek, ha előbb megdolgozott érte. A vámmal és révvel hatalmaskodó uraság megdolgoztatta Hunyadi Mátyást is, akárcsak a kolozsvári bírót. S amikor megtudta, kit kényszerített robotra, befogatott hintájába, s behajtott a Dunába.³⁵ Noshát ez a történet vitánfelül az urakról szól. Az urakról szól az a másik történet is, mikor a király Gömörben az udvari előkelőségek markába nyomja a kapát, hogy míg a szőlőmunkások megpihennek, próbálja ki egy kissé, milyen verejtékes és keserves munka árán élnek olyan vidáman.³⁶ Ahogy a szegényember lovának esetében, úgy itt is egy plebejus színjátzó formát tudunk felismerni: a paraziták megdolgoztatását. Az távolabbeső példa, hogy a *Tékozló fiú* első közjátékában az iskolát megunt deák vargának megy, ahol is két-kézi munkával, keményen kell dolgozni. Időben és a jelenség megítélése dolgában sokkal közelebb van hozzá Sztárai Mihály jókedvű játéka: *Az igaz papságnak tiköre*. Itt pontosan ez a vígjáték megoldása: a feudális egyház tudatlan és felesleges hatalmasságai kezébe Tamás pap kapát nyom, bár a pápának nem nagyon akaródzik, mert forró a kapa nyele. Kap hát Tamástól hozzá egy jó tanácsot: „Megköpjed te es meghidegedik. Mégis jobb kapálnod, mintsem magadat felakasztanod.” Erre a többi papi személy is becsületes kétkézi foglalkozást választ: a vikárius elhatározza, hogy vargává lesz, Börök pap a timárságot vállalja, Frátor Lukács kovácsmesterséget ajánlja a püspöknek, maga pedig szénégetőnek akar menni.³⁷ Tehát Sztárai komédiájának megoldása ez az igazi plebejus gúnyból és népi felfogásból eredő ötlet. A tanulatlan parazitának neheze esik a munka, de azt kell tennie, mert immár nincs más számára hátra. Sztárai idejében (különösen hódoltság területen vagy Erdélyben) bizony nem volt más választása a tudatlan papnak. A nép elég erős volt hozzá, hogy elkergesse. Itt tehát realitássá vált a parazitáknak munkára uta-

³⁴ LIPPUS BRANDOLINUS: A köztársaság és királyság összehasonlítása. Fordította ANGYAL PÁL. Bp. 1928. 115.

³⁵ Közölve: *Nyelvőr*, XVI. 471.

³⁶ L. C. BARTHOLOMAEIDES: *Gömöriensis Notitia*. Leutschoviae, 1806—1808. 222.

³⁷ SZTÁRAI MIHÁLY: *Az igaz papságnak tiköre*. Magyar Drámai Emlékek. 75—76.

sítása. Ez a kérdés az egész feudalizmus, a feudális osztályok alapkérdése. Hunyadi Mátyás korában azonban evvel az ötlettel csupán egy kegyetlen tréfa erejéig lehetett elmenni. Lényeges az, hogy a hazai népies színjátszás egyik motívuma merül fel élesen a feudális-ellenes *Mátyás-trufában*. Még valamit hozzá kell fűznünk: az első alkalom, amikor a feudális társadalmi rend haszonélvezőinek ilyen munkára utasítása komoly formában megtörténhetett: a Dózsa felkelés volt. Amikor Dózsa György hadrakelt és a török ellen győztes serege között akarta felosztani az országot, herék számára többé nem lett volna hely, csak akik dolgoznak. S ha még nem is foglalkozunk Dózsa terveivel, hanem a történeti valósággal, bizony ott is felmerül a probléma, hiszen a forradalom kitörésének egyik döntő mozzanata volt az, hogy a jobbágy nép hadrakelt, az úri földek műveletlenül maradtak, hacsak nem lettek volna ők maguk hajlandók megfogni a kapanyelet.³⁸ Ezért kezdték kínozni az otthonmaradottakat s vonták magukra a nép haragját. Nyilvánvaló, hogy a Dózsa háborúnak ebben az időpontjában elhangzottak olyan üzenetek, hogy az urak most már dolgozzanak maguk. Milyen széles s milyen megokolt lehetőség ez forradalmi költészet számára, egy olyan motívum számára, mely a *Mátyás-trufában* és *Sztárai Mihály vígjátékában* is fennmaradt.

Van azonban a *Mátyás-trufák* között egy, melyről a magyar irodalomtörténet nem tud, s mely koronatanúnak igen alkalmas. Magam is *A magyar vígjáték kezdetei*-nek megírása óta bukkantam rá, Görcsöni Ambrus, a híres históriás énekszerző szötte bele Mátyás királyról szóló históriás énekébe, s arról szól, *Hogyan sarcolta meg Mátyás király az urakat?*³⁹ Görcsöni Ambrus deák históriás énekének ez a része úgyszólván teljesen dramatikus. Cselekménye röviden a következő: Mátyás király most foglalta csak el a trónját, máris mindenünnen ellenség tör az országra. Kincstára üres, s udvara oly szegény, hogy asztalát is „csak rovásra tartották”. Még a mézárosnak sem tudnak pénzt adni, csak ígéretet, hogy „majd hoznak”. A fiatal király igen elbűsul. Egyszer is fejét lehajtva sirdogált, amikor Országh Mihály, aki „ott forgolódik vala”, megkérdezi bánatának okát. A király előadja országának s udvarának siralmas állapotát, mire Országh Mihály jó tanácsot ad. Hivasson össze országgyűlést, kérjen pénzt az országtól, de az országgyűlés elbocsátása után az ország előkelő urait tartsa magánál lakomára. A vár bejáratait állják el a cseh zsoldosok. Ekkor Mátyás poharazás közben ajánltasson fel pénzt az urakkal, mégpedig úgy, hogy először őrá magára, Országh Mihályra köszöntse

³⁸ V. ö. MÁRKI SÁNDOR: Dósa György. Bp. 1913. Magyar Történeti Életrajzok, 149–150.

³⁹ GÖRCÖSÖNI AMBRUS: *Históriás ének az felséges Mátyás királynak az nagyságos Hunyadi János fiának jeles viselt dolgairól, életéről, vitézségéről végre az ő világból való kimulásából*. Colosvárat, 1577. G3-H. — Ez a históriás ének egyébként elmondja Hunyadi Jánosnak Zsigmondtól való származásáról szóló mondáját, de elűt Bonfini változatától, inkább Heltaiéhoz áll közel. A kérdésről másutt kívánunk szólni.

poharát, s kérjen tőle negyvenezer forintot. Rendezzenek heves jelenetet, s végül is egyezzenek ki húszezerben. A király megköszöni a tanácsot, magához kéri „Imre deákot”, s egybehívhatja az országgyűlést. A második jelenet leírja az országgyűlés lefolyását a pesti megyés templomban, rövid didaszkália után közli Mátyás beszédét és az *urak közös választát mintegy kórusban*. Rövid epikus-szatirikus rész következik, mely a lakoma előkészületeit és körülményeit írja le. Ezután Mátyás és Ország Mihály előre kitervelt párbeszéde következik. Majd ennek következményét írja le röviden epikus módon. Az előadás monológgal, Mátyás deklarációjával fejeződik be, hogy a pénzt nem veszi kártyára, hanem az ország oltalmára költi és isten áldásával elbocsátja őket. A kezdő helyzetkép s a színváltásokat jelölő didaszkália kivételével epikus rész alig néhány sor van az egész trufában, szemben a hosszú dramatikus részekkel. Hármásával, párosával járó énekesek, vagy akár egyetlen jokulátor is kiválóan előadhatta s olyan mimikus lehetőségek rejlettek a történetben, hogy a mimikus előadás szándékoltsága természetesnek látszik. Emellett kerek szerkezetű, művészileg jól felépített darab.

Maga a történet valóságos politikai javaslat: mit kell tennie a királynak, ha a kincstár üres, az országot fenyegeti az ellenség, s az urak dúskálnak földi javakban. Mikorra tehető azonban keletkezése? Vajon a Jagellók süllyedt hatalmának idejére? vagy Zápolya Jánosnak vándorló udvara idejére? II. Ulászló és II. Lajos udvaráról hírlik, hogy olyan nagy szegénységben voltak, miszerint kölcsönbe kértek ebédhezvalót s ekkor valóban hitelből élt az udvar. Azonban a költeményben olyan hallatlanul pontos mozzanatok fordulnak elő (még hozzá egyéb forrásokból ismeretlen mozzanatok) Mátyás uralkodásának kezdetéről, melyek azt a hitet keltik bennünk, hogy egy olyan népszerű alakuló szöveg áll előttünk, amely első megfogalmazásra még Hunyadi Mátyás korában, került nem sokkal az események után, egy olyan időszakaszban, amikor nagyobb vihart váltott ki Mátyás király adóztatási politikája: a század hatvanas éveiben, vagy akár 1471 táján, amikor éppen az elhúzódó cseh háború érdekében Mátyás megsarcolta az urakat és egyháznagyokat, ami az úri zendülés főokává lett. Van is a trufának egy olyan gúnyos utalása, mely éppenséggel a leghatalmasabb papokat veszi célba:

*„Sok vigsággal urakat király tartja,
Érsekeket, püspekeket kínálja,
Vagyon papuraknak nagy vig lakása.
Nem tudják azt, hogy tarsolyok megbánja.*

*Renddel király a bort kezde köszönni,
Tánc éneket nem jól kezde mondani,
Papok nem kezdenének vígan lakhatni,
Az nótáját kezdték ők nehezellni.”*

Olyan pontos történeti adatok vannak a trufában, melyek nem származnak a híres és közismert történeti források egyikéből sem, hiányoznak Thuróczi-ból, Bonfiniből, csak oklevelek és eldugott források ismerik. Ilyen tény pl. Mátyás király beiktatása. Mivel István király egykori koronája ekkor az osztrák császár birtokában volt, Mátyás királyt úgynevezett „intronizáció” útján iktatták be. A históriás ének országgyűlése beiktató jellegű és a király beszéde beiktatási beszéd. Az ének az ünnepélyes trónust így írja le :

*„Egy széket király hamar csináltata
Három lépése grádicsának vala,
Pesti megyés templomban gyűlés vala,
A széket gazdagon bevonták vala.”*

Meglepően közel jár a históriai igazsághoz a trufának az a része is, mely pontosan meghatározza, hogy a templomból kiinduló király negyven urat hívott az ebédre. Mármost különféle forrásokból ismeretes, hogy a fiatal Mátyásnak a török veszedelem kellős közepén és annak ellenére, hogy egyes pártütők vele szemben III. Frigyeszt választották királlyá, sikerült mégis magához vonni az ország legnagyobb hatalmú urait, s számszerint harminchat világi úr és 12 egyházi hatalmasság tesz neki hűségesküt. A históriás ének negyven ura ezekből került ki. Alkalmasint úgy, hogy a világi urakhoz a szerző hozzávette a legnagyobb hatalmú érsekeket és püspököket, helyesebben akik a hűségesküt letett főrangúak közül *tényleg* ott maradtak a lakomára.

A trufa történeti kialakulására meglepő módon egyéb adataink is vannak, s azt lehet mondani, ez az a Mátyás-trufa, melyről eddig a legtöbbet tudunk. Ugyanis Görcsöni Ambrus deák 1577-ben megjelent krónikás éneke előtt harminckét évvel Szerémi Györgynek 1545 táján írt feljegyzéseiben is felbukkan ugyenez a történet prózai formában.⁴⁰ A feudális urak megsarcolásának története Szerémi földolgozásában pontról-pontra megegyezik Ambrus deákéval, ha nem is olyan részletes és egy-egy adata eltér. Így pl. a sarco összege nem ugyanakkora, és más az a személy, aki a fiatal Mátyásnak a színeljelenetet tanácsolja, nem Országh Mihály, hanem Szobi Péter, a későbbi horvát bán, Hunyadi Mátyásnak anyai ágon rokona. Itt kell említenünk, hogy Szobi Péter fiának, Mihálynak iródeákja nem volt senki más, mint Werbőczy István, viszont az az „Imre deák”, akit Görcsöni Ambrus emleget, nem más, mint a Zápolya család hatalmának megalapítója, Zápolya Imre. Így hát a *köznemesei párt* vezérférfiainak körében a Mátyással rokon Szobi család körében, a Mátyáshoz végig hűséges Országh Mihály környezetében élt a főurak megsarcolásának története, valószínűleg több változatban, mely mimikus-drámai módon kiválóan előadható volt. Innen vette Szerémi György és innen Görcsöni Ambrus deák. Vannak olyan mozzanatok, amelyek amellet szólnak,

⁴⁰ GEORGIUS SIRMIENSIS i. m. Capit. 5. 6—7.

hogy a szöveg a Jagelló-korban, s még utána is újabb és újabb mozzanatokot vett magára, mutatva élő voltát, népszerűségét. Ez a trufa prototípusa a Mátyás körül sarjadt politikai költészetnek, epikusnak, és drámainak egyaránt. A köznemesi párt körében, plebejus környezetben, parasztok előtt lehetett énekelni és előadni ezt az erőteljes, mozgalmas, kitűnő jellemző erővel megalkotott trufát. Mátyás korában keletkezett, de tovább alakult és élt, s mindvégig azt az eszmét képviselte, amelyért Mátyás küzdött, és amelynek szolgálatában a trufát életre hívták.

Hogy a *Mátyás-trufák* jórésze még az uralkodó életében indult el sok évszázados életútjára, az az eddigiekből is kiderül, de nem lesz szükségtelen utalni *A kolozsvári bíró* történetére is, mely Hunyadi Mátyás egyik intézkedés-sorozatának szolgálatában keletkezett. Heltai Gáspár trufájában Hunyadi Mátyás olyan kijelentést tesz (minekután megkérdezte, hogy épül-e város, s nem nyomorítják-e a szegény népet), hogy nem azért ruházta fel birtokkal a várost, hogy a népet sanyargassák, hanem a város építése érdekében.⁴¹ Ez a kijelentés Hunyadi Mátyás várospolitikájának egyik konkrét elemére utal. Ugyanis egyes fejlődőképes nagy városoknak földesúri jogokat adott a környező falvakra. A városok maguk is erre törekedtek, hogy szilárd piacot szerezzenek áruiknak, és legyen mezőgazdasági háttérületük. Okleveleink vannak arról, hogy Hunyadi Mátyás tervszerűen gyarapította falvakkal Kolozsvárt, Bártfát, Kassát.⁴² Azonban a városi kizsákmányolás igen súlyos volt. A jobbágyszolgáltatásokat — mint Európa-szerte — részben pénzszolgáltatásokká változtatták, részben munkajáradékot követeltek. Ezenfelül avval is terheltek a városok jobbágyait, hogy az iparcikkek magas árához képest leszorították a mezőgazdasági termények árát. A városi hatalom alatt élő jobbágyok sorsa nehéz volt. De ha elszöktek, mint pl. 1464-ben, Kolozsvár egyes jobbágyai, akkor a király visszaadta a városnak a szökevényeket.⁴³ Ugyanakkor azonban mint a kolozsvári bíró esetéből kiderül, személyesen igyekezett ellenőrizni, hogy vajon nem élnek-e vissza a jobbágyok helyzetével. Az anekdota szerint a király a város épülése érdekében adományozta volna a falvakat. Nem vitás, hogy Hunyadi Mátyás tervszerűen szépítette a városokat, eltávolított csúf épületeket, újakat emeltetett, nagy gondot fordított az erődítésekre. A falvak adományozásában tehát fontos szerepet játszott nála a városi piac, és a mezőgazdasági háttérület létrehozásának szándéka mellett, hogy a munkajáradék segítse a városépítést és bérmunkások is jöjjenek be a falvakból. A kolozsvári bíró azonban a jobbágyok robotmunkáját nem bástya-

⁴¹ HELTAI GÁSPÁR : *Chronica a magyarocnac dolgairól. Colosvárat 1575.* 179—180.

⁴² Erre a jelenségre l. SZŰCS JENŐ : *Az ipar és céhek története Magyarországon a XIV. sz. végétől 1526-ig.* (Kézirat.) A bártfai adat : IVÁNYI BÉLA : *Bártfa szabad királyi város levéltára* No 1868 ; KASSÁRA BOROVSKY—SZIKLAY : *Magyarország vármegyéi és városai*, Budapest, 1896. Abaúj-Torna 42. — Kolozsvár gyarapítása. JAKAB ÉLEK : *Kolozsvár története*. Budapest, 1870—1888. I. k. Oklevéltár CXLII. 229 ; CXLVII. 234.

⁴³ L. JAKAB ÉLEK i. m. CXXVII. 211.

építésre, középületek emelésére, hanem a maga hasznára fordította, sőt bér-munkásokat is robotra fogott. A király tehát a városok fejlődésének gazdasági szükségszerűségeit meglátta, a feudalizmus keretei között elő is mozdította, de ugyanakkor igyekezett ellenőrizni intézkedéseinek következményeit is. Visszaadta Kolozsvárnak szökött jobbágyságait, de megfenyítette az egyik bírót, mert rájött, — amit különben a szökések ténye is bizonyított, — hogy súlyosan elnyomják a városkörnyéki jobbágyokat és a plebejusokat. A kolozsvári bíró története tehát annyira reális körülmények között jött létre, s ezt olyan pontosan tükrözi, hogy más időpontról nem is lehet szó a keletkezés tekintetében, mint Hunyadi Mátyás falu-adományozásainak időszakáról.

Úgy véljük, elég világosan bontakozott ki a *Mátyás-trufák* jórésze keletkezési időpontjának és politikai célkitűzésének hitelessége. Ez olyan esetekben is fennáll, amikor a Mátyáshoz kapcsolt történet tipikus vándor-anekdota, mint a *Mátyás és a velencei követek* jelenete, melyet ugyancsak Görcsöni Ambrus őrizett meg számunkra, de amely a velenceiek török politikájára, a törökellenes külföldi segélyre vet éles fényt.⁴⁴

Itt még egy dolgot kívánunk tisztázni. Vajon ez a politikai epika és népies színhátszás spontán keletkezett-e? vagy a király hallgatóságos beleegyezésével, vagy éppen határozott, nyílt bátorítására? Többször megemlékezünk már Hunyadi Mátyás fejlett propaganda-gépezetéről, arról, hogyan állította a kancelláriai levelezést és az új találmányt, a nyomdát politikai eszményeinek, céljainak, diplomáciai és katonai akciónak szolgálatába.⁴⁵ Ezt itt nem is kívánjuk ismételni. Ehelyütt azonban többről van szó. Arról, hogy politikai célzatú, szépirodalmi alkotásokra nyíltan bátorított-e írókat? Janus Pannonius költeményei közül azok, amelyeket III. Frigyes ellen írt, II. Pál pápa kipellengérezésére alkotott, a király török háborúinak dícséretére költött, annyira meggyőződéstől áthatottak, és még az udvarló szándékú epigrammák is eszközeikben annyira választékosak és finomak, hogy a királyi megbízatás ritkán következtethető ki. A Mátyás nevében Antonio Constanzinak adott verses válasz nyilvánvalóan ilyen. Mátyás olasz humanistái már többet emlegetik a király „buzdítását” és „megbízásait”. Ez azonban meglehetősen állandó eszköz az irodalom e többé-kevésbé mesterembereinek kezében. Másrészt a királyi megbízatás rendszerint úgy következett be, hogy a költő vagy író levélben vagy élőszóban előadta tervét, mely már eleve a király eszményei, gondolkodása vagy politikai tervei szerint való volt. A király, amennyiben a terv megfelelt érdekeinek, elfogadta a javaslatot, s így „buzdítója” lett a készítendő alkotásnak.

⁴⁴ GÖRCSÖNI AMBRUS i. m. L2 B. A történet egyébként vándor-anekdota, melyet III. Frigyes császárra is vonatkoztattak.

⁴⁵ V. ö. FRANKÓI VILMOS: Mátyás király megbízásából írt politikai röpirat. Magyar Könyvszemle, 1915. 1—4. — KARDOS TIBOR: Callimachus. Tanulmány Mátyás király államraisonjáról. Budapest, 1931. 45, 23—65; Ua. Mátyás király és a humanizmus. Mátyás Király Emlékkönyv. Budapest, 1940. II. köt. 73.

Azonban konkrét bizonyítékunk mindeddig nem volt arra, hogy Hunyadi Mátyás valakit saját iniciatívájából felszólított volna politikai célzatú költemény megírására. Most azután sikerült ilyent is találni, s ez az írásos bizonyíték a király irodalomszervező tevékenységének tudatosságát kézzelfoghatóvá teszi. Az úgynevezett Magyi-kódex, melyet Kovachich Márton adott ki gyűjteményében (*Formule solennes styli*) Mátyás király kisebbik kancelláriájából oklevél minták céljára kiválasztott és kimásolt ügyiratokat tartalmaz. Hunyadi Mátyás életének utolsó másfél évtizedéből való okmányok között egy levél-záradék olvasható. Ebben a király egy meg nem nevezett költőt, bizalmas hívét értesíti egy N. N-nel behelyettesített személy bűnös cselekményeiről, illetve utal rá, hogy a hozzá küldött hírnök majd előadja, s adjon neki hitelt. Majd így fejezi be a levéltöredéket: „*Te pedig irántunk és Krisztus híte iránti különleges tiszteletedhez híven ezt a dolgot, amit N. N. követett el, mint istentelent verseiddel és költeményeiddel bélyegezd meg.*” (... tuis carminibus poemateque exsecrare).⁴⁶ A levél latin eredetijének kifejezései a „carmen” és a „poema” lehetséges hogy a meg nem nevezett költő humanista jellegére is utal, vagyis az írandó szatirikus versek, epigrammák, illetve verses invectivák voltak. Egy dolog azonban mindenképpen bizonyos, a király politikai tárgyú költeményre, még hozzá szatírára ad megbízatást, s ez világosan bizonyítja, mennyire pozitíven értékelte az irodalom mozgósító erejét.

A Mátyás megbízásából vagy ízlése szerint írt trufák fentebbi szemléléséből következtetésként azt is le lehet vonni, hogy ezek az epikus vagy drámai történetek nem azonos költőréteg művei. Közönségük sem azonos, bár igen széleskörű. *A lovát áruló szegény ember* talán nem annyira mint, a *Gömöri szőlőkapálás*, *Vörös Márta réve* története népi szerzők művét sejtetik. Az első trufa vaskos stílusa elhangozhatott az udvarban is, az utóbbiak közönsége népi, sőt jobbagy közönség. Már *A kolozsvári bíró* története és *Az of-fenbányai kamarás, aki arany tányérokon járkált*, sokkalta céltudatosabb, Mátyás király politikáját részletezően alapvető elemeiben, pontosan tükröző történetek. Az előbbinek stílusa is sokkal választékosabb. Stílusban a legemelkedettebb és Mátyás környezetének atmoszféráját adja vissza az, *Hogyan sarcolta meg Mátyás király az urakat*. Ennek közönsége elsősorban a hivatali nemesség, de ezenkívül az ország sorsáért aggódó deákok és köznép is lehetett, sőt felhasználhatta politikai céljaira az úgynevezett köznemesi vagy „nemzeti párt” is. A két hűtelen hivatalnokról szóló és a királyi kincstár megtöltésének módozatait feldolgozó történetek tipikusan politikai célzatúak, a humanista király központosítását támogató jokulátor-alkotások, de melyektől nem lehet megtagadni a népies jelleget, s azt a törekvést, hogy a nép előtt is rokonszenvesse tegyék a király politikáját.

⁴⁶ MARTINUS GEORGIUS KOVACHICH: *Formulae solennes styli*. Pesthini 1799. Nr. 465, 428.

A Mátyás-trufáknak ilyen megoszlása evidenssé teszi, hogy Hunyadi Mátyás nem műfaj-teremtő, amikor ilyen költemények vagy történetek terjesztésére biztatja jokulátorait, hanem a már meglévő, satirikus, társadalombíráló, népi színjátékot, valamint történeti, alkalmi epikát használja fel a központosítás céljainak népszerűsítésére. Ezáltal meglévő műfajokat emel fel, mert a műveltebb jokulátor-költő irodalmi műveltség és eszmény tekintetében is másként dolgozta fel témáját, mint az egyszerűbb hegedősök, illetve énekesek.

Van ezeknek a truffáknak egy olyan mozzanata, amely mellett nem mehetünk el szóltanul. *A lovát áruló szegény ember* talpraesettebb, a szellem szikrázó megnyilvánulásaiiban fölülmúlja a királyt. Említettük, hogy a népi színjátéknak ez az alapmotívuma közismert Európa-szerte, de ez a motívum és különösképpen a magyar feldolgozásban, amikor *a király elismeri és megjutalmazza a természetes tehetség megnyilvánulását, nyíltan humanista törekvéseket árul el*. A feudalizmus világában a népköltészetnek ez a közmotívuma az igazságtalan társadalmi rénddel szemben a dolgozó milliók önértetét, az emberiséghez való jogát fejezte ki. Az a mód pedig, ahogy a király ezt a jogot elismerte, és a Vak Brandolinus művében tudatosan vallotta, a *központosító hatalom humanista jelszavát tükrözi*. Felismeri a népi törekvést és jelszavá teszi. Ebben a cselekedetben sok összetevő rejlik, az új hivatalnoki rend kiválasztásának szélesebb alapjait biztosítani, a nép forradalmi feszültségét levezetni, de Hunyadi Mátyás esetében ennél is több: szilárd meggyőződés. Ebben a mesében tehát a humanizmus alapelvei *kétoldali törekvés eredményeként* fejeződnek ki. A gögös és romlott kolozsvári bíró, a dölyfös és csaló offenbányai kamarás elnyomják a szegényeket, megsértik az emberi méltóságot. A gömöri szöllőkapálásban a király, ha rövid időre is, de helyreállítja az emberi egyenlőséget s evvel együtt az emberméltóságot. *A Mátyás-trufák* a központosítás és a humanizmus alapelveinek jegyében jöttek létre, alakultak és virágoztak, a király uralkodásától kezdve végig az egész XVI. századon, s nagyban hozzájárultak a feudalizmus politikai arculatának világos felismeréséhez. Egy-egy trufa egészen közel áll a népi jokulátor-műsor darabjaihoz, mások az olyan népies műalkotásokhoz közelednek, mint Sztárai Mihály szindarabjai, a *Comoedia* és az iskolai közjátékok.

IV.

Nem lenne teljes a feudális úr és pap tipológiájának mai tudásunkkal helyreállítható fejlődése, ha nem foglalkoznánk röviden a főúri parazita környezettel. A léhűtőknek avval a hadával, melyről mind Erasmus megemlékezik a *Balgaság dicséreté*-ben, mind pedig Morus Tamás az *Utópiá*-ban. Erasmus különösképpen az udvari szolgálattévők népes csoportjára terjeszti

ki figyelmét. Morus inkább a zsoldos testőrök és mihaszna szolgák ugyancsak népes családjára.⁴⁷

Az alábbiakban az udvari parazitizmus magyar megjelenéseit kísérjük figyelemmel, a XVI–XVII. századi magyar színjátékban. Ez főként két típusban határozható meg, az egyik a mindenre kész deák, a másik az ugyancsak mindenre kész katona. Mind a két típus kap olyan jegyeket a népies műdrámában, melyek az antik vígjátékra mennek vissza, e vígjátékok parazitáira, fegyveres szolgálira, a „lorarii”-re és a hengegő katonára, a „miles gloriosus”-ra. Miskolczi Zsigmond sokat emlegetett *Cyrus*-ának közjátékában két egymással vetekedő nagyotmondó katona az Oriens és az Occidens — mint ezt többen felismerték — tulajdonképpen egy Plautus féle párbeszédet, a *Lollius és Theodoricus* nevén ismert dialógust mondják el.⁴⁸ D. DÖMÖTÖR TEKLA rámutat arra, hogy a *Constantinus és Victoria* Aiax-a és a Névtelen *Comico-Tragoediá*-ban a „Híres szegény lator” ugyanebbe a családba tartozik.⁴⁹

E katonaalakok legtöbbjének közös vonása a nagyotmondás, a kérdés, érve az erőszak, sorsa azonban különböző. Míg Miskolczi Zsigmond közjátékának a diákkal vetélkedő katonája végül is póruljár, csaknem egy századdal korábban a *Tékozló fiú* közjátékának katonái a kalmárnak állt deák eladó ruháit feltöltik és megszöknek vele. Ugyanis Miskolczi Zsigmond *Cyrus*-ában a katona ugyan megnyeri a fogadást, s a magiszter hátán lovagol kétszer is földrebuktatva „paripáját”, harmadszorra azonban a magiszter megembereli magát s ő buktatja le a katonát. Ami a játékban játék, az a társadalomban ekkor többé kevésbé valóság, hiszen nemsokára kirobban a Rákóczi-szabadságharc, amikor a magyar nép egyszermindenkorra le akarja dobni nyakából az idegen katonát. Amikor a „*Tékozló fiú*” keletkezett, akkor pedig a „hosszú háború” zsoldosseregei, Básta és a többiek katonái, és maguk a hajdúk sem voltak olyan ellenfél, amely a védtelen néppel szemben alulmaradt volna. A „Híres szegény lator” a *Comico-Tragoediá*-ban ugyan szorultában azt emlegeti, hogy a szegény embert futni hagyta, csak a gazdagnak állta útját, de korábbi beszéde ellene vall, s a Halál is úgy pirogatja, mint akinek dolgai ugyancsak ismereteseek. Kérdés persze, hogy a betyár alakjához, mely például az orosz népi színházban a feudális társadalomból kitörő és igazságos népi hős alakját hozta létre, nem deformálódott-e a Névtelen kezén. Annyi kivehető ezekből a közjátékokból, még hozzá a koraiakból, hogy ahol zsványosság történik, ott a katona jelen van. A *Tékozló fiú* negyedik közjátékában például a részeges asszony a kocsmában katonák társaságában mulat, s azokban az erősen dramatikus népballadákban, melyek feltételezhetően a legrégebbek,

⁴⁷ MORUS TAMÁS: Utópia. Szemelvények magyar fordításban. Világirodalmi Antológia. II. kötet 452. — DESIDERIUS ERASMUS ROTTERDAMUS: Stultitiae Laus. Rec. I. B. KAN. Hagae 1898. cap. LVI. 143–145.

⁴⁸ GYÖRGY LAJOS: Kónyi János „Democritusa” Bp. 1932. 55. — D. DÖMÖTÖR TEKLA i. m. 204–216.

⁴⁹ Ua. i. m. 203.

a *Molnár Annát* elcsábító és kis családja köréből kiszakító Ajgó Márton példáján, a *Nagy hegyi tolvaj*-ról szóló balladában mind a kalandor katona társadalmat bontó, sötét arculatát mutatják.⁵⁰ Mindezekben azonban a katona önállósulva jelenik meg, a feudális úrtól függetlenül, mint a maga szerencséjének kovácsa, bukásának vagy kinevettetésének oka.

Mégis volt egy korábbi forma, és pedig a XVI. században, amikor a feudális úr környezetében találjuk mint familiárist vagy zsoldost, de már ekkor is utalva e társadalmi alak teljes gátlástalanságára és helyzetének ingatag voltára. Balassi Menyhárt és Balassi Boldizsár ilyenfajta emberekből szedik össze azokat a lator-bandákat, akikkel megütik a vásárokat, de talán a legjellemzőbb Balassi Boldizsár lovásza, aki a Pribék névre hallgatott, s akinek az úrfi bevallása szerint tisztább volt az arca, mint sajátmagáé. Pribéknek nevezték a töröknek szolgáló renegát magyarokat, akik akárhányszor ismét otthagyták a törököt, s visszaálltak a magyar urak melé. A névtelen szerző evvel a szélsőséges típussal akarja jellemezni a gazdát is, a mocskos, hitét és hazát cserélő, áruló katonával, akinek arca még így is tisztább, mint a gazdájáé. A népballadák legsötétebb katona-latraira emlékeztetnek ezek a feudális urak és híveik. De a gazdák annyival rosszabbak, hogy habozás nélkül feláldozzák őket. Tamás deák vágja a Balassi Boldizsár szemébe „Féltallér árra morhaint sem becsülléd szolgálodat, sőt elveszteni sem szégyenletted őket.”⁵¹ Drámai emlékeink ritkasága miatt egy emberöltőt kell visszafele ugorjunk, hogy az úri szolgálatban álló katona, a fegyveres szolga típusát megtaláljuk magyarországi drámai alkotásban, és pedig ismét Bartholomeus Pannonus komédiájában, a *Tücsök*-ben. Említettük már, hogy amikor a Tücsök az öreg Haliarchus fegyveres szolgálóival rajta akar ütni a szökött rabszolgán, Haliactes találékonyan kivágja magát, úrmódra viselkedik, nekitámad a Tücsöknek, mire a fegyveres szolgálók gyáván megszöknek. A minden aljasságra kész, de minden nehézségtől visszariadó fegyveres magántestőrt a magyar humanista eltérve az általános plautusi szokástól, nevekkel látja el: Serpus-nak és Lingo-nak nevezi őket, vagyis magyarul: Csúszómászó és Nyaló a két jeles testőr neve. De vajon miért is maradtak ők alul? Mert a szökött rabszolga, akinek pallérozott elméjét és nehéz sorsát nem győzi hangsúlyozni a magyar humanista, az életéért és a szabadságért harcol. Miután a Tücsököt jól eldöngette, s a gyáva testőrök megszöktek, kitanítja a Tücsököt, hogy az erőszaknak ebben a világában hogyan kell viselkedni: „Menj a polba! nem igazi rabszolga az, aki nem tud ravasz cselszövényt gyorsan elő-

⁵⁰ ORTUTAY GYULA—BUDAY GYÖRGY: Székely népballadák. h. é. n. Molnár Anna 151—161. Nagy hegyi tolvaj 161—164. A népballadák dramatikus előadásának kérdése sok problémát tartogat, melyek azonban nem megoldhatatlanok. Történeti folklórnk és irodalomtörténetünk egyik közeli feladata e balladák további történeti és irodalmi szempontú vizsgálata.

⁵¹ Névtelen: Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról. Régi Magyar Költők Tára VII. Budapest, 1912. Kiadta SZILÁDY ÁRON. 288.

szedni éléskamrájából, ha kell, hogy megmentse vele a bőrét. Hatalmas istennek, mennyi verést és korbácsot kellett volna elviselnem, ha nem cseréltem volna ügyesen szerepet. Most pedig elmegyek innen, míg erősebb ellenfélre nem akadok.”⁵² Haliactes úgy beszél, ahogy az elnyomott, csak a maga erejére utalt ember beszélhet. A renaissance az a kor, amikor a fiatal burzsoázia csak úgy tudta elképzelni a nép érvényesülését, ha az egyéni szellemi képességeivel törte át a társadalmi válaszfalat. Ő maga is kizsákmányoló volt, és rettegett a nép forradalmi megmozdulásától. Látta a társadalmi viszonyok bomlását, az osztályharc élesedését, a küzdelem irgalmatlanságát. Bartholomeus Pannonus, a polgár a maga nézeteit mondatja el az elnyomott rabszolgával, akivel rokonszenvez, s főként akkor, amikor Haliactes bejelenti, hogy továbbáll, amíg nem talál erősebb ellenfélre. Mintha csak élő, emberi jellemben és helyzetben elevenedne meg az, amit ugyanczen időtájt a számkivetett Machiavelli írt *Firenze Történetében* a firenzei gyapjűfésülők 1378-i felkeléséről, az egyik forradalmár ajkára adva: „Jól láthatjátok, hogy mindazok, akik nagy vagyonra és hatalomra tesznek szert, mind csalással, vagy erőszakkal érik el... a hűséges szolgák mindig szolgák maradnak, s a jó emberek mindig szegények, és a szolgaságból csak a hűtlen és vakmerő emberek tudnak kiemelkedni, a szegénységből pedig csak a ragadozók és csalárdak.”⁵³

Tehát Budán és San Cascianoban körülbelül egy időben nem is rosszindulatú, de élesszemű polgárok egyként látták a nép számára a szabadulás útját. Szerintük az erősebb győz, csak az egyéni furfang, ész és kitartás segít. Ebben a küzdelemben a Tücsök s a két parazita katona pillanatnyilag alulmaradt. Nem valamiféle antik helyzet van itt újjáteremtve, hanem a magyarországi társadalmi helyzet szólal meg, mely ebben a vonatkozásban mitsem különbözött a firenzeitől. S a magyar humanista színdarab élesebben fogalmaz, mint a korabeli, akár olasz nemzeti nyelvű színdarabok is. Amikor a *Comoedia*-ban a tiszta erőszak, ravaszság és aljasság világa tombol előttünk egyénítve egy családra, s annak két tagjára, akiket körülvesz deákjaiknak, lakájaiknak, latraiknak és pribékjeiknek hada, akkor elsősorban nem is Bartholomeus Pannonus hatása nyilvánul meg benne, hanem ugyanazon osztályok között folyó ugyanazon osztályharc, csak még élesebb formában, még sötétebben exponált alakokkal.

Tehát egy magyarországi latin nyelvű humanista vígjáték pár évvel Mohács előtt, s egy magyar nyelvű antitrinitárius humanista színjáték Mohács után egy emberöltővel ha nem is központi, de nem is jelentéktelen alakokként, hanem korjelző személyekként ábrázolja a mindenre kész, de könnyen megfutó, árulástól soha vissza nem riadó zsoldost. Emögött az ábrázolás mögött nyilván népi közfelfogás áll, a népballadák és az elveszett, helyesebben le sem írt

⁵² BARTHOLOMEUS PANNONUS i. m. 11.

⁵³ NICCOLO MACHIAVELLI: *Le istorie fiorentine*. Libro III. Capit. 13.

népi színi jelenetek katona-alakjai. Vásári és kocsmajelenetek, az útonálló és a Halál (mint a Comico-Tragoediában és az orosz népi színjátékban „*Ányika vitéz és a halál*”) a kóbor katona és az elcsalt asszony, a zsákmányért egymásnak eső vitézek stb . . . olyan jelenetek, amelyek e népi színjátszás állandó darabjai. Sőt úgy hisszük, hogy az eredeti népi redakcióban nem „szegény lator” az útonálló, mint a *Comico-Tragoediá*-ban, hanem „lovag”, mint Ányika vitéz, úrfajta mint a *Constantinus és Victoria* Ajax-a, mint a Balassi-játék úri latrai.

Hátravannak még az urak körül lebzselő tányérnyalók, hízelgők, gonosz tanácsadók, hamis praktikákra, orgyilkosságra és minden rosszra kapható személyek. Magyarországon ez a típus a magánföldesurak szolgálatába állott gazdatiszt, bízott ember, titkár, pörvesztő prókátor alakjában jelenik meg, s mint az elnyomó feudális úr kész vagy túlbuzgó eszköze a nép előtt mélységesen gyűlöletes alak. De kiből került ki nálunk ez a réteg? Középkorvégi értelmiségünkől, a deákokból. S mivel az antik tányérnyaló e magyar megfelelői egy erőteljesen viruló típus, mely minduntalan beleszól a nép és az úr küzdelmébe, gyűlöletes alakja a feudális úr mellett a XVI. század reánk maradt emlékeiben a legerősebb, és bőven vesz fel vonásokat az antik vígjáték művészi jellemző eszközeiből. Alkalmasságát nagyon megfelelt a népi színi jelenetek megoldásának és felfogásának az a mód, ahogy humanista irodalmunkban jelentkezik, vagyis hogy a parazita póruljár. Bartholomeus Pannonus ismét az első, aki fontosnak tartja ezt az alakot, mert a csavargó, magát kalandor foglalkozásra adó deák személyét kívánta gyűlöletessé tenni. Mind a két komédiája a mértéktelenül evő és tunya féllállat kipellengérezésére íródott. Az *Éberség és Tunyaság vitájá*-ban a Tunyaság minden inkább, mint elvont fogalom, afféle kocsmatöltelék, aki állandó bormámorban hever, eszik és iszik felváltva. A Brandenburgi Györgynek ajánlott *Gryllus (Tücsök)* ugyanerről az emberfajtaról mond egyetmást. Sokat mond maga a név is, amelyet Erasmusnak, a *Balgaság dicséreté*-hez írott előszavából merített. Itt Erasmus felsorolja a maga munkájának műfaji előzményeit s ezek között említi Plutarchos dialógusát, melynek főhősei *Gryllus és Ulyxes*.⁵⁴ Semmi mást nem bizonyít Gryllus szemben Ulyxesszel, minthogy az állati lét többet ér az emberi sorsnál.

Parazita szerepéhez híven tehát a Tücsök, aki mozgatja a komédia menetét, a véletlen szerencse révén visszavezeti a darabban szereplő két öreghez eltűnt gyermekeiket, sőt megígéri, hogy előállítja a rabszolgát is, aki az egyiket elrabolta. Azonban a nagy ebéd terve füstbe megy és a parazita — mint már tudjuk — póruljár. Az antik vígjátékban egyáltalában nem törvényszerű, hogy a parazitának így kellene járnia. Érdeemes a magyar humanista

⁵⁴ ERASMUS i. m. Praefatio IV. de fejtegetései közben is hivatkozik reá. Vö. Caput XXXV, 63.

művét összevetni e szempontból közvetlen mintájával, melyet sikerült felderíteni.⁵⁵ Ez nem egyéb, mint Pier Paolo Vergerio híres komédiája, a *Paulus*, amelyet a nagy humanista „az ifjak erkölcsének javítására” írt, s amelynek kézírata halála után nyilván ittmaradt Magyarországon, alkalmasint a Corvinában. A *Paulus*-ban is egy elszánt rabszolga győzött, de akit megvert, az nem valamiféle lézengő deákfigura, hanem a „jó rabszolga”, aki mindig intette urát a helyes életre. Bartholomeus Pannonus itt erős kézzel nyúlt bele mintájának motívumaiba. A győztes rabszolga egyáltalában nem gonosz lény, csak társadalmi helyzeténél fogva mindenre elszánt, s aki pórus jár, az nem „a jó” szolga, hanem egy lézengő léhűtő, afféle urak körül settenkedő deák.

Rendkívül korai tehát a parazita feltámadó alakja, és szinte mindvégig megmarad, figyelemmel kísérhető a régi magyar vígjáték során. Humanista hatásra a tékozló fiú története már a XVI. században felölti a nem tanuló, mulató, gazdag deák alakját, akit a rosszra efféle sodródó léhűtők visznek rá. Ezt tapasztaljuk Baranyai Pálnak 1545 előtt írt históriás énekében „*Az tékozló fiúról*” és ezt abban az iskoladrámában, mely ugyanezen a címen a XVII. század elejéről maradt reánk (*Filius prodigus*).⁵⁶ Baranyai Pál feldolgozása jellegében bár csaknem egy évszázaddal korábbi az iskoladrámánál, nem csupán az egyetemek vidámabb környékének, a diákelet helyzetrajzának művészi ábrázolásával tűnik ki, de éppenséggel humanista motívumok vetődnek fel benne. Kemény invektívát mond a szerencse ellen. Egyikét a legelsőeknek a magyar irodalomban :

*Óh, te kegyetlen szerencse, mit tevé,
Minap énnékem mely kegyelmes levél,
Tiszta mint kristály, előttem úgy fénylél,
Hamar elterél.”*

A nekikeseredett ifjú életének súlyos fordulatát panaszolja, és íme a népies színjáték és trufák motívuma merül fel benne :

*Meghalok éhvel, mert csépet nem szoktam
Az vaskapát es soha nem forgattam.*

Nem ez az egyetlen motívum, mely Baranyai Pál feldolgozását összeköti a népi színjátékkal. A hagyományos elveretés is felmerül :

⁵⁵ BARTHOLOMEUS PANNONUS mindkét színpadi műve Pier Paolo Vergerio „Paulus” c. komédiájából merít lelemény dolgában. Részletes összevetést l. „A magyar humanizmus első korszaká”-ban.

⁵⁶ BARANYAI PÁL: Az tékozló fiúról. Régi Magyar Költők Tára, II. 261—271.

*Levoná róla ruháját az gazda,
Mierthogy fizetni nem vala jószága,
Bot miá sokszor verettetik háta,
Igy lön fosztása.*

*Arany hásúrtra, ruha paráznákra,
Jószág gazlásra, elkele lakásra,
Ő maga juta latrok közt prédára,
Nagy nyavalyára.*

A történet tele van rövid, szaggatott párbeszédekkel. Lehet, hogy maga a mű már egy népies játék feloldása, de előadásra mindenesetre így is alkalmas, epikus-dramatikus formában. Külföldön ekkor már megjelennek az első latin nyelvű iskolai humanista jellegű színjátékok a tékozló fiúról.⁵⁷ Baranyai Pál feldolgozása az első magyar nyelvű irodalmi alkotás, melyben csak úgy rajzanak a léhűtők.

Az atyai fegyelem alól kiszabadult ifjú áradozik a szabadságról, neki-készül a víg életnek

*Ó vigasságos ifjaknak seregei,
Énvelem mostan akarjatok járni,
És vigan nálam énekekkel élni,
Táncval mulatni.*

Hívogatja maga köré a haszonleső népet, mely az arany csörgésére magára amúgy is gyűlt volna :

*Jöjjenek hozzám hásúrto borivók,
És jó szakácsok.*

*Itt most énnálam trombitás és kártyás
Legyen hitetöm és híres parázna,
Legyen továbbá kertész és madarász,
Minden szolgálás.*

*Ott ifjut látta városi két hazug,
Kiknek marhájok nem vala, sem házok,
De verfélyében nekik nyereségek,
Vala életek.”*

⁵⁷ Az idézetet ld. Uo. 169—176. sor, 266—267. — Franciaországban már 1300 tájáról fennmaradt monodrámá a tékozló fiúról (Cortois d'Arras), vö. W. CREIZENACH: Geschichte des neueren Dramas, I. Band Halle, 1893. 381—382. Német és latin humanista drámai feldolgozások már a XVI. század harmadik évtizedétől maradtak fenn. vö. U. A.: i. m. II. Band. Halle, 1901. 121—122.

Tehát az udvari emberekhez, a szakácshoz, a zenészhez, a kertészhez a madarászhoz, azonnal csatlakoznak az együttívók, a szerencsejátékosok és a vásárolt szerelem. A tékozló fiúnak nem kellett sokat fáradoznia :

*Nagy hamarsággal társokat találta,
Kik életének lőnek romlására,
Mert hazugoknak szép szavok nem drága,
Néznek hasznokra.*

Az iskoladráma a *Tékozló fiú*-ról a parazita motívumát dolgozza ki és a darabot az „elmés Lysander” és a Prólogo vitája nyitja meg, mely teljességgel a plautusi komédiák parazitáinak megjelenésére, humorára van mintázva. A színjáték interludumai szervesen kiegészítik a cselekmény főmenetét, s a diák három kalandján, valamint a kocsmajeleneten keresztül azt mutatják be, hogy mi a zülött deák sorsa az életben. Tulajdonképpen nagyon régi alak került elénk, a garabonciás deák, aki énekel, színészkedik, varázsol, gyógyít, s aki a XV., különösképpen a XVI—XVII. században különféle énekeskönyvek, orvosi-asztrológiai feljegyzései szerint ugyancsak virágzó típus volt még. A Kuun-kódexben, Mihály diák kódexében, a Petrovay-énekeskönyvben a jokulátor műsort egészségügyi szabályok, mágikus rajzok, asztrológiai naptár, esőjóslatok egészítik ki.⁵⁸ Bornemisza Péter ugyancsak a XVI. század második felében sokszor bajmóldók tüzes predikációiban a mindenféle kalandorkodó deákokkal, akik kiváló iskolákban tanulnak, aztán elhagyják a predikátorságot, udvarbírókká, ítélmesterekké, prókátorokká lesznek, de nem riadnak vissza a katonai pályától sem. Van olyan nyughatatlan deák, aki polgárfiú létére grófnak adja ki magát és „csélesapásával sok bíbor-bársony és friss öltözetet kalmároktul felszedett”. Bornemisza Péter kalandor deákjai mind nyomorultul vesznek el, gyűlölik, útjukban leütik őket, törökök között pusztulnak stb.⁵⁹ Amikor a *Tékozló fiú* iskoladrámájának deákja elrúgja magától az iskolát, előbb varga lesz, aztán felcsap kalmárnak, és végezetül sarlatán kuruzslónak, aki bajuszt, szakállt növeszt. A vargaságot megunja, mint vásári kalmártól a szép ruhákat elviszik tőle a katonák, a kuruzslásért eldöngetik. A negyedik intermédiumban látszólag már nem is jelenik meg, csupán a tékozló fiú igazi környezete, a kocsmá. A három intermedium azonban kettős jelentőségű. A népi szatíra, mely áttör az iskolai feldolgozáson is, mindenekelőtt úgy ábrázolja a diákot, mint Baranyai Pál versezete : nem fülk a foga a kétkézi munkához. Ezért hagyja ott a varga mesterséget. Emögött komoly társadalmi összeütközés rejlik : a kalandor értelmiségiek és a kétkézi dolgos

⁵⁸ V. ö. KARDOS TIBOR : Középkori kultúra, középkori költészet 86., 87., 135—139, 227, 276—277).

⁵⁹ BORNEMISZA PÉTER : Negyedik része az evangeliomocból és az epistolacból való tanulságoznak. Sempte, 1578. 598b—599a—599b, 758a—759b, 767a—b, 855a—b.

nép feszült viszonya. Jól tudjuk, hogy a cséphadaró, a kapa, a szerszám, melyet a nép váltig kínálgatott elnyomóinak, a gömöri szőlőkapálás óta, alapmozzanata a népi színjátszásnak. Hát itt is felmerül. A deák, aki nem akar tanulni és nem akar dolgozni, nem társadalmilag, de *erkölcsileg egyre züllik, azaz kalmár lesz belőle!* Most kezd kettőssé válni a szatíra: a deák az imént a vargamesterrel együtt döngette el az okvetetlenkedő papot, mint kalmár ráfizet az újabb mesterségre, mert a katonák, a pénzes és portékás kalmár nép igazi ellenségei, kifosztják. Itt dereng hát elő az a tény, hogy volt a „betyárokról” szóló történeteknek nem csupán balladai, de helyeslő, igazat-adó nevetető formája is. A nép helyeslőleg nevetett, amikor a katonák megkopasztották a kalmárt, aki addig a népet kopasztotta. A deák, aki póruljár, mint kalmár, *még lejjebb züllik, amikor közönséges csaló lesz, kuruzsló csodadoktorrá,* aki bajszot s szakállt árul. Most azután bekövetkezik a népi igazságszolgáltatás, a becsapott emberek a népi színjátékok perdőntő mozzanata szerint jól elverik.

Tehát egyik legkorábbi iskoladramánk és interludumai egyrészt az antik parazitát újítják fel (mint külföldi előzményei is), másrészt hazai változatát mutatják be. A tékozló fiú azonosul avval a léhűtő társasággal, mellyel Baranyai Pál költői változatában még nem volt azonos.

Az itt tárgyalt színjátéki megoldások között körülbelül időben is középen foglal helyet a *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról*, melynek parazita hadáról néhány megjegyzést már *A magyar vígjáték kezdetei*-ben is tettünk. Kiemeltük, hogy a szerzőnek ahhoz, hogy megfelelő karikatúrát tudjon adni, a Balassiakhoz méltó deákokra volt szüksége. Ezért vezet be hozzájuk idomult szolgálkat. Megállapítottuk azt is, hogy az antik vígjáték parazitái is éreztetik uraikkal, hogy ők a cselekmény mozgatói és hogy hatalmukban vannak, de ilyen nyíltan és következetesen nem mernek gorombáskodni gazdáikkal. Azt a konkluziót vontuk le, hogy az író az antik vígjáték eme vonásait a helyzethez alakította.

E megjegyzéseket most is érvényesnek tartjuk, és inkább kiegészítésüket tartjuk helyesnek. Mindenekelőtt az ismeretlen szerző a feudális úr környezetében a deákot mint mindenre kész szolgálattévőt, a legkülönfélébb funkciókban mutatja be. Meg kell azt is jegyeznünk, hogy be van mutatva a nem deák eredetű szolga és emberhajcsár is, Kelemen ispán képében, aki szabadkozik Balassi Menyhárt előtt, hogy ő nem ért a tanácsadáshoz, de „ha az baromhajtasra kerül a dolog, az borok szedésére, faluk hódoltatására, és foglalására, azt bár reám bíz! . . .”⁶⁰ A deákok feladatai ennél magasabbrendűek. Az első pillanattól kezdve az antik paraziták és szolgálkhoz hasonlóak, ők viszik a cselekményt. Szénássai István a császárnál járt, Józsa deákot gazdája Oláh Miklós érsekhez küldi. A szatíra második felvonásában Balassi úgy gyűjti

⁶⁰ Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról. i. h. 269.

maga köré őket, mint egy hadvezér a tanácsosait. Tamás deák a fő tanácsadó. Őröla még megtudjuk később, hogy egyik gazdájának, Bebek Ferencnek mérget hozott Konstantinápolyból, majd pedig, mivel úgy fordult a dolog, elárulta, illetve levágatta. Balassi Boldizsár rövid jellemképként így emlékezik meg tetteiről: „De te is egynehány uradat árultad el, ha erre kell szólni, sőt valamennyit ezideig szolgáltál, annyit árultad el benne.”⁶¹ Van a Balassiak és deákjaik viszonyában két alapvető vonás. A plautusi vígjátékok ironikus, fölényes, itt-ott cinikus parazitái itt teljességgel romlott emberekké válnak, akik tudatában vannak romlottságuknak és aszerint is cselekszenek. A másik vonás, hogy még így is jók és becsületesek uraikhoz képest, Balassi Menyhárt-hoz és fiához képest. Képzletüket és romlottságukat messze meghaladja a két feudális aljassága. És ez a komédiában nyíltan felszínre kerül. Ezen a ponton ismét olyasmit találunk, ami nem csupán a *Comoedia* szerzőjének felfogására jellemző, hanem a népi színjátéokra is. Nyilvánvaló dolog, hogy akárcsak a *Comoedia* a népi szemlélet és a népi szatirikus jelenetek — ha lehetséges — egy fokkal jobban ítélték el a feudális gazdákat, mint a mindenre kész deákokat. Az úr és a körötte nyüzsgő szolgálhad cinikusan bizalmas viszonyban vannak s egymást leplezik le a nézők előtt. De a feudális úr a kölcsönös leleplezések sorozatában *mindvégig a sötétebb figura* marad.

Nagyjából áttekintettük XVI. századi és az ehhez közvetlenül kapcsolódó XVII. századi színjáték tipológiáját, azokat a humanista, népies humanista, és népies iskoladrámákat, melyekből helyre lehetett állítani trufák, anekdoták, balladák bevonásával a népi színjáték tipológiáját, s a két egymás mellett elhelyezkedő színjátszó réteg (népi és népies) egymáshoz való viszonyulását. A későbbi intermediumok alakjai közül nem elemeztük a cigányt, a kuruzsló helyébe lépő orvost, a kocsmajelenetek továbbvivőjét, a Bacchus-alakot, s nem mentünk bele mélyebben Morionak, a bohócnak kérdésébe, amely azonban fel fog még vetődni. De ezek mind további fejlemények. A népies iskolai színjátszás és a mögötte álló népi színjátszás nyilvánvalóan olyan alakokat, olyan komikai módszereket hozott létre, melyekből bőségesen tanul nem csupán a XVIII. század magyarra átdolgozó színpadi irodalma, de a magyar színház történetnek méltatlanul mellőzött nagy alakja, Csokonai, sőt Kisfaludy Károly is. Másrészt az intermediumokból lassanként jellemvígjátékok jöttek létre, ezen az úton helyezkedik el a bohózi *Kocsonya Mihály házassága*.⁶² A XVIII. sz.-ban nemhogy gyengülne, de erősödik az antik hatás. Már nemcsak a plautusi humor formáit találjuk, de ha jól megnézzük, az aristophanesi szatíra eszközeit: pl. az ünnepélyes, fennkölt stílust alantas kifejezésekkel keverő és nevetségessé tévő komikai módszert. Az sem csodálatos, hogy Molière oly gyorsan talál befogadásra, visszhangja olyan elementáris. Általa

⁶¹ Uo. 288.

⁶² D. DÖMÖTÖR TEKLA i. m. 207, 196—198.

a francia intermédiumok, a francia farceok kapták meg a klasszikus kifejezést és a magyar farce, a közjáték készítette elő befogadását.

V.

Mi a magyarázata annak, hogy, mint a feudális úr s az őt körülvevő szolgák, deákok és paraziták tipológiájában láttuk, nem különben a *Mátyás-trufák* belső szerkezetében és motívum-kapcsolataiban, hogy humanista és népi elemek, klasszikus és népi elemek állandóan találkoztak és egyre fokozódó mértékben? A *magyar vígjáték kezdetei*-ben vetettük fel ezt a jelenséget és mostani fejtegetéseinkben úgy véljük, igazoltuk. Ennek megvan a maga organikus, természetes oka. Mindenekelőtt az, hogy a XV. századtól kezdve, de még korábbi időponttól is, a magyar színjátszás súlypontja a deákságra esett, amely az iskolában Plautust, Terentiust, Senecát, és később Aristophanest jól megismerte. A piactérről, az utcáról, a templomelőtti terekről hozott színi emlékei, és mindemapos látvány rátalált az olvasmányokban a hasonló mozzanatokra. Hogy a nép természetes törekvései, szabadságra, egyenjogúságra, emberméltóságra, tehát a népi humanisztikus törekvések összetalálkoztak Hunyadi Mátyás céltudatos politikájával, hogy Mátyás király tervszerű irodalompártolásával olyan politikai költészetet és népies színjátszást hozott létre, amelyben állami célkitűzés, művelt ideológia, egybeforr a népi törekvésekkel, azt hiszem nem szorul további bizonyításra. Ami viszont a népies színjátékon belül a klasszikus és népi mozzanatok összefonódását illeti, annak alapvető oka az, — amit a szovjet óorkutatás helyesen állapított meg — a plautusi színház plebejus vonásai.⁶³ Úgyis mondhatnánk: a plautusi színház realista vonásai. Plautus a plebejus nép szemszögéből látja az életet és így is ábrázolja, erőteljes, ízes népi nyelven! Neki köszönhetőek és nem annyira Terentiushoz az olyan renaissance-kori vélemények, melyeket idéztünk korábbi tanulmányunkban és amelyek a fentebb elmondottak után nagyon is érvényesek, hogy az antik vígjáték és utóda a renaissance-kori népies színjáték *jobban tükrözi az élet valóságát, mint más műfajok*. Baldassare Castiglione éppenúgy az igazságot látta meg, mint Bartholomeus Pannonus. Az antik vígjáték és a modern között mély a kölesönkapcsolat, mint általában a polgárság új ideológiája s az ókori irodalom között, mindössze talán avval a különbséggel, hogy a valóságot meglátni és ábrázolni a plautusi komédia még jobban megtanított, mint az ókori líra vagy epika.

Azt, hogy színiéletünk gerincét a deákság alkotta, nem nehéz bizonyítani, de megtesszük, hogy ezáltal is világosabbá váljék tételünk helyessége. A latin nyelvű és énekelt liturgikus színjáték nem is képzelhető el másoknak, mint

⁶³ Vö. I. M. TRONSKIJ: Az antik irodalom története. Bp. 1953. 302—303, 312, 315, 316.

deákoknak és papdeákoknak előadásában. Valamely színdarab latinnyelvűsége már eleve eldönti a színészek deák mivoltát, s ez áll nem csupán az 1501-ben eljátszott úrnapi jelenetre, melynek végezetéül egy Sibyllának öltözött alak latinul mondott jósigéket, de mindenekfölött Bartholomeus Pannonus moralitására és vigjátékára gondolunk, akinek mintája, a *Paulus* is deákvigjáték tartalmában, keletkezési helye tekintetében (Vergerio Bolognában írta, mikor egyetemre járt, s deákok is olvasták, adták elő). A deákeloadók nem mindig iskolások. Feltételezhetően már felnőtt ifjúkorban levő klerikusok, írkok és állandó elfoglaltság nélküli deákok is gyakorolták ezt a mesterséget. Mint iskolamesterek rendezőként és szereplőként egyaránt tevékenykedtek. Eperjesen 1518-ban Szent Antal napkor a piactéren Plautust adtak elő az iskolamester rendezésében.⁶⁴ A körmöcbányai latin iskola tanítója 1540-ben Szent Gál napján Terentius *Heautontimoroumenos*-át akarta előadni.⁶⁵ Azonban felvidéki városaink már a XV. sz. folyamán intézményesítették az iskolai színjátszást. Pozsonyból 1440-ből van adatunk. Bártfán a húsvéti misztérium-előadás színlapja maradt meg szerencsésen az 1439-et közvetlenül megelőző évek valamelyikéből. A műsorból megállapítható, hogy a kuruzsló-orvos szerepét a Baccalaureus vagyis az iskolamester játszotta, aki alkalmasint magát az előadást is rendezte.⁶⁶ Közismert irodalomtörténeti tény, hogy Sztárai Mihály darabjait deákjaival játszatta. A *Gritti-játék* szerző-szereplői deákok. A *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról* mint erre korábban rámutattunk, Heltai Gáspár és kolozsvári iskolai környezetre utal, és kiadója Karádi Pál, abrudbányai unitárius lelkész sem olyan foglalkozású ember, aki idegen lenne az iskolától. A kalandor és hitvány deákoknak ez a kipellengérezése, mely szemmel látható benne, az iskolai színjátszás további példáiban is kedvenc téma. Elég csak a *Tékozló fiú*-ra s a kalandor deákot kifigurázó deákszereplőkre gondolnunk.

A színjátszói alkalmak a legkülönbözőbbek. A város védszentjének vagy valamely templom névadó szentjének ünnepe, hagyományos, alakoskodásra szánt ünnepek, mint a farsang szolgáltatják az alkalmat. Ezek teremtik meg a városi hagyományokat. Az olyan esetek, mint a *Gritti-játéké* és a *Comoediáé*, melyek elhagyják a szűken vett iskolai keretet, bizonyos szállal mégiscsak hozzákapcsolódnak. Athinai Deák Simon és mulatozó társai iskolás koruknak farsangi játékaire emlékeznek, melyeket úgy ünnepeltek meg, mint a budai iskolamester. Bartholomeus Pannonus és tanítványai, akik színdarabot játszottak és kakasviadalban gyönyörködtek. De a *Gritti-játék* véres

⁶⁴ A deákok színészkedéseiről. I. KARDOS TIBOR: Deákműveltség és magyar renaissance. Századok, 1939. 457–460. — Az eperjesi előadásról. L. ERNYEI JÓZSEF — KARSAI GÉZA: A felsőmagyarországi bányavárosok német népi színjátéka II. köt. első rész, Budapest, 1938. 120. l.

⁶⁵ A körmöcbányai előadásról: KARDOS TIBOR i. m. 459.

⁶⁶ A bártfai előadásról és színlapról. ÁBEL JENŐ: Színügy Bártfán a XV. és XVI. században. Századok, 1884. 22–51; továbbá HONT FERENC: Az eltűnt magyar színjáték (Budapest, 1940.) 149–52.

gúnyolódása ellenére „udvari” környezetben kerül elő, a budai várban, ahol a vár tisztviselő deákjai polgárasszonyokkal farsangot ülnek és a *Comoedia* természetes közönsége János Zsigmond udvari környezete s a kolozsvári vagy gyulafehérvári polgárság.

A deákságnak és a deák-műveltségűeknek hagyományos szerepe a népies, de művészi, vagy teljességgel humanista színjátszás megteremtése körül műfajilag is rendkívüli jelentőségű, bár elmondhatjuk, hogy ez a fejlődés igen lassú. Bizonyos tekintetben kedvezett a tiszta komikus és a tiszta tragikus színpad elkülönülésének, de a közhagyományt nem volt képes megbontani. Ugyanis mi jellemző a középkori színijátékokra? Az ünnepélyes és alantas, a komor és a vidám együttes megjelenése. Nincs sem misztérium, sem vallásos játék, amely ne világiasodna el éppen annak révén, hogy egyre több derús, vidám polgári és plebejus drámai elem nyomul bele. Még a tiszta tragédiának induló devóciós játékok, a drámai beszédekbe ékelt passió sem kivétel, mert a csiksomlyói darabok alapján azt kell látnunk, hogy a devóciós játékok tömör, tragikus cselekménye lazul fel vagy motívumai válnak a misztérium-játék gazdagító elemévé. Az *Apostolok Vetélkedésé*-ben éppen úgy vannak farceszerű komikus kitételek, mint az *Everyman-misztériumban*.

Nem csupán a komikusnak és tragikusnak ez az egymásbagabalyodása jellemző a középkori színjátszásra, hanem a darabok nagy részére a tragikus befejezés hiánya is. A húsvéti misztérium lényege szerint nem tragikus, kivéve természetesen a lauda-típusú megoldást. A humanista műveltségű deákok az iskolából a tiszta tragikus és tiszta komikus elkülönítésének követelményét hozták. Feltétlenül efelé vivő út az iskolai dráma olyan megtisztítása a komikus elemektől, hogy azok a felvónásközökbe esnek, mint önálló intermediumok. Az utolsó lépésre azonban, a vígjáték és szomorújáték éles különválására meglehetősen későn került csak sor, a XVIII. sz. második felében. A humanista szerzőkre jellemző a műfaji tisztaság korán is. Bartholomeus Pannonusnál, igaz, hogy latinul, de megjelenik a tiszta komédia. Bornemisza Péternél a tiszta tragédia. A Balassi-komédia is minden zordonsága ellenére tiszta műfaj, kegyetlen játék, kíméletlenül nevetető satíra, de nem comico-tragoedia. Mindamellett tovább él a vegyes műfaj is és ennek gyümölcse a *Comico-Tragoedia* a XVII. században, melyben vidám és szomorú, antik és népi, elvont fogalmak és élettől duzzadó típusok egyesülnek.

Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy nálunk is a moralitás műfaja a legéletképesebb és legnépszerűbb, a benne rejlő társadalombírálati lehetőségnél fogva. Az igaz, hogy nálunk a moralitás nem emelkedett Shakespeare-i tragédiává, de nincs okunk azt mondani, mintha a moralitás és bizonyos plebejus humanizmus egyesülése az angol színi fejlődés kizárólagos sajátja lenne, mint MOKULSZKIJ véli.⁶⁷ Hogy a francia farce-ból oly későn sarjad a Molière-i

⁶⁷ Vö. Sz. MOKULSZKIJ: Szöveggyűjtemény a nyugateurópai színház történetéből. Közli magyarul: Irodalomtudományi Értesítő, 1953. 5. sz. 981.

komédia, annak a francia osztályharcok jellegében kell a magyarázatát keresni. De nem szabad elfeledkezni róla, hogy a francia farce megtalálja a maga klaszszikus irodalmi kifejezését még a XVI. sz. ban Rabelais hatalmas művében. Ez a hősi és epikus megformálás jobban megfelelt az osztályharc szükségleteinek Franciaországban, viszont Shakespeare tragikus megformálása az angol osztályharc egyértelmű állapotának, a renaissance nagyfeudálisok gyilkos egymás közötti küzdelmének. Azt sem lehet állítani, hogy Spanyolországban Lope de Vega nemzeti drámája ne a népies színjátszás formáiból keletkezne. Lope de Vega jól ismeri Plautust és Senecát s hiába tanácsolja, hogy a drámaíró tegye félre könyveit, mikor írni kezd. Mély könyvélménytől éppoly nehéz szabadulni, mint a gyermekkori emlékektől. Lope de Vega tudatosan a spanyol közjátékokhoz, az elnépiesedő karácsonyi pásztorjátékokhoz, népies vetelkedésekhez és *autokhoz* nyúl vissza.⁶⁸ Ugyanilyen tévedés lenne azt hinni, hogy a *commedia dell'arte*, amely minden ízében a népi farcek-ban gyökerezik, amely ősi maszkokat örököl a népi színjátszástól, s amely a reprezentatív olasz színjátszássá vált évszázadokra, ne lenne szerves kapcsolatban az olasz művelt vígjátékkal, a humanista vígjátékkal. Még legnépszerűbb alakjai, a Zannik, a szolgák és gazdáik, a Vecchik is felöltének klasszikus vonásokat. De a hencegő katona, a Capitano sem keveset köszönhet gazdag megformálása terén a „*miles gloriosus*”-nak. Azok az olasz népi színjátszók, akik az elnyomott olasz nép dühének adnak hangot, amikor a Capitanot megteremtik, amikor a nagyképű doktor, jogász megfelelőit színreviszik, iskolai tanulmányaikból jól ismerik az ókori vígjáték szerelmes, kapzsi, nevetséges öregjeit, s a feledhetetlen „*miles gloriosus*”-t. A humanizmus Itáliában — különösen egy területi, általánosabb változata — elterjedtebb mint bárhol a világon. Azt nem is kell bizonyítani, hogy a szerelmes ifjú és leány (*Innamorato*, *Innamorata*) mint a *commedia dell'arte*-beli állandó szerepe, viselkedése és nevei mutatja, egyenesen a művelt komédiából került át.⁶⁹

Azt kell látnunk, hogy Európának négy, jelentékeny színházzal rendelkező országában a népi farce-ra az intermediumra épül fel a színi fejlődés, bár különböző mértékben és különböző tempóban fejlődve. Németország sem kivétel, habár a fejlődés hosszú időre megszakad. Hans Sachs művészete még teljesen a farsangi népi komédiából sarjad. Utána következik be a színi fejlődés megtorpanása, a német társadalmi fejlődés megtorpanásának eredményeként.

Vajon hogyan állunk a magyar színjátékkal? A társadalmi fejlődés általános törvényei nyilvánvalóan érvényesek a magyar színjátszás alakulására

⁶⁸ Ez ismert tény. De egészen világossá akkor lesz, ha egybevetjük elődeivel. A legközelebb LOPE DE RUEDA áll hozzá, de tanul JUAN DEL ENCINA és TORRES NAHARRÓ-tól is. Vö. Teatro Espanol anterior a Lope de Vega. Hamburgo, 1832.

⁶⁹ Vö. IRENEO SANESI: La Commedia. Milano, 1944. Storia de generi letterari italiani. 73—74. 76—77. 102—104.. Továbbá MARIO APOLLONIO: Storia del teatro italiano vol. II. Firenze, 1951. 247—327.

is, tekintetbevéve a magyar városi fejlődés meglássúbbodását, majd megtorpanását, városi polgárságunk viszonylagos gyengeségét, a török pusztítást, a vallásos reakció ellentámadását. És még így is megfigyelhető, hogy a legnépszerűbb vonal a népi forrásokból táplálkozó és átalakuló moralitás. És megfigyelhető nálunk is, — mint a fentebb végzett vizsgálatokból kiderült — a modern és humanista, a népi és klasszikus elem összetalálkozása, még hozzá hangsúlyozzuk: korai összetalálkozása. Bartholomeus Pannonus leleményét a *Tücsök*-höz, de az *Éberség és Tunyaság vitája*-nak cselekményéhez is a magyar humanizmus keletkezésében oly döntő jelentőségű olasz humanista, Pier Paolo Vergerio diákszínjátékából, a *Paulus*-ból veszi, de akár moralitásszerű párharcát nézzük, akár a *Tücsköt*, mindkettő humorában, stílusában, nyelvezetében Plautus mély hatásáról tanúskodik. Még jellemzőbb a két kis párhuzamos színi darabnak a népi színjátszáshoz való viszonya. Az *Éberség és Tunyaság vitája* a farsangi vidám párviadalnak, Kone vajda és Cibere bán alakoskodásának megfelelője, de klasszikus plautusi mezbe öltöztetve, habár egy budai farsangi kakasviadal előtt. A *Tücsök* humanista és klasszikus típusú iskolai vígjáték, azonban az elnyomott nép melletti állásfoglalás, a népi színjáték legnépszerűbb színi eszközének igénybevétele, mégpedig olyan igénybevétele, ahogy azt a budai iskolamester teszi, a fegyveres és fegyvertelen paraziták megszégyenítése és végül kétségbeesett, hazafias felkiáltásai, gúnyos társadalombírálat, melynek lépten-nyomon tanúi vagyunk a darabban, a népi farce-hoz, a társadalmi feladatokhoz közeledő humanista vígjátékot mutatja. Ugyan milyen lehetett az a közönség, amelynek a prológu ezt mondotta: „Mert, nézőim, más rabjának lenni nehéz szolgaság”.⁷⁰ Milyen nézőközönség nevetett, amikor arról beszél, hogy ebben a meglódult világban „az uzsorások uzsoráskodnak”, s ma már szegény bohóckodni, mivel mindenki a bohócot játssza. Milyen athéniek azok, akikhez fordulva hirtelen így emeli fel a szerző a hangot: „Ó jaj, athéni polgárok hiteteket és becsületeket idézem! sokáig épen tartottátok fenn az államot, vagyis saját magatokat, Ne lábbal tapodjátok hát, de bölcs tanáccsal védjétek. Ó ifjak, hazám díszei. hol van a ti jeles virtustok? melyet a jó erkölcsök jóra fordítanak? Minden megrendült és felfordult.”⁷¹ Ez a közönség budai polgárok diákgyermekai, művelt polgárok, humanisták, Mátyás király egykori hivatalnokai, a nép fontos tényezői, a születő nemzet elemei. Ahogy a korabeli francia moralitás a *Condemnation de Bancquet (A lakoma elítéltetése)* a népi farceből emelkedik ki, és maga is a farsangi játékkörbe tartozik, éppenúgy az *Éberség és Tunyaság vitája* is. Csak, amíg az 1507-ben megjelent francia moralitás elvont alakjai közvetlenül a renaissance ideológiai előterébe, Avicenna, Averroes, Galenus orvostudományához vezetnek, addig a magyar változat egyrészt mélyen gyökerezik a

⁷⁰ BARTHOLOMEUS PANNONUS i. m. 5.

⁷¹ Uo. 6.

magyar társadalom legnagyobb gondjaiban, a tobzódó feudalizmus, a katonai züllés, az éberség legteljesebb hiányának szörnyű látványában és megoldásában már teljesen Plautus-i.⁷² Modernebbül szólal meg, ha latinul is, Bartholomeus Pannonus. Mindkét darabját nemes érzések és hazaszeretet hatja át.

Bizonyos tekintetben más, de nem lényegileg eltérő képet mutat a *Három körösztény leány*, egy állítólagos X. századbéli német apáca, Hrotswit *Dulciti*usának magyar környezetbe való áttétele. A vitát még ma sem tartjuk eldöntöttnek, hogy vajon a Hrotswit néven fennmaradt színdarabok valódiak-e, vagy Celtis Konrádnak és humanista körének utánköltései? Azt azonban le kell szögeznünk, hogy a darabok terentiusi ihletésűek, a környezet, amelyben több darab cselekménye is lejátszódik, egyáltalán nem Németország apostoli kereszténységének idejére vall, a női nem egyenrangúságának hangoztatása, melyekre a darabok felépültek, renaissance követelmény, Hrotswit állítólagos prologusának olyan kitételei, melyekben a „mentis devotio”-t emlegeti, középkorvégi eredetről tanúskodnak. Aschbach fejtegetései, melyekben rámutat Celtis Konrádnak Wilibald Pickheimerrel való barátságára, s ez utóbbi testvérének, a költészettel foglalkozó klarissza apácának, Charitasnak súlyos nehézségeire és harcaira előljáróival és a közvéleménnyel szemben, valamint Celtis nemzeti erőfeszítéseire nagyon is elfogadhatóak.⁷³

Azonban akárhogy is volt, e Terentiuszt utánzó színjátékok *humanista irodalmi akció révén* kerülnek nyomtatásra, és jutnak el Magyarországra. A nálunk lefordított *Dulciti*us, melyet itt még adaptáltak is, mintha nem a római császár elé hurcolnák a leányokat, hanem a törökök ragadták volna el őket, semmiesetre sem a Margit-szigeti apácák számára készült. Irene, Agape és Chionia nem szerzetesnők, hanem három egyszerű görög leány és a komédiába beleszótt mulattató ötlet, mikor Fabius a leányok helyett a kormos fazekakat ölelgeti tántorogva a vak, a süket ember, a részeg népies komédiamotívumaihoz áll igen közel. A magyar fordítás valamely céh számára, vagy valamilyen nagy ünnepre készült, esetleg egy Corpus Domini körmenet alkalmára, mint az 1501-i bábjáték és jóslat.

A bevezető didaskália gúnyos megjegyzése: „... tehát ti is ugyan tegyetök, mint ők tettek az hitért és az szűzességért. Jó volna, az kitől lehetne!” nem származik apácamásolótól, de polgári kézre vall. A játék nem áll egyedül Jagelló-kori irodalmunkban, csatlakozik az *Élet és halál vitája*-hoz, a *Bűnös lélek megítélésének* drámai pöréhez, a megkapóan szép és kerek *Apostolok vetélkedésé*-hez, amelyek mind magyarnyelvű drámai emlékeink. A *három körösztény leány* a terentiusi vígjáték, a keresztény mártirperek és a népi moralitás keresztződéséből jött létre, nem vígjáték, de nem is tragédia.

Sztárai Mihály vígjátékainak előzményei a procésekhez való viszonyát, népi színjátszáson alapuló típusait már másutt bizonyítottuk, szintúgy jel-

⁷² GRACE FRANK i. m. 259—261.

⁷³ Vö. JOSEPH ASCHBACH: Roswitha und Konrad Celtis. Wien, 1868.

lemzésének, nyelvi kifejezésének plautusi nyomait. A *Comoedia Balassi Menyhárt áruttatásáról* kétségkívül — s ebben igaza van KLANICZAY TIBORNAK — bele tartozik abba a folyamatba, amelyet hagyományos irodalomtörténetünk „hitvitázó drámának” nevez. Sztárai Mihály darabjai, a Balassi Menyhártról szóló szatirikus játék és a *Válaszuti Komédia* egyazon láncolat tagjai. De ha Klaniczay, véleményem szerint helyesen, felhívja a figyelmet a *Nagyvárad* *Disputa* fontosságára, amennyiben a hitvitát magánkörnyezetbe helyezi, mennyivel inkább kiszakad a láncolatból fejlődése révén a *Comoedia*, melyben a teológiai elem elenyésző, s a moralitás jellemvonásai döntőek. A *Comoedia* immár csupán műfajilag hitvitái eredetű, de lényegében egyáltalán nem az, hanem *erkölcshajz*, szereplői a bűnök olyan tipikus és egyéni megtestesítői, akikben, mint igazi renaissance színi alakokban, már semmi elvontság nincs. A népi színjátszás és a plebejus humanizmus dominálnak benne. Ez egy pillanatra sem áll ellentétben avval, hogy reformációnk népi, plebejus irányának terméke, azokután, amit a magyar reformációnak és előzményeinek, a humanizmussal való kapcsolatáról mondtunk. A XVII. századi *Comico-Tragoedia*-ban és a közjátékokban az elvont fogalmak, erények és bűnök társadalmilag súlyos típusok reális alakját öltik fel, vagy egyszerűen morális célzatú népies vígjáték elemeivé lesznek. Tehát a magyar fejlődés minden zökkenője ellenére, mely a XVI. század utolsó évtizedeiben és a XVII. században következik be, párhuzamos az európai fejlődéssel.

Hátra van még az a kérdés, mely az európai színháztörténet számára már rég nem kérdés, mi a fabliauk, verses és prózai anekdoták viszonya a népi és népies színjátszáshoz? Magyarul: előadták-e a *Mátyás-trufákat* és egyéb trufákat, tekinthetők-e ezek drámai emlékeknek, előadták-e a vetélkedéseket stb. Kezdjük avval, hogy a polgári magyar irodalomtörténet, híven a magyar nép jellemét és a színjátszást illető előítéleteihez, valamint a drámatörténet iránti nagyfokú érzéketlenségéhez, még akkor is igyekezett bizonyítani egy-egy drámai emlékünknem drámai mivoltát, amikor az elig volt kétségbevonható. Kétségbevonták a *Három körösztyén leány*-ról szólva, hogy azt előadni szándékoltak volna, kódexeink vetélkedéseiről fel sem tételezték. A Pray-kódex *Quem quaeritis*-éről úgy beszéltek, mintha az nem is eljátszott darab lett volna. Ez a sors jutott osztályrészül egyébként a *Comoediának* is, a hitvitázó drámákról úgy beszéltek, mint egyszer végbement disputák pusztajegyzőkönyveiről. Mennyire beleillik ebbe a gondolatvilágba, hogy nem vettek tudomást a devóciós játékokkal gazdagított drámai beszédekről, jöllehet az európai színháztörténet Creizenach óta számontartotta, ami több, mint egy félévszázadot jelent.⁷⁴ Innen van az, hogy még ma is komoly kutatók színlapokat keresnek, amelyből tudvalevőleg nagyon kevés van birtokukban, éppoly kevés, mint Európa-szerte forgatókönyv a *Passio-játékok*-ból. Meg-

⁷⁴ WILHELM CREIZENACH: i. m. I. Bend. 313, 319.

maradt egy-egy jokulátor műsorkönyve is — ritkán! — de nótajelzésen kívül alig van arra jel, hogy meg lehessen állapítani, hogy az énekes-színész-jokulátor hogyan adta elő darabjait. Ennek ellenére az európai színháztörténet egy pillanatig sem vonta kétségbe, hogy az arra alkalmas fabliaukat egy vagy több előadó dramatikusán adta elő. A legjobb nyugati, modern összefoglalás GRACE FRANK könyve, mely az elmúlt évben látott napvilágot, mint a világ legtermészetesebb dolgát adja elő a „fabliau” színrehozatalát. Szerinte a „sermon joyeux” és a drámai” monológokat (*farce à un personnage*) egyszerűen úgy adták elő, hogy egy ember játszotta a szerepeket.⁷⁵ A dramatikus beszédekben (De Bartholomaeis „féldramatikus” beszédnek nevezi) a megjelenítés előtt bevezetőként mondták el a szónokolni valót és utána az előadó megfelelő gesztusokkal, hangja változtatásával érzékeltette az egyes szereplők különbözőségeit.⁷⁶ De Bartholomaeis még alig egy félévszázaddal ezelőtt talált olyan nápolyi utcai énekest, aki egymaga adott elő egész drámákat, hol cilindert, hol női kalapot, hol ismét szalmakalapot rakva a fejére.⁷⁷ Még érdekesebb, ahogy GRACE FRANK a verses „fabliau” több személy által való előadását írja le. A leíró részeket, tehát az ún. „epikus” részeket gesztusokkal, arcjátékkal tették érdekessé a régi népi mimustechnika szerint. A verses mű párbeszédes részeit több jongleur adta elő. A mondanivaló felosztása több előadó között lehetőséget nyújtott bármiféle elbeszélés dramatizálására, ahol arra eredetileg nem is volt párbeszédes alap. A dialogizálásra és a „par personnages” formájú előadásra állandó ösztönzéssel szolgált a liturgikus játék s általában véve a liturgia antifonáival, párbeszédes, több szereplős megoldásaival.⁷⁸ Nem szabad elfelejteni, hogy ezek a középkori énekesek, legyenek azok nagyon csekély műveltségűek vagy jól képzettek, *tudatos művészek*. Tehát még arról sem lehet szó, ami a népi mesemondóknál felmerülhet, hogy ezeknek a drámai előadásmódja csupán *ösztönös*.

Egyébként a mese előadásmódja, a primitív népeknél, mint az afrikai bushmanok, vagy primitív körülmények között élő néptörödékeknél, mint a cigányok, a szó legszorosabb értelmében dramatikus. Elég lesz erre két példát felhozni. C. MEINHOF az afrikai törzsek költészetéről írott könyvében előadja, hogy a bushman állatmesék előadásakor a mesemondó minden állat számára különleges beszédet használ, az állatokat utánozza, az előadás pantomimszerű.⁷⁹ Az ewe-népnél a mese bevezető és befejező része maga is dramatikus. Így kezdi: „Halljátok a mesét!” A hallgatók erre így válaszolnak:

⁷⁵ GRACE FRANK i. m. 246—247.

⁷⁶ Uo. 247.

⁷⁷ VINCENZO DE BARTHOLOMAEIS: *Le origini* 127. — A jokulátor előadásnak ezekkel a sajátoságaival a különféle monológok, contrastok, sermonek, történetek, táncdalok, laudák előadásával részletesen foglalkozik MARIO APOLLONIO i. m. I. Firenze, 1943. 67—190.

⁷⁸ GRACE FRANK i. m. 212—215.

⁷⁹ CARL MEINHOF: *Die Dichtung der Afrikaner*. Berlin, 1911. 116, 131. l.

„Halljuk a mesét”. Ezután a mesemondó így szól: „Következik a mese! Sorra kerül a pók.” S amikor elmondta, így fejezi be: „Ezzel szórakoztatott engem tegnap egy öregasszony, ezért ma én is ezzel szórakoztatlak benneteket.”⁸⁰ Ugyanilyen, sőt az előadás még drámaibb fokát s tegyük hozzá sokkal nagyobb tudatosságát árulja el a ma is népművészeti kötetekben élő cigányok hagyományos mesélő technikája. Így például Tajkon cigány, korunk egyik nevezetes mesemondója elbeszéli, hogy az üstfoltozó cigányok együttese a munkát is félbehagyta, annyira belemelegedett a már nem is mesélő, de önmaguk számára való színpadi megjelenítésbe.⁸¹ Tajkon és társai a mese szerepeit felosztották egymás közt. Számukra a szó valóban csak egyike a kifejezőeszközöknek. Hangjuk modulálásával, gesztusokkal, pantomimmal megjelöltve adják elő alakjaikat.⁸²

A magyar népi mesemondók előadásának dramatikus voltáról a magyar kutatók egyértelműleg emlékeznek meg: így ad elő Fedics Mihály, Pandur Péter, a kalotaszegi mesélők.⁸³ Ezek a mesemondók kedvelik az ábrázolásnak dramatikus, párbeszédre bontott formáit. Azonosulnak a mese hőseivel. Van olyan mesemondó, mint Pandur Péter, aki csak az előzményt írja le, de mindazt, ami szemünk előtt lejátszódik, párbeszéd formájában adja elő. A kalotaszegi mesemondók közül volt olyan, aki az elbeszélő részeknél csak helyenként élénkült fel: „Amint azonban hosszabb párbeszédhez érkezett, villant egyet a szeme, s már benne is volt a játékban.”

Számunkra nagy fontosságú az ösztönös, népi mesélésnek drámai vonása. Különösképpen a színpadi realizmus szempontjából. A népi színpad mint az orosz népi színjáték kutatói és a *commedia dell'arte* tapasztalatai is igazolják, kedveli a messze ellátzó, a feltűnő gesztusokat, az éles arcjátékot, a heves mozgást, hangos éneket.⁸⁴ A ritmikusan tagolt, de mégis prózai jellegű mese sokkal gazdagabb lehetőséget nyújt a mimikus kifejezésre, a hang modulálására, mint az énekelt ballada vagy verses *fabliau*. Persze ott sem akadály, mint a fentebbi fejtegetésekben láttuk. Sőt magyar példa is van rá, az *Argirus-széphistória*-jának olyan előadására erdélyi népi énekmondó részéről, mely a *sermon joyeux*-éhez hasonló.⁸⁵ De a kötetlenebb mese előadásának drámai karaktere

⁸⁰ Ua., uo. 131–132. l.

⁸¹ TILLHAGEN: *Taikon Erzählt*. Zürich, (1948), 260–62.

⁸² Ua., uo. 262–264.

⁸³ Vö. ORTUTAY GYULA: *Fedics Mihály meséi*. Budapest, 1940. 92–94. Új magyar népköltési gyűjtemény I. — DÉGH LINDA: *Pandur Péter meséi*. I. kötet, Budapest, 1941. 92–93. uo. III–IV. — KOVÁCS ÁGNES: *Kalotaszegi népmesék*, Budapest, 1943. 72–74. uo. V–VI.

⁸⁴ P. N. BERKOV i. m. 45–46.

⁸⁵ Az *Argirus-széphistória* ilyen előadását KELEMEN LAJOS levéltáros hallotta 1882 telén Maros-Torda vármegyében, Kisgörgényben. Orbán Pista bá' akkor 50–60 év körüli ember, Biró Mihály örököseinek házában adta elő a históriát. Például *Argirus* bujdosását így követte mimikai módon. Kifordította subáját, nehezen, toporgó léptekkel körüljárta a szobát és látogató fejmozdulatokkal énekelte: „Bujdosik *Argirus* hegyeken-völgyeken...” A párbeszédet élénken dramatizálta. SZABOLCSI BENCE 1925-ben jegyezte fel a fentebbieket Kolozsvárott.

tere szabadon érvényesülhetett a nem verses trufákban, mely éppen e magyarfabliauk többségét teszi ki.

A magyar trufák megítélésénél tehát mindenekelőtt azt kell tekintetbe venni, hogy milyen bennük a drámai és leíró, azaz epikus elemek viszonya, mert ahol a drámai párbeszédész rész van túlsúlyban, ott a szóval történő drámai előadás van túlsúlyban. Az úgynevezett epikus részek jelenléte nem ellentmondó, mert köztudomású, ezeket mimikusan adják elő. Nyugodtan állíthatjuk, hogy azon *Mátyás-trufák* szövegei, melyek fennmaradtak korunkra, kevés didaszkáliát és túlnyomóan drámai elemet tartalmazó szövegek. Didaszkália *A lovát áruló szegény ember* történetében alig van, *A kolozsvári bíró* történetében kevés, s az a kitűnő, Szeréminél prózában, Göröcsöni Ambrus deáknál versben leközölt trufa, mely azt adja elő, *Hogyan sarcolta meg Mátyás király az urakat*, egész lényegét tekintve dramatikus jellegű. Sőt feltűnik benne a chorális drámai válasz, amikor az országgyűlés egyhangon, mintegy antifona válaszol Hunyadi Mátyás szólóénekére. Egészen bizonyos, hogy akárhány mesét Pesti Gábor és Heltai meséi közül a dramatikus elemek túlnyomó volta előadáskor nem is engedett másnak lenni, mint drámainak, pantomimikusnak. Ilyen kellett, hogy legyen a híres mese Heltainál *Egy nemes emberről és az ördögről*, melynek alakjai a nemesember, a nemesasszony, az ördögből lett ispán egyébként csupa állandóan szereplő alakjai a népi és népies színjátéknak.

Vannak olyan trufák viszont, ahol szöveg nem is, csak rendkívül eleven és mozgalmas, mimikusan jól előadható cselekmény maradt fenn, mint *A gömöri szállókapálás* vagy a Dózsa-mondák közül Zápolya János története. Ezek közül különösen az utóbbi hajlik a pantomim felé. Ezek a történetek eredetükben népi énekesek, vagy műveltebb, népies jokulátorok, deákok alkotásai, és így a dramatikus műfaji vonások semmiesetre sem ösztönösek. de az előadás dramatikus voltára számítanak.

Úgy kell tekintenünk ezeket a szövegeket, mint alakuló szövegeket, mint a drámai cselekmény és a főbb párbeszédész lerögzítéseit. A népies drámában, de még a humanista drámában is a „szerző” fogalma messze van a mai szerzői fogalomtól, vagy legalábbis az operettéhez áll közelebb. Alakuló vázat, szabadon alakuló szöveget kapnak, ehhez tehetségükhöz képest adnak hozzá, vagy vesznek el belőle. A színházi emberek gyakran szerzők, rendezők és előadók egyszemélyben. Innen van meg a XVIII. századi magyar közjátékok Morio-jának az a sajátsága, hogy mintegy az előadott jelenetek raisonneurje, az ún. epikus részt feloldja tájékoztatássá, melyet követ a drámai akció. Még abból az időből való ez, amikor a Morio a színdarabban egyedül volt, nem voltak színésztársai, amikor a bohóc egyszemélyben szerző és előadó volt. Az sem valamiféle véletlen, hogy az igazmondáshoz való privilegizált jogát hangsúlyozza. Ez a népi satirikus jelenetek legfőbb lehetősége, jogcíme volt, s egyszersmind a tudatos emelkedés útja is. Kódexeink vetélkedéseit, a féldrámái beszédész devóciós játékait a lehetőségekhez képest adák elő: a

beszélő pap jokulátorként, azután bevonva énekes deákját vagy tanítványait a hívek nagyobb okulására. Temesvári Pelbárt egyenesen azt tanácsolja, hogy képekkel illusztrálja a jeleneteket a pap (mint a vásári kép-mutogató).⁸⁶ Jokulátoraink, deákjaink egymagukban vagy csoportosan adták elő a trufákat, meséket, anekdotákat, a népi színjátszás változó szövedékű tárgyait. Mennyire jellemző, hogy tipikusan népi színi motívumok, mint pld. az álgyónás, papok s paraziták eldöngetése, a here urak megdolgoztatása ismétlődő motívum, de ennél is jellemzőbb, amikor egy epikus-dramatikus ének, mint Baranyai Pálé a tékozló fiúról, mint valóságos dráma kerül elénk, műfajilag fejlettebb fokon. A „históriás előadásmód” értelme ebben az időben — a darab sajtóságaitól függően — drámai előadásmódot is jelentett. Ezért van az, hogy Temesvári Pelbárt a *Próféta-játék* didaskáliájában „históriás előadásmód”-nak a színi jeleneteket nevezi (per modum devotiae historicae contemplationis, per modum historiae), pontosan azokat a részeket, melyeket Laskai Osvát a maga drámai beszédében „theatrum”-nak jelöl meg.⁸⁷ A „historia” ez időben inkább a *jelenetezett cselekmény* fogalmát fejezi ki, melyet elő lehet adni epikusabb és drámaibb módon, a darab természete és az előadó hajlama és tehetsége szerint. Temesvári Pelbárt *Próféta-játék*-ában például Dávid és az isteni Bölcsesség párbeszédében ez utóbbi úgy válaszol, hogy felelete végnélküli elmélkedésre duzzad, ezt a szerző is észreveszi: „De röviden elhagyom ezeket, nehogy a sok hosszú beszéd unakodást támasszon és hogy visszatérhessünk a *történeti előadáshoz*, amint ebben a részben elkezdtük. Különbösen ezt a módszert megtarthatod végig a most elmondott összes stellákon keresztül, mintha az isteni Bölcsesség az összes mondott tekintélyeket és címekeket felhozná, hogy tanítja Dávidot, aki őt kérdezi.”⁸⁸ Pelbártnál az unalom ellen, a nagyobb szemléletesség kedvéért szerepel a féldrámai beszéd, ezért hivatkozik minduntalan az „áhitatosokra” (devoti), azaz a devóciós játékok szerzőire, egy-egy drámai jelenet előtt. Laskai Osvát szövege még drámaibb, az idézést elhagyja és jeleneteit „theatrum”-oknak nevezi.

A műfajok középkorvégi irodalmunkban nincsenek élesen elválasztva, a drámai szöveg folyamatosan keletkezik epikus versből, elbeszélésből, anekdotából, értekező prózából, beszédből; viszont drámai szövegek épületes olvasmányul szolgálnak. Azonban a hitbuzgalmi könyvből a dialogus bármelyik pillanatban új életre támad és színpadra kerül.

Kódexeink vetélkedései, színi játékaik, a prédikációs mintakönyvek drámai beszédei, trufák, mesék maguk is előadható szövegeket őriznek, de ezek

⁸⁶ PELBARTUS DE THEMESVAR:] Pomoerium de Sanctis. Pars hienalis XCVII. Bevezető sorok.

⁸⁷ Ua. Stellarium. A „mysteria”-kat tárgyaló rész elején. „Mysterium I.” bevezető didaskalia. Ez a terminológia teljesen megfelel az olasz devóciós játékoknak, ahol a drámát ugyanevvel a kifejezéssel és változataival fejezik ki: devota istoria, storia overo rappresentazione, historia, istoria — a theatrumra, l. OSVALDUS DE LASKO i. h. Sermo XLVII. Bevezető.

⁸⁸ PELBARTUS DE THEMESVAR i. m. „Mysterium III.” (második jelenet végén).

a drámai szövegek szabadon alakulnak, az előttünk fekvő szöveg a cselekménynek csak váza, a szövegnek csak egyik megoldása.

A régi magyar színjátszás szerző-színészei: regősök alakoskodó igricek egyformán felderítették a királyi udvarok pompáját s a falusi szegénynép ünnepeit. Nyilvánvalóan a királyi birtokokon letelepített igrice-falvak lakói mint a csipkelődő Csiper és édesbeszédű Méza, a mulatságos Fintur, s a derűt keltő Toka, meg a többiek, királyi „együttivők” voltak.⁸⁹ A szegényekről nem emlékezik meg a krónika csak Anonymus egy-két fölényes, haragos kitétele, ami azonban vonatkozhatik előkelőbb énekmondókra is.

A XV. századdal azután erőteljesen lépnek fel a mulattatás és így a színjátszás terén is a deákok. Nemcsak az iskolák boltívei s az elmaradhatatlan tabernák visszhangozták jókedvüket, de kiléptek a templom előtti térre, ahol a község hallgatta mondanivalóikat, kenyérkeresetnek választották a színjátszást, a vásári sokadalom elé álltak, urak asztalánál szólaltak meg. Amint a magyar mulattatók régebbi rétegei, ugyanúgy ők is elkülönülnek, közönségük és darabjaiknak tárgya szerint. Míg a szegényebbek, azaz alacsonyabb műveltségűek a régebbi típusú népi mulattatókkal, igricekkel, hegedősökkel, síposokkal, tombásokkal együtt a kocsmák és vásárok vidékét járták, a műveltebb deákok városi és úri környezetbe kerültek, esetleg a király asztalához. Ez azonban még további, többirányú és mélyreható kutatás tárgya kell hogy legyen, melyben össze kell fognia történetírásnak, nyelvészetnek, művészettörténetnek, zenetörténetnek és irodalomtörténetnek.

A fentebbi vizsgálat alapján meg kívánjuk állapítani, hogy a népi színjátszás (az egyszerű nép alakoskodásai és népi mulattatók tevékenysége egyaránt), valamint a belőle igen sokat merítő népies színjátszás, melynek becses, sokszor művészi emlékei maradtak a régi magyar színjátszói tevékenységnek egymással állandó és igen szoros kapcsolatban álló két ága volt. Viszont a népies színjátszás egyre szorosabban kapcsolódott össze a humanista drámával annál a nagy szerepnél fogva, melyet a középkor végén a deákság a hazai színjátszás területén betöltött. Mint a magyar népies és népi színjátszás valamint humanista vígjáték alapvető tipológiájának alakulása bizonyítja, ez az összefüggés már Hunyadi Mátyás korában kezdődött. A műfajok lassan tisztázódtak, az osztályharc által meghatározott típusok és motívumok rögzítődtek, változatokká gazdagodtak. Feladatunk még a jellemzés és drámai felépítés, valamint a drámai nyelvezet realista kibontakozásának, más részről a tragédia kezdeteinek vizsgálata. Ezek hátralevő feladatok. A régi magyar dráma azonban — bár hirtelen előretörését a XVI. század utolsó harmadában a feudális reakció ellentámadása egyidőre visszaveti — irodalmunknak jelentékeny folyama.

⁸⁹ Vö. PAIS DEZSŐ: Árpád és Anjou kori mulattatóink. Kodály Emlékkönyv. 100—102.

NAGY MIKLÓS

KÉT SZÁZÉVES JÓKAI-REGÉNY

(AZ „EGY MAGYAR NÁBOB” ÉS A „KÁRPÁTHY ZOLTÁN”)

I. fejezet

Szinte sarkvételszerű igazságként hangoztatta irodalomtörténetírásunk az utóbbi időben, hogy Jókai politikai társadalmi nézeteiben a haladó közép-nemesség képviselője. Nem ártott ezt újból meg újból elismételni akkor, amikor még mindig kísértett a „polgári Jókai” történetileg és irodalomtörténetileg egyaránt megalapozatlan feltevése. De nem szabad, hogy mint végleges zárótételben nyugodjunk meg benne. Az igazság az, hogy Jókai útja az átlagos közép-nemesi magatartástól 1846 és 1880 között sok ponton erősen eltér: egy olyan hatalmas és a nemzeti élet minden rezdülése iránt oly fogékony tehetség, mint Ő, szükségképpen elevenebb kapcsolatba került a kispolgári és dolgozó tömegekkel, mint kortársainak javarésze. Nem, Jókai nem hasonló az 50-es, 60-as évek idején sem az irodalmi Deák-párthoz, sem az olyan sekélyesebb fajta ellenzékiekhez, mint pl. Tóth Kálmán, akik akkor egy egész kiterjedt csoport jellegét adják meg! Nagy választóvízként hatottak a magyar értelmiségre a korszakalkotó politikai fordulatok, 1848—49, a Bachék bukása után bekövetkező interregnum (1859—1862) és végül a kiegyezés. Jókait e „lélekserelő időkben” az jellemzi, hogy túlmegy osztálya átlagának követelésein, de végül törekvései mégsem tudnak találkozni a legkövetkezetesebb harcosok útjával. Elsősorban azért nem elégszik meg a liberális birtokos nemesség elképzeléseivel, mert jobban él benne az önálló polgári Magyarország utáni vágy, mint bennük, nagyobb a nemzeti büszkesége, semhogy a félmegoldásokat elfogadhassa. De a függetlenséget egyedül biztosító plebejus forradalmiságot már 1849 elején Debrecenben sem akarja vállalni, s így a békepárt soraiba kerül, amelytől pedig hazafias érzése, Kossuth-tisztelete választja el. Az önkényuralom gyengülése idején és a Schmerling-korszak alatt is az Ausztriától való különválás híve, de az ő nézeteire is rányomja bélyegét az emigráció politikai egyoldalúsága. A hazai társadalmi követelményeket, a parasztság mozgósításának nélkülözhetetlenségét nem látja, s a változást főként külső erőktől: Garibalditól, III. Napoleontól, majd az Ausztriát leverő porosz fegyverek győzelmétől várja.

Nagy erővel tiltakozik kezdetben a kiegyezés ellen, a közös ügyek vállalása tekintetében magával Tisza Kálmánnal is szembenáll, 1869-ben a választások alkalmával a 48-as párttal, az emigránsokkal akarja egyesíteni a bal-középet, hogy aztán élére állhasson az Alföld Kossuth-váró népének s számára gazdasági függetlenséget, nemzeti hadsereget, szélesebbkörű választójogot és más demokratikus reformokat harcoljon ki. De amilyen jól látja a közvetlen tennivalókat, ugyanannyira visszatartják liberális alapelvei a dolgok gyökeréig hatoló változtatásoktól: felismeri a munkásosztály szervezkedésének jelentőségét, csodálja a parasztság erejét, de a földosztási kísérleteket „kommunisztikus izgatásoknak” tekinti, amelyekkel épp oly kevéssé azonosulhat, mint az Általános Munkásegylet első sztrájkjaival. Így válik a független, Ausztriával csupán az uralkodó személyén át összekötött Magyarországról megalkotott elképzelése is egyre inkább utópiává, mert valóraváltását nem az igazán hazafias elnyomott osztályoktól, hanem pártjának és Tisza Kálmánnak kormányrakerülésétől várja. És mégis: s végül vereségbe, szomorú megalkuvásba futó küzdelem során sem hunynak ki szívéből a márciusi fiatalok nemesi liberalizmuson túllépő eszméi, s ha ezeket mint politikus és újságíró nem is tudja következetesen szolgálni, mint író felragyogtatja őket legszebb alkotásaiban.

Jókai alapvető elgondolása az 50-es években a reformkor folytatása, olyan nemzeti egység létrehozása, amelyben a birtokos nemességen kívül a parasztság, polgárság és az arisztokrácia is részt vesz. Abban, hogy az arisztokráciát e szövetség tevékeny, sőt vezető részesének óhajtja, vagy egy nagy adag a kor illúzióiból, de elsősorban mégsem a téveszméket kell hangsúlyoznunk megítélésében. Ez az illúzió történetileg szükségszerű, néhány plebejus demokrata kivételével általános az akkori értelmiség körében s Jókai esetében alapjában véve előrevisz, hiszen az önkényuralommal szembeni ellenállásra acélozza meg. Azért is másodrendű Jókai értékelésében az arisztokráciára vonatkozó elgondolás, mert ő kortársaihoz képest hamar kiábrándult a főnemesi vezetés gondolatától: tanúbizonysága ennek 1857-ben írt Dózsa-dramája, a Magyar Sajtóban ugyanezen év során megjelent cikkei, majd a három évvel később kiadott „Szegény gazdagok”. A Dózsa-dráma alap gondolatának romantikus következtelenségeivel és művészi gyengeségeivel együtt is merész cselekedet volt akkoriban; GYULAI, aki mindenáron politikai tárgyilagosságról igyekszik meggyőzni az olvasót, ezeket az árulkodó sorokat mondja el a témaválasztás meglepő voltával kapcsolatban: „Nem fejtegettem, hogy Dózsa így fölfogva jelen politikai viszonyaink közt nem éppen jótékony hatású, hogy behegedt sebeket téphet föl, melyeket érinteni a költőnek is csak óvatosan szabad.” Nagy port vert fel 1857-ben az Akadémia anyagi támogatása körüli cikksorozata is. A konzervatív körök kivétel nélkül helytelenítették Jókainak azt az elgondolását, hogy nagyarányú adakozásra van szükség, melyben a főuraknak kell élenjárniok egy millió forintot gyűjtve össze a

legnagyobb magyar tudományos intézménynek. Az óvatoskodó, nyilván az osztrákok beavatkozásától féltő hangokkal szemben, Jókai a nép kezdeményezését a gyűjtésben való egyenrangú szerepét domborítja ki: „A nemzet közérzete előtt az a napszámos, ki egy nemzeti intézet-épületéhez ingyen hordta a követ, mindig oly becsülésben fog állani, mint az a főúr, ki annak telkét ajándékozá”. Később pedig a „történelmi nevek” visszahúzóódását látva, egyenesen így érvel 1857 júliusában: „Nem várhatunk tovább. Ha egyszer a nagy nevek hordozói nem állnak a hazafias mozgalmak élére, a nép szívében túlömlik a részvét s tovább nem vár sem Mózesra, sem Áronra . . . aki ekkora lelkesedés láttán még tartogatja skrupulusait, az lusta, hanyag ember, nem más.” A Szegény gazdagok lapjain pedig nemcsak kalandregénybe illő titokzatosságra akadunk, hanem Hátszeghy báró közömbösségének, a közügyek iránti teljes érzéktelenségének megrovására is. Igaz, a báró román és a feddő szavakat is román pópa mondja, de a kijelentések éle magyar fülekben is visszhangozhatott . . .

Az arisztokrácia vezetőszerepének egy ideig való elfogadása nála is, mint általában e korban, Széchenyi-kultuszban nyilatkozik meg. Ám a kor Széchenyi kultusza általában Kossuth-ellenességet jelent, mint ahogy a reformkor folytatását is 1849 elutasításával együtt hirdeti a Pesti Napló táborá. A forradalom mellett ugyan már Jókai sem áll ki, de nem is óv folytonosan tőle, s nem is válik világnézetének alapjává az a Kemény Zsigmond-féle realizmus, amely a nemzeti álmokról való lemondást s a szűkös valósághoz való alkalmazkodást, belenyugvást tanítja. Persze igaz az, hogy Keményék a középúton jártak, voltak olyan nemesi nacionalista, ósdi elképzelések, amelyekkel szemben az ő józanságuk nagyon is jogosult volt az ötvenes évek során. De már néhány évvel később a valóság tiszteletére való intésük egyre egyértelműbben a kiegyezés és a nagyon is korlátozott nemesi liberalizmus kritikátlan elfogadásának szükségességét jelenti. Fel kell figyelni arra, hogy regényeiben Jókai Széchenyi mellett egyenrangú, sőt művészileg rokonszenvessebbé tett alakként lépteti fel Wesselényit, azt a Wesselényit, aki a 40-es évek közepén Kossuth felé húzott, s akit Kemény Zsigmond igaztalanul csak a régimódi sérelmi politika folytatójának tekintett. Míg a Pesti Napló köre állandóan óv a forradalomtól, sőt mindenfajta érzelmi szélsőségtől s ezzel is nyilvánvalóvá teszi, hogy egyenes örököse az 1849-es békepártnak, addig Jókai elbeszéléseiben hosszú ideig a függetlenségi harcok dicsőítője, s regényeiben forradalomellenes célzást alig fedezhetünk fel. Mindez azzal magyarázható, hogy a békepárthoz való tartozás korántsem volt mély politikai szükséglet számára. Békepártiságának egyetlen nagyobb szerű irodalmi bizonyítéka ebben az időben a „Gyémántos miniszter”, erre azonban sohasem hivatkozott, s még 1875-ben is kihagyta a forradalom alatt megjelent munkák gyűjteményéből. Kétségtelen azonban, hogy a forradalmi radikalizmussal nem ért egyet, ezt bírálja is, de korántsem Kemény Zsigmondék következetes,

teoretikus forradalom-ellenességével, hanem inkább ötletszerűen az utópista elvek kigúnyolásával és nagynéha az internacionalizmus meg nem értésével. Jellemző példája ennek az a beszélgetés, amit a *Bárdy-család* című novellában az ifjú Bárdy folytat Numa tribunnal: „Mi nem a nemzetiségért fogtunk fegyvert, hanem a világszabadságért. — Azt rosszul tevétek. Nekem mindegy, akárki legyen felettem, csak igazságos legyen hozzám s népemet emelje fel; míg te megosztanád néped nagyságát, hatalmát, befolyását, előnyeit, csak hogy uratlan hazában élhess.” Az utópista tervezetések kissé kabarézú bírálatára bukkanhatunk a „*Vándoroljatok ki*” című elbeszélésben. Van azonban a Pesti Napló körének egy részlet-előnye a reformkor megítélése tekintetében Jókaival szemben: Kemény és a többiek egykori centralista magatartásuknak megfelelően, jobban látják a magyar ellenzék vármegyei korlátait Jókainál (pl. Kemény: *Férj és nő*), de túlságosan is hangsúlyozzák ezeket, hogy ez által Kossuthot és táborát is kisebbitthessék. Ennek a megállapításnak fényénél láthatjuk csak annak az anekdotának értelmét, amely szerint Kemény kijelentette Jókairól, hogy a régi közigazgatást épp oly kevésbé ismeri, mint az újat. Talán abban is különbséget láthatunk, hogy Keményék inkább elítélik a „régijó táblabírákat”, s velük együtt a nemesi vidékiességet, a maguk széchenyies agrárkapitalista programja nevében, míg Jókai éppen az arisztokráciából való kiábrándulás kezdetén, 1857-ben fordul a régi tekintetes urakhoz, a középrétegekhez a legfelsőbbel szemben.

2. fejezet

Már maga Jókai kijelentette, és azóta közhelynek számít a megállapítás, hogy e két regényben jutott először közel a realista ábrázoláshoz. 1848 előtt különjárt romantikája és realizmusa: a realista valóságmegfigyelésből csak kis humoros zsánerképekre futotta. A nagy művészi igényekkel fellépő romantika, — amelyben már ott feszengett nemcsak Vajda Péteren, de a Fiala Magyarországon körén felnevelkedett társadalomkritikája is, — életismeret híján elsekélyesedett, s a különleges szenvedélyek, fantasztikus kalandok és bizarr környezetleírások hajszolásába merült. A forradalom, szabadságharc s a bujdosás ideje elűzték a francia romantika különös félhomályát Jókai írásaiból, közelebbhozták a nemzeti élet nagy célkitűzéseihez, de mindennapjaihoz és jellegzetes típusaihoz is. Azonban a cenzura lehetetlenné tette a közelmúlt bemutatását, így a *Csataképek* szerzőjének a magyar régmúlt és a mesés Kelet bemutatásához kellett folyamodnia, ha szólni akart korához. A török világ és a „magyar előidők” témája azonban a Vörösmarty-féle romantika beáramlását jelentette az elnyomatás első évtizedének irodalmába. A fantasztikum már idillibb volt, mint a *Hétköznapiak* lapjain, a korábbinál gyakrabban vegyültek bele adomás részek, s a különleges szenvedélyeket is

kezdte kiszorítani a nemzeti erények heroizáló festése. De azért az erdélyi fejedelmek népszerű regényei még elég messze voltak a történelmi igazságtól.

Az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* elsősorban azzal közeledett a realitáshoz, hogy a történelmi szükségleteket az eddiginél jobban ismerte fel bennük az író. A múlt megelevenítésével már nemcsak a nemzeti érzés ébrentartását akarta elérni, mint Vörösmartyék, hanem a polgári átalakulás folytatása mellett is érvelni kívánt. Ezt a célt valóban legjobban a reformkor rajzával lehetett elérni, s Jókai cikkeiben (*Magyar Sajtó*, 1857.) is állandóan azt hirdette, hogy e korszak ábrázolása nemzeti életünk megismeréséhez és külföld előtt való megismertetéséhez minden másnál fontosabb.

A realizmus térhódítását jelenti a liberális-hazafias szellemű társadalomkritika megjelenése, amely már a környezet, a mindennapi élet egyes mozzanatainak tipikust kereső bemutatásával járt együtt. A romantika visszaszorult az arisztokráciához fűződő nemzeti illúziók tárgyalásába, a cselekmény színességének feltűnő keresésébe, amely megszépítette, megnagyította az 1825-ös esztendőök eseményeit. Nyomait meg alálhatjuk a jellemzés egyoldalúságában, a szatirikus társadalombírálat még kis kiterjedésében. Néhány motívum alaposabb elemzése minden felsorolásnál világosabban megmutathatja, hogyan fejlődött az író a realizmus irányába, milyen vonatkozásban, milyen intenzitással élt nála töretlenül tovább a romantikus művészet.

Mayer Fanny Szentirmay iránt érzett szerelméhez hasonlót nem egy Jókai-regényben találhatunk. Elég, ha itt a „*Törökvilág Magyarországon*” Azraeláról és Feriz bégről szóló fejezeteire gondolunk (Szerelem tévedései, A halál előtti éj, Az áldozat). Ott Azraela szerelmes reménytelenül a hozzá hideg, fölényes Feriz bégbe — itt Mayer Fannyt emészti szerelem a megközelíthetetlen Rudolf után. De a hasonlóság ellenére mily szembeötlőek a különbségek! Mily keresett exotizmus az első esetben — mennyi lélektani igazság, sőt a kor pszichológiájára jellemző vonás a másodikban: ha Azraela esetében a reménytelen érzelmes szerelem lélektanilag és kortörténetileg valószínűtlen motívum, hiszen a háremek érzéki légkörében felüött 17. századi odaliszkról van szó, aunnál jobban illik mindez a németes kultúrájú Pozsonyban élő, a külső világtól elzárt, ábrándozásra szoktatott Fannyhoz. Az odaliszk a szerlem hatására egészen hihetetlen áldozatkészséget mutat az imádott férfi iránt, melyért attól semmiféle viszonzást sem remélhet, sőt egyenesen azt hiheti, hogy saját élete feláldozásával csak Feriz bég kedvesének megszabadítását segíti elő. Mégis zokszó nélkül megy a halálba, s jutalma mindezt csak egy szánalomból homlokára lehelt csók.

Mayer Fanny ily exaltált lelkiségtől nagyon is távol áll. A gróf iránti szenvedélyét erkölcsi megfontolások, a jó hírnévre való ügyelés szorítja gátak közé. Szentirmay sem áll valamilyen földöntúli magasságban fölötte, mint Feriz Azraela fölött, hanem meghatódik az asszony őszinte érzelmein és boldog házaselete sem tudja feledtetni vele Fanny szenvedéseit.

A Kárpáthy Zoltán árvíz-jelenetei feleletet adhatnak arra a kérdésre, miben áll Jókai valóságát színező, azt romantikus költészettel megtöltő ereje. A kritikai realizmusnak s méginkább a naturalizmusnak vannak patoszalan, objektív hangú képviselői, értekező modorú, szociografáló, erősen tényleíró alkotásai, s mindezek hatására ma sokszor azt is *romantikusnak* véljük Jókaiából, ami más stílusiránnyal is megférhet, mert elsősorban nem *romantikus*, hanem patétikus, heroikus színezetű. A nagy csapás leírásában sem a rendkívüli méretek, az izgalmas cselekmény, az elemek tombolása, vagy Wesselényi odaadó önfeláldozása romantikus. Maga Wesselényi írja naplójegyzeteiben (Vasárnapi Ujság, 1888.): „Általában pedig meg kell vallanom, így veszélytől és borzalmaktól körülvéve érzettem, miszerint ily helyzet s ily munkásság elemem. Fejemet tisztábban fontolónak, véretem nyugodtabban folyónak . . . soha nem éreztem.”* Sokkal jellemzőbben romantikus az a mód, ahogy a veszélynek az uralkodó osztályokra tett hatását leírja: itt szinte csak két ellentét véglelet ismer: a Wesselényiek, s a főhercegek hősiességét, meg a kozmopolita mágnásfiúk gyűlöletes cinizmusát. Pedig Wesselényi naplója híven mutatja, hogy a hősök és az embernek alig tekinthető degenerált csemeték között még hányféle magatartásbeli változat volt. Szerinte pl. Széchenyi nem sokat törődött a mentési munkálatokkal, mert már elkésett arról, hogy vezérszerepet játszhassék bennük, Károly György gróf pedig cselédeinek restségét nem tudván legyőzni, „tehetetlen lágysága miatt” hajóját tétlenül vesztegelni hagyta. De nehézkesnek mutatkozott a németajkú patriciusokból álló pesti tanács is a döntő pillanatokban, majd pedig félt a rebellis Wesselényi kezében hagyni a mentés irányítását.

Az árvíz példája is mutatja, hogy Jókai romantikájának egyik legalapvetőbb vonása: az élet kiélezett (többnyire elvontan erkölcsi alapú) ellentétekben való látása, az átmeneteknek, a fejlődés „ravaszságainak” (Lenin kifejezése) elhanyagolása, az erkölcsi tulajdonságok gyakran fogyatékos összekötése az osztály vagy intézmény társadalmi életformájával. Mégis az ellentétek harcának középpontba állítása, a széles történelmi szemhatár nagy érdeme Jókai életművének, követendő példa mai irodalmunk számára is.

Azzal, hogy a mondanivaló, a művészi világnézet közelebb kerül az élethez, természetesen együttjár a tematika és a regényszerkesztés új módszere, új helyzetek, motívumok, színterek stb. kiválogatása is. Jókait indulása — eltekintve humoros zsánerképeitől — szorososan Suehoz, Kuthyhoz, Nagy Ignáchoz a nyugati romantika hanyatló ágához, s annak hazai utánzásához fűzte. Magyar mestereinek műveiben élesen elvált egymástól a jól megfigyelt életképek vékony rétege és a nemzeti jelleg nélküli nagyvárosi bűnügyi történet, amely a társadalombíráló mondanivalót hordozta. Csakhogy a társadalom hibái, sebei csak igen korlátolt részben nevezhetők BTK-ba ütköző

* Újabb szemelvényes kiadás: Erdély öröksége. IX. Erdélyi arcok. Bp. é. n. 153—4. l.

cselekménynek, s így az egyoldalúan bűnügyi témakör a valóság elszegényítéséhez vezetett, az izgalom hajszolása pedig egyenesen eltorzította a magyar élet arcát bennük.

Lényegében a *Hétköznapiok* is ilyen bűnügyi regény volt (ha egészségesebb nézeteket is mutatott, mint Kuthyé) a városi erkölcsrajz több-kevesebb elemével. Az Egy magyar nábobban és Kárpáthy Zoltánban új tematika és regénytípus jelent meg, amely nem Suera emlékeztetett többé, hanem a reformkori magyar társadalmi regények legjobbjaira; a nemzedékek egymásutánja, az elmaradottak megváltoztatása, a fiatalság küzdelmes felnevelődése volt már Fáy: *Bélték házá*nak tartalma, s ez kelt most hasonlíthatatlanul művészebb formában életre a két Jókai-regényben. De nem szakadt el az író kora magyar irodalmának másik jellegzetes bonyodaljától, az örökösödési pertől sem, amely a maga jogi vonatkozásaival és a hozzá kapcsolódó kisebb-nagyobb intrikákkal már a Falu jegyzőjében is megjelent és Vas Gerebennek is állandó eszköze maradt.

Az Egy magyar nábob és Kárpáthy Zoltán két generáció regénye, voltaképpen családregegy. bármilyen szokatlan gondolat is ez azok számára, akik a Rougon—Macquart családon és a Budenbrookson keresztül ismerték meg ezt az irodalmi formát. A két Jókai-műből azonban nemcsak Zola átörökléstana hiányzik, hanem a modern családregegy számos más ismertetőjegye is: csak néhány főalakjuk közös (Szentirmay, Abellino), a két nemzedék közötti lassú átalakulás ideje nem látszik, s elmosódik a család anyagi alapja, miliője is a Kárpáthy Zoltánban.

Ki a főhőse az Egy magyar nábobnak? Legjobb talán ha a nábobra szavazunk, de ne felejtsük el, hogy a párizsi jelenetsorban vele egyenlő fontosságúvá növekszik Rudolf, míg a regény utolsó harmadában Fanny szerelme körül forog minden. Mindez arra mutat, hogy a regénynek voltaképpen nem egy főhőse van, hanem egy központi konfliktusa. Ez akörül forog, hogy elterjedhet-e az új szellem a nagybirtokosságban, amely megszünteti a Kárpáthy Jánosok barbár maradiságát és az Abellinók züllött világpolgárságát. A nábobnak tehát *átalakult* kell győznie unokaöccse ellen, de ebben segítőre, vezetőre van szüksége, aki a nemesség leghaladóbb, emberi nivoltában is legrokon-szenvesebb rétegéhez tartozik. Ez Szentirmay Rudolf, akinek lazán kapcsolódó „előtörténete” is ott áll előttünk magyarázatképpen. Már sokkal erősebben a fővonalhoz tartozik a Fanny köré koncentrálódó eseménylánc: Voltaképpen az ő tragikus meghasonlásában is Szentirmay jellemének nagyszerűségéről kapunk új oldalról képet, hiszen a haldokló Fanny egyetlen fiát bízta rá nevelésre. Azért bízta rá, mert a grófot egy önmagánál magasabbrendű világ képviselőjének tartja, akit csak távolról tisztelhet, de magához le nem vonhat.

Mayer Fanny története a tragikum minden lehetőségét magábanhordja: szenvedélyei másfelé vonják mint erkölce, egyik oldalon a lelkiismeretfurdalás

másikon a sivár boldogtalanság vár rá. Első pillantásra igazat kell adnunk GYULAI PÁLNAK, aki hibáztatta Jókait, hogy a belső összeütközés komorságától visszariadva, nem vitte el hősnőjét az öngyilkosságig. Ám a további vizsgálódás mégiscsak megmutatja, hogy a tragikum itt nem lenne helyénvaló: az egész mű világnézetének kellene ehhez megváltoznia, hisz ez a fontos esztétikai kategória nemcsak innét hiányzik, hanem általában Jókai művészi világképéből.

A tragikum lényege: a végsőig helytálló akarat bukása a kor követelményeivel, a dolgok rendjével szemben. De Jókai optimizmusa (olykor illúzióval, utópiával táplált optimizmusa) nem engedheti meg az eszményi törekvések bukását. A szabadságharc, a forradalom kitörése, az ő számára nem történelmi tragédia, mint Keménynek. 1848–49 leverése is csak átmeneti állapot szemében s a kapitalizmus ellentmondásainak feloldásában is bízik egy jó ideig. A hűbéri Magyarország képviselői — Marx szavaival a régi rend védői — vagy megjavíthatók nála hazafiságuknál fogva (pl. a nábob) vagy törpe és utálatos figurák, akikből hiányzik a tragikumhoz szükséges emberi nagyság (Rideghváry). A tragikum hiánya ellentmondásos eleme Jókai művészetének egyrészt azt a távolságot mutatja, amely elválasztja Kemény Zsigmond és körének pesszimizmusától, kiábrándultságától, másrészt kiemeli gyengeségeit; azt, hogy nem ismeri fel a földesúri világ embertelenségét, s utópizmusa simára hengerli a kapitalista Magyarország útját. A tragikum hiányát bizonyos mértékben előkészíti már nála a konfliktusok letompításának, vagy tisztán a magánéletbe való átvitelének gyakorlata is. Gondoljunk Kőcserepy érzelmes megtérésére, amely kissé feledtetni Dabronyi felbérletével végrehajtott aljas gaztettét vagy Jenőy Kálmán és nagyanyja ellentétére az *És mégis mozog a föld*-ben, ahol a kezdetben még világnézeti gyökerű szembenállás az öregasszony részéről egyre inkább személyes jellegűvé válik. Ám a konfliktus gyengítése korántsem olyan állandó vonása Jókai világképének, mint a tragikumtól való tartózkodás.

Fanny tragikumuma csak akkor lehetne teljes, ha a nábobbal kötött házassága gonosz, értelmetlen környezetbe, a Kutyaalviak világába sodorná, ahonnet hiába próbálna kitörni bármilyen irányba. De erről szó sincs! A fiatalasszony elől csak a szerelmi boldogság van elzárva, egyébként oly sok jót tehet, amennyit csak akar, gyermekében még éppen megtalálhatja élete célját. A Kárpáthy Zoltánban is szemléltető példát olvashatunk arra, mennyire idegen Jókaitól a tragikus megoldás. Szentirmay halála alig okoz változást a cselekményben, a regény alaphangját meg éppen nem változtatja meg. Az új eszmék győzelme, Kőcserepy teljes visszavonulása igazában csak a gróf meggyilkolásával kezdődik!

Száz év óta sokat kifogásolta a kritika az Egy magyar nábob szerkezetét. Joggal mutattak rá arra, hogy a párizsi részletek tisztára epizódokból állanak s két olyan női alak játszik bennük fontos szerepet, akik a továbbiakban

teljesen kiesnek a cselekményből (Chataquéla, Mainvillené). Nem jellemző vonása a Jókai regényeknek az ilyen töredezett szerkezet, ám annál elválaszthatatlanabbul hozzájuk tartozik a környezet, a színtér váltogatása. Szentpétervárról indul és Bécsbe csap át a forradalmi honvédelem eposza, a *Kőszívű ember fiai*, a *Fekete gyémántok* Párizsban, Bécsben, Pesten meg Bondaváron játszódik le. Zárkány Napoleon (*Az élet komédiásai*) a párizsi követségen csakúgy otthon van, mint egy magyarországi hercegi kastélyban. A cselekmény országhatárokon áttörő dinamikája azonban a *Fekete gyémántok* és a *Kőszívű ember fiai* esetében sőt még a meglehetősen alattuk álló *Az élet komédiásaiban* sem vezet olyan szerkezeti fogyatkozáshoz, mint az *Egy magyar nábob* lapjain. Ennek okát elsősorban abban kereshetjük, hogy az említett művekben Jókai olyan központi konfliktust talált, amely köré bátran tömöríthette a legkülönbélebb színterek cselekményeit. A *kőszívű ember fiaiban* az alapvető összeütközés annyira nemzetközi jellegű, a főúri udvari reakció és a polgári szabadságeszmék képviselői között történik, hogy a lehető legtermészetesebbnek érezzük a kamarilla izgatását megjelenítő bécsi színtér állandó jelenlétét. A nemzeti kapitalizmus és a hazátlan spekuláns tőke összecsapása el sem képzelhető a nyugati élet bemutatása nélkül, s így a *Fekete gyémántok* kompozíciója is egységessé válik. Nagyjából ugyanezt lehet elmondani *Az élet komédiásairól* is, ahol viszont a háborús veszély elhárítása teszi szükségessé a párizsi közjáték beiktatását.

Ám a nábobhoz hasonló konzervatív típusok átalakulásához nem sok köze van a franciaországi epizódoknak. Jókai így a párizsi környezetet az *Egy magyar nábob* gerincével csupán két elég vékony szállú, inkább értelmileg kikövetkeztethető, mint művésziileg kidomborított motívummal kapcsolja össze. Egyfelől Abellinó már itthon megkezdte Griffard bankár útján a hálót szőni nagybátyja ellen, másfelől itt lesz az életunt Szentirmayból reformer, aki majd Jancsi úr szellemi vezetőjévé is válhat. Azonban bizonyos, hogy e szerkezeti lazaság ellenére is megragadó, fontos részleteknek lehetünk e szakaszban tanúi, hiszen Barna Sándor jellemének nemessége a hazafias reformer főurakkal való együttérzése csakúgy kibontakozik Párizsban, mint Abellinó léha nemzetietlensége. „A mesét illetőleg tulajdonképpen az egész első kötet egészen el is maradhatott volna, ha alakjaim jellemzésére okvetlenül nem szükségeltetnék” állapítja meg Jókai találó önbírálattal műve második kiadásának utószavában.

Egészen más a Kárpáthy Zoltán felépítése, amely egyike Jókai legjobban megszerkesztett műveinek. Félreérthetetlenül Zoltán áll a középpontjában s a történetet világosan részekre tagolják azok a nagy összecsapások, amelyeket a haladók pártja vív Kőcserepy körével; ide tartoznak mint fordulópontok a Nemzeti Színház megnyitása, Zoltán örökségének megszerzése, Kőcserepy bukása a választáson, a párbaj, és Kőcserepy teljes visszavonulása.

A két regény eszményi főhősei a reformkori főnemesek soraiból kerülnek ki. Szentirmay, Kárpáthy Zoltán egyaránt a birtokon okszerűen gazdálkodó nagyurak, akiknek kisebb mezőgazdasági gyáraik, papírmalmaik, különleges állattenyésztések és mindenekfelett tanult, művelt, emberként megbecsült jobbágyaik vannak. Ez a típus éppenséggel nem új irodalmunkban. Már Fáy megrajzolta elődjét Rónapatak személyében, Kuthy Lajos pedig a középbirtokos Vámos jószágán találja meg az eszményképet. Ezen a birtokon a földesúr hozzátartozói új gazdasági ágakat ismertetnek meg a jobbágyokkal, kórházat létesítenek számukra, együtt szórakoznak velük, hálájukat pedig igyekeznek sértő leereszkedés nélkül fogadni: „Kevésvártatva kilépett a házból a család a helybéli kálvinista pappal. 'Éljen kegyes urunk!' kiálta összesen az ünnepi csoport. Barátotok, édes fiaim, nem csak uratok, mondá... Vámos.”* A típus legfőbb jegyei Jókainál is megmaradnak: kapitalista gazdálkodás, emberszerető gondolkodás a jobbágyokról, művészet — s irodalom pártolás. Érdemes felfigyelni Kemény másfajta felfogására az újító földesúrral kapcsolatban. A „Ködképek a kedély láthatárán” Jenő grófja valóságos porosz katonai rendszabályokkal akarja „civilizálni” birtokát s végül tragikusan elbukik a parasztság, sőt közvetlen hozzátartozóinak ellenállásán. Birtokát ismét előnti a maradi életforma, a nép szabad semmittevése... Szokás mindezt úgy értelmezni, hogy az író az osztrák önkényuralmat akarta kigúnyolni, amely erőszakkal akarta boldogítani alattvalóit. Lehet ebben a meggondolásban valami igazság, de azt hiszem arról sem szabad megfeledkezni, hogy Kemény a gyökeresen változtatni akarókat mindig elítélte s ezért a forradalmár típusát könnyen torzíthatta doktrinér, erőszakkal reformáló földesúrrá. Ez persze nem azt jelenti, hogy Kemény e művében ne vallotta volna az agrárkapitalista fejlődés szükségességét, de úgy látszik ezzel kapcsolatban is sok kétely élt benne, hiszen Jenő grófnak nem tud méltóbb ellenfelet adni a passzív, szinte alig cselekvő Villemont—Randonnál s a parasztokban sem az önkény elleni jogos tiltakozást, mint inkább a renyhesség és elmaradtság hagyományához való makaes ragaszkodást mutatja be.

Ezzel szemben Jókai bízik abban, hogy ezeket a célszerű újításokat a nép örömmel fogadja és ennek megfelelően idilli harmónia jön létre a „hálás jobbágy” és a nemesszívű, birtokára visszatérő Kárpáthy Zoltán között. Sohase téved azonban olyan szélsőséges arisztokrata imádatba, mint Vas Gereben, akinél ebben a vonatkozásokban sokhelyt egészen nevetséges részletekre akadhatunk. Így az „Egy alispán” lapjain a valóságban korhely, országos botránnyhósként dáridózó Keglevich Miklóst megtettesült gáncsnélküli lovagnak teszi meg, aki jó útra téríti Józsa Gyurit és barbár bandáját, sőt ilyen sorokat ír róla: „Nem mert megházasodni, véghetetlen jó szíve ezer szemrehányást tett neki, ha e gondolat meglepte. Jobbágyait kimondhatatlanul

*Kúthy Lajos: Hazai rejtelmek. Bp. 1906. II. k. 215. l.

szerette, hisz gyermekeinek vélte őket, kiket az isten az ő gondjaira bízott ; s nehogy egykor megházasodván saját gyermekei elvonják e szeretetet . . . önmagát áldozta fel . . . megmaradt nőtlen embernek.”¹ Irodalmunk további fejlődése során is foglalkozott a nemzeti életnek ezzel az alakjával : 1900 után azonban a megváltozott társadalmi viszonyok következtében már ennek teljes időszerűtlenségét, sőt komikussá válását hangsúlyozta. Ez történik például a „Színek és évek”-ben Telegdy Péterrel. Mások szembeállították a felülről jövő népboldogítást az „agrárszocialista” törekvésekkel anélkül, hogy a történelmi távlatokat becsületesen igyekeztek volna megragadni. (Nagy Endre : Apostol a Hódságon.)

Szentirmayék példamutatásával szemben Kárpáthy János testesíti meg a magyar parlagot, a bomló feudalizmus minden terhes ellentmondását. A nábob kitűnő illusztrációja Széchenyi tanításainak a gazdag, de elmaradottsága miatt semmire sem menő, valósággal az inség határán járó földesúrról. Jókai szinte kifogyhatatlan barbár szokásainak, öntelt nemesi nacionalista gondolkodásának, a közügyek iránti érdektelenségének visszaadásában. Természetesen sokat merített az irodalmi előfutároktól, így különösen Bélteky Mátyás jellemzéséből, de a döntő különbség az, hogy ő alakját elsősorban anekdotákon keresztül mutatja be. György Lajos lelkiismeretes kutatása teljesen világossá tették (Erdélyi Múzeum, 1940) hogy függ össze az Egy magyar nábob a Józsa Gyuri anekdotakörrel. De éppen e kutatások alapján láthatjuk, hogy mennyi az anekdotakörben nem szereplő, társadalmi leleplező erőt jelentő vonást festett Jókai a portréra. A szerzői elbeszélések persze nem *hangsúlyozzák* a nábob szórakozásainak embertelenül durva mozzanatait, de azért ha mellékesen is. hűségesen megemlékeznek a lovardai szórakozások alkalmával megvadított paripáktól agyontaposott parasztlányról, és a kastély botrányos orgiáiról. A Józsa Gyuri anekdotakörben és Vas Gerebennek ugyanezzel a témáról szóló regényében (*Egy alispán*) a nábob szerelmi életéről egy szó sem esik! Természetesen Jókait erősen mérsékelték írói céljai, amelyek a nábob megjavulását írták elő, illúziói, és az ötvenes évek közszelleme, amely a feudális múlt bűneinek felelevenítését nem nagyon tűrte. Későbbi regényeiben már erősebb társadalombírálat érződik a hasonló földesurakkal szemben : Bálvándy és Csollán Berti nem javulnak meg az És mégis mozog a föld-ben, Karcsatály, a Rab Ráby hőse betyárrá züllik és megdöbentően cinikus tettekre vetemedik. (Pl. egyházi szertartással esket össze két lovat.) Ez a cinizmus megvan Topányban (*Mire megvénülünk*) is és nem hiányzik azért Kárpáthy Jánosból sem. Saját tekintélyét, osztálya előítéleteit, egyházban adott ideológiai támaszát sem veszi túlságosan komolyan ez az agoni-záló életforma.

* Vas Gereben : *Egy alispán* Bp. 1899. 158. l.

Miért is venné komolyan, hiszen nem kell magát erkölcsösnek mutatva képmutatással megalapoznia uralmát, szilárdnak látszik körülötte minden. Jókai egyik nagy tette elődeihez képest, hogy a parlagi magyar festésében nem riad vissza a szélsőséges helyzetek megragadásától: a nábob külön ötletei csúcspontot érnek el nála a Török-szakad csárda felgyújtásában, vagy Abellinó házasságkötéssel való letromfolásában. De ezeket az első pillantásra hihetetlennek látszó cselekedeteket nagyon jól tudja lélektanilag indokolni. A nyers anekdotái anyag nagyszabású — bár a romantikus ugrásoktól nem mentes — lélekrajz keretében lüktető életre kel. Ha összehasonlítjuk a Vas Gereben nyújtotta Józsa Gyuri-portrét (*Egy alispán*) Kárpáthy János figurájával, egy kicsit az az érzésünk, mintha a primitív krónikás után a modern tudatos költő szavát hallanók. Csábít az összevetés, — bár némi nagyítás van benne — mintha Ilosvai után Arany Toldija kerülne a kezünkbe! Azért áll csak félig a hasonlat, mert csupán a megjavulás előtti nábob mérhető ily magas művészi mértékkel, a későbbiekben rajza már sokat veszít a plasztikusságból.

Hanem az első rész! A vadabb kitérések mellett a bohókás furcsaságok s az öreges ellágyulások felbukkanása milyen kerek egésznek alkot! Torzságában is száználmas, barbárságában is valami mélyen emberit őriz Jancsi úr alakja: „Belőle sem látszik egyéb az arcánál, de az arcvonások és a szemek oly szokatlanul képesek meglepni a szemlélőt; egy eltévedt lélek látszik e szemekben, mely tán döntő nagy eszmékre volt hivatva s fátuma, környezete, elhagyatása miatt kereste a szokatlant a kicsiségekben s most, mintha önmagában bámulna el oly mereven tud nézni; . . . kivált midőn szemeit behunyja s az álom elsimítja a dült körvonalakat, oly ős patriarchális tekintetet vesz fel az arc, hogy az ember atyjára gondol utána.” Jókai éreztetni tudja, hogy egy többre hivatott élet veszett el benne, s az elnyomó osztályhoz tartozó ember olyan világot alakított ki, amely őt magát is korlátozta. Ez a felismerés azonban inkább egyes biztos kézzel ábrázolt jelenetekből csendül ki, mint a mű egészéből, vagy éppen Jókai közléséből; az utóbbi nem mond többet, mint hogy a már Fáynál is középpontba állított újszerű, polgárabb nevelés elvét emeli ki: „Bár gondoskodtak volna rólam így. Bár apám kincseimnek felém vezetőt, férfit nyert volna meg, ki megtanított volna rá, mint használnam a másik felét?” — jegyzi fel a nábob élete elhibázottságáról testamentumában.

Az öreg Kárpáthy elemzése azt mutatja, hogy milyen egyoldalú nézetet hirdettek Gyulaiék, Péterfyék, s az ő nyomukban számtalan kisebb esztéta és tankönyvíró, amikor csak megbo csátó iróniával tudtak beszélni Jókai emberábrázolásáról! Valóban hány jól megfigyelt, tipikus ember sűrög-forog még itt a két regényben: a Mayer-házaspár. Keckerey. Tarnaváry septemvir, Bogozó fráter, Maszlaczký. De ne is folytassuk tovább! Vannak egy töről fakadó szereplők, akik mégis egymástól jócskán különböző egyéniségek maradnak. Tarnaváry nyakas magyar, miként a vén nábob, de sokkal csendesebb „polgárosultabb” már; Keckerey meg Maszlaczký az intrikus ellen-

szenves szerepét játsszák, de a prókátor szögletessége, erőszakossága ugyancsak elüt kollégája szalonias lényétől, a korabeli mágnás körökhöz illő fölényes romlottságtól. És ezek a valószerű írói teremtmények nemcsak anekdotáknak köszönhetik létrejöttüket, hanem a szerző egyéni megfigyelőképességének, önálló, a külföldi realistákon nevelkedett nézeteinek is. Mindaz, ami Kőcserepyné szeretet nélküli, vénkisasszonyosan merev gyermeknevelési elveiről elhangzik, nemcsak Jókai — sajnos nem eléggé gyakori — igényeit tanúsítja szereplői szellemi arcának megrajzolására, hanem egyúttal Dickens tanulmányozását is elárulja.

3. fejezet

Népiesség a kor uralkodó irodalmi jelszava, Arany Jánostól és Gyulaitól a legutolsó Petőfieskedőig, a Meánecsek Istvánokig, mindenki erről beszél. Míg a Petőfieskedők többnyire néprajzi anyagként, egy-egy vidék exotikumaként kezelik az egyébként mindig idillien boldognak látott paraszti életet, mások azzal árulják el a parasztság-lelkétől idegen nemesi vagy kispolgári elindulásukat, hogy moralizálva kívánják „jóra tanítani” a falvak népét. Nagyon nehéz feladatra vállalkoznánk, ha jellemezni akarnánk Jókai népiességét, az azonban bizonyos, hogy sokkal kevésbé téved e tekintetben zsákutcába, mint prózaíró kortársai, s a népiesség ranglétráján valahol Arany Jánostól nem messze kellene kijelölni a helyét, már akkori teljesítményei alapján is!

Elsőnek is nézzünk szembe a népiesség szempontjából legkönnyebben megtámadható figurával: Kiss Miskával. A pünkösdi lófuttatás napján még semmitlen, ismeretlen parasztlegény, aki Jancsi úr kontóján élheti világát aztán egy évig, mert megnyerte a versenyt. Jobban állja a nábob mihaszna kompániájának próbáját bárki másnál, s amellet nemhogy tönkremenne, mint cimborái, hanem leleményességével, kártyás „tudományával” csinos vagyont és nemességet is szerez magának, hogy aztán továbbra is a nábob közvetlen környezetébe tartozzék, s a Kuttyfalviak barbárságával szemben a józanabb álláspontot képviselje.

E vázlatosan elmondott történetből is kitetszik, mennyire hiányzik a jobbágsors súlyos valósága a Kiss Miska epizódjából. Életpályája teljesen egyedülálló, kivételes, csupán abban a vonatkozásban világít meg mélyebb társadalmi törvényszerűséget, hogy feltárja, mennyire romladoznak már a nemesi jogok bástyái, mennyire könnyű áttörni rajtuk. Kiss Miska betör a Werbőczytól körülzárt várba, erre alkalmassá teszi esze, ügyessége, s eddig rendben is lenne a dolog: de vajon módszere, mellyel a sikert eléri, vidám és problémátlan sütkérezése a rendi világ fentjén, a parasztság értékes képviselőjévé avatja, jogosulttá teszi azt az elismerő, szerető bemutatást, melyet az író juttat neki? Nem kellene-e őt kevesebb elragadtatással, több

bíralattal ábrázolni éppen azért, hogy meglássék: nem ez a jobbágyságból való szabadulás igazi útja? Elvégre Kiss Miska nem Toldi Miklós, aki országotmentő tettével emelkedik lovagi sorba, az ő eljárását aligha tekinthetjük másnak, mint az egyéni érvényesülés érdekes, de nem mindenben rokonszenves példájának. Jókait itt az anekdóta iránti érdeklődése vitte ingoványos talajra. Kétségtelen, hogy sikerült egészen újszerű, a reformkori romantikától eltérő módon megírni a jobbágyfiú harcát a feudális előjogokkal, de ez már nem a nemzeti jelleget emelte, mint Kárpáthy János és Abellinó konfliktusának rajzában, hanem túl könnyelmű megoldásának bizonyult. Vannak azonban megragadóan friss részletei szép számmal még itt is: emlékezzünk csak a pütkösdí király megválasztására, vagy arra, hogyan vágja földhöz az ellen-szenves kocsmatöltelék Kutyalvit Kiss Miska — de azért az utóbbi mégis messze van attól a demokratikus tartalomtól, amit Juon Tára meg Hátszegi báró viaskodása fejez ki majd a „Szegény gazdagok”-ban.

Jókai sohasem vetette meg a városi életet, nem rekedt meg a patriarchális népiességnél, mint Vas Gereben, aki a civilizációnak csak a hátrányait emlegette. Meggyűlölve Bachék „polgári” rendszabályait így fakadt ki a jó Gereben a „Nagy idők, nagy emberek” utószavában: „De végignézvén a vén Európának minden népét, civilizációját felcserélni semmi kedven sincsen.” Majd így folytatja böles „nagy urakat” idézve: „...ha mi ismernénk a népnek állapotát idegen országokban is, azt mondanánk, hogy ami jobbágyunk úr, ki húst, pecsenyét, tésztákat eszik, jó bort iszik.*

Hogy ez a kijelentés a magyar jobbágy sorsának milyen hallatlan — szinte Kisfaludy Sándorra emlékeztető — szépítgetését tartalmazza, arra kár szót vesztegetni. Viszont Jókai nemcsak az agrárkapitalizmust hirdeti, hanem magukat az ipari és kereskedelmi pályákat is ajánlja Vatha lázadásáról írt cikkében (1858 Vasárnapi Ujság): szerinte az új Vathák „a meglévőnek, a megszokottnak védői, az újítás ellenei, ... akik félnek róftól, mérlegtől, cirkalomtól, vésőtől, ecsettől”. Bizik abban, hogy a nemzet nem fog utánuk menni: „És a magyarból lesz művelt tudós ember, lesz élelmes kereskedő, lesz derék iparos... lesz minden, ami az új kor fiait dicsőségben is nagyságban egyenlőkké teszi; ...anélkül, hogy megszűnt volna jó magyar maradni.”

E kijelentésével teljesen egybehangzó a regényben a két iparos Boltay uram és Barna Sándor bemutatása. Beünnöklátja Jókai a polgári Magyarország pilléreit s élesen szembeállítja őket a Mayerékhez hasonló törött gerincű, mágnásokhoz dörgölődő hivatalnokokkal. De ilyen polgári hivatalnoktípus — természetesen sokkal nagyobb arányokban Kőcserepy is, aki viszont a hatalmon levő reakció kész eszköze. Az ötvenes években Bécs támogatta a városi polgárság egy vékony rétegét, hogy felhasználhassa őket a hazafias középbirtokossággal szemben. Innét erednek Jókai művészetében a Kőcse-

* Vas Gereben: Nagy idők, nagy emberek. Bp. 1906. 423. l.

repyhez hasonló ellenszenves polgári figurák, akikkel szemben minden rokon-szenve a majdani nemzeti polgárságé, az iparosoké, komáromi szekeres-gazdáké, debreceni civiseké, kecskeméti módos gazdáké. Barna Sándor jellemzésében Jókai a fiatal külföldet járt iparosok legkiválóbb képviselőjét emeli ki, aki valósággal az ifjú Táncsicsra emlékeztet Rousseauéért való lelkesedésével. E társadalmi réteg előremutató vonásait hangsúlyozza, azokat amelyek még egy zavartalan demokratikus fejlődés esetén is csak hosszú évek után váltak volna elterjedté. Hogy mennyire a dolgozó ember szeretete kellett az új típus megragadásához, azt világosan mutatja az összehasonlítás Gyulai Pál „*Glück Szerencse ur*” című 1856-ban keletkezett elbeszélésével. A Berlinbe szakadt magyar iparos Gyulai számára enyhén komikus figura naiv büszkélkedésével, papucsférji mivoltával és könnyű becsípetségével. Bízást elmondhatjuk, hogy Jókai népiességének egyik főérdeme: nincsenek maradi, patriarchális elvei, a városi dolgozókat is a néphez számítja, s így jut el majd később a hatvanas évek végén a munkásosztály társadalmi súlyának felismeréséhez.

Parasztábrázolásaiban sem bukkanunk az etnográfiai érdekességek hajszolására, provincializmusra, de az idilliségtől, a népéletnek és az alsó falusi nemesség életének összekeverésétől gyakran nem tudott szabadulni. Van sok mélyen gondolkozó és mélyen érző parasztja már ebben az időben is, de különösen később nagy regényeiben (És mégis mozog a föld, Kőszívű ember fiai, Rab Ráby), nagyszerűen ismeri a népköltészetet, Petőfi novellái után prózában első művésze a népies stílusnak. Mégis kétségtelen, hogy inkább a parasztság jobbmódú rétegeinek életét, s abból is leginkább az ünnepnapokat látta s munkásságából — néhány szórványos esetet (Régi jó táblabírák, Rab Ráby Dacsó Marci nevű ácsmesterének sorsát) kivéve — hiányzik a jobbágyi elnyomottság, a paraszti tragikum mélyreható rajza, nehéz mindennapi munkájának megelevenítése. Viola megformálásának nincs nála igazi folytatása, de, tegyük hozzá mindjárt, nincs a kor más regényíróinál sem, sőt még Mikszáthnál sem, egészen Tömörkényig és Móriczig! Hosszú évtizedeken keresztül az volt a hit 1849 után, hogy a jobbágyfelszabadítással lényegében megoldódott a parasztság minden kérdése; s legkevésbé figyelhettek fel írónk a parasztság sebeire az elnyomatás idején, mikor a nemzeti egység érdekében el kellett feledkezni mindenről, ami a nemességet nyugtalaníthatná, amikor még egy Eötvös is a legteljesebb bizalommal írta a „gyarapodó parasztember”-ről szóló életképeit, s lassan Arany is eltávolodott 49 előtti demokratikus népiességétől.

Az anekdota hatása kevés Jókai regényben mutatható ki olyan könnyen, mint itt. Nemcsak egyes szereplők jellemét rajzolja meg ennek segítségével, csattanós fordulatokban (Tarnaváry, Bogyó ősjogász, a nábob környezete), nemcsak az élőbeszéd utánozhatatlan adomázó ízeit keveri bele az előadásba — hanem voltaképpen a történet alapját is belőle meríti. Az „Egy magyar

nábob” fundamentuma Kárpáthy János kései házassága, ez az ő mindent halomradöntő sakkhúzása Abellinóval vívott tromfot tromfra halmozó játszmájában. A Jó és Gonosz versengése így hamisítatlan, a korra jellemző anekdotikus színekbe öltözik itt, megváltoztatva az egész cselekményváz hatását. A korábbiak során már kitértünk arra, hogy az örökség motívumához való visszatérés, a Fáy—Eötvös regénytípus előtérbe kerülése jellemző a két regényre az előbbi Victor Hugo, Sue-utánpótlásokkal szemben. De ki kell bővítenünk ezt azzal, hogy a cselekményfejlesztés mozzanatai viszont jellegzetesen anekdotikussá lettek az „Egy magyar nábobban: SÓTÉR ISTVÁN mutat rá arra Eötvös monográfiájában, hogy az alispánné celszövésai a Falu jegyzője lapjain számos sablonos rekvizitumot újítanak fel (iratlopás, beszélgetés kihallgatása, intrikus prókátor stb.). Milyen frissen, jellegzetes magyar virtuskodásként hatnak ezzel szemben a fordulópontok itt! Valósággal nemzeti koloritjuk van Eötvös porlepte, nemzetközi kelléktárból kikerült motiválásához képest.

És mégis az akció egyes nagyobb távlatú, több lélekrajzot kívánó helyei már nem férnének be az anekdota szűkreszabott köntösébe, hanem ilyenkor a romantikus felfogás gyors változásokat és ellentéteket kedvelő jellege bontakozik ki. Szentirmay Rudolf átalakulása éppúgy a hazafias kötelességre való rádöbbenésből és a szerelemből következik, mint a Szentpétervárról hazatért Baradlay Ödöné. Mindkettőjükben a byroni hős, a nagy különálló veti el hívős fölényét, hogy érző szívére hallgasson s mindkettő korábban „felesleges ember” volt. „Nem a máj és lép betegsége ez, hanem a léleké, és többnyire a nagy lelkeké. A tétlenség átka ez mindazokon, kiknek rendkívüli szellem-erőt adott a sors... De ők kikerülték, nem keresték a tért, mely számukra ki volt mérve, s büntetésül ostorrá vált rájuk nézve éppen e lélekerő, mert üresnek látta a világot és haszontalannak mindent mi benne van...” — jellemzi Jókai tisztánlátó szemmel az ifjú gróft. Egyébként Szentirmay átalakulása sok tekintetben gondosabban kidolgozott, mint Baradlay Ödöné, hiszen itt nagyobb szerep jut a léha semmittevők meggyűlölésének és a haza felvirágzása feletti reménynek.

4. fejezet

Szentirmayak és Kárpáthy Zoltánok mindenkor az irodalomtörténet-írás legvitatottabb jellemei közé tartoztak. Túleszményitettséjük felháborította nem csupán a tisztos közép-szer vallóit, de a lélektani realizmus múltbeli híveit is, egyszerre tetszetek a világot fiatalos rajongással megváltoztatni akaró ifjúnak és a realizmusellenes művészi irányok (neoromantika, szürrealizmus stb.) apostolainak. A múltban nem egyszer igyekeztek őket tankönyvírók és kritikusok nyíltan haladásellenes gondolatok szekerebe fogni: a naciona-

lizmus, úri előkelőség, népet béklyózó demagóg osztálybéke hirdetőinek tekintették őket az 1925-ös centennáriumon az ünnepi szónokok és tanfelügyelők. Már a nagy íróért lelkesedő Ady is felismerte, hogy a „Jókai embere” Apponyi Albertoknak szolgál példaképül. Mindez nagyon is alkalmas volt arra, hogy a felszabadulás után hosszú éveken át a gyanú és bizalmatlanság nyirkos ködjét kavarja köréjük. Ám kétségtelen, hogy a haladó romantika teremtményei többségükben, nem zsongítói, altatói, hanem serkentői akarnak lenni koruknak. Gyakran illúziókból, megvalósulhatatlan utópiákból születtek, hiszen a Kárpáthy Zoltánok az arisztokrácia új nemzeti küldetését, a Berend Ivánok a magyar polgárság valóságban soha meg nem vívott antifeudális és gyarmatosításellenes küzdelmét, a kispolgári „szocializmus” elveinek valóra-váltását vállalták magukra. Ez mindenestre torzulásokat okozott, irreális, esetleg misztikus vonások beáramlását segítette elő, különösképpen a 70-es évektől fogva Jókai művészetébe. De nem ez az egyedüli gyengeségük. Teljes mértékben érvényesül bennük a romantikus típusalkotásnak az a sajátsága, hogy az árnyalatokat, összetettséget mellőzve, a jellemet egy uralkodó vonásra korlátozza az író. Ez természetesen alapjában nem realista módszer, hiszen a realizmus nagyjai már a kritikai realizmus előtt is a maga sokoldalúságában mutatták be az embert, ha ki is emelték, középpontba is állították egy vagy több tulajdonságát. De ez a jókaiasan korlátozott ábrázolás is vezethet a realizmus felé, ha a kiemelt jellemvonás nemzeti színezetű, a kor bélyegét viseli magán, feltárja egy foglalkozás, életkor, mélyen emberi lelkiállapot jellegzetességét. És Jókai legsikerültebb romantikus hőszainál erről van szó: Kárpáthy Zoltán tiszta lelkesedése nem érteti-e meg velünk a fiatal Eötvöst, Lovassy Lászlót és társait, Rab Rábyban nem egyesül-e a II. József-korabeli haladó magyar értelmiség emberszeretete, bizakodása az észben és a felvilágosult uralkodóban? Lehet-e szebb példája a hetykeséget és derűt forradalmi indulatba oltó fiatalságnak, mint a Csittvári Krónika diákjainak helytállása a kollégiumi „büntárgyaláson”. Azt, hogy milyen testet-lelket emésztő tudásvágy lobog egy fiatal természettudósban, kitől tanulhatnánk meg jobban, mint Berend Ivántól? Baradlayné akkor is jelképe marad a fiaitól nagy tetteket váró anyai szeretetnek, ha húsból-vérből való embernek nem is tarthatjuk, annyira felolvad egyetlen eszmében.

Jókait az teszi többek között oly nagy jelentőségűvé irodalmunk történetében, hogy azokról az embertípusokról, nagy szenvedélyekről, foglalkozási ágakról, amikről ő ad hírt, lélektanilag romantikusan leegyszerűsített, de művészileg mégis szuggesztív módon, — realista ábrázolást többnyire alig kaptunk. Mikszáth dzsentri ábrázolásaival egészen jól párhuzamba állíthatók (ha művészileg egy fokkal szürkébbek is) Tolnai Lajos, Csiky Gergely, Iványi Ödön stb. egyes figurái. De vajon Vértesi Arnold vagy Eötvös Károly honvédei felérnek-e Baradlay Richárddal, van-e nagyigényű realista regényünk a reformkor vezető értelmiségéről — a Falu jegyző-jét kivéve — adott-e számot

kiválóbb magyar író iparosodásunk kezdeteiről Jókain kívül? A hazafias, az igazságtevő pátosz nem szükségképpen hiányzik a kritikai realizmusból (gondoljunk Gogolra, Tolsztojra) s van-e mégis realista írónk, aki e nagy emberi szenvedélyek ábrázolása tekintetében Jókai mellé volna állítható Móriczot kivéve?

Minden patétikus nagyszerűség mellett is nem egyszer érzünk hiányt a Jókai-hősök erkölcsi színképében. Olykor nem látjuk bennük eléggé a nép sorsán meginduló humanizmust, máskor hasztalan keressük az önmagukkal való szívós harc élményét, az elbukáson át való újrakezdést, amit Goethe utolérhetetlenül fejezett ki: „Csak azé az élet és szabadság, ki napról-napra vívja ki.” Egyszer a könnyelműen halmozott, szinte már egymással is ellentétes jótulajdonságok tömege hánt (miért kell például Berendnek az ivásban is ugyanolyan verhetetlennek bizonyulnia, mint ipari vállalkozásban; miért nem elég Kárpáthy Zoltánnak a politikai babér, szerelmi boldogság, gyémánt jellem, miért ruház még rá az író filozófusi és költői zsenialitást is?).

Vakság, süketség kellene ahhoz, hogy tagadjuk a Szentirmayak, Kárpáthy Zoltánok jellemrajzának értékét, de az is bizonyos, hogy későbbi műveiben gyakran jobban el tudta szakítani hőseit nemesi világuktól, többoldalúan érzékeltette a néppel való kapcsolataikat, önmagukkal vívott harcaikat. Baradlay Richárd, Jenőy Kálmán, Tanussy Manó, Ráby Máttyás az elnyomott parasztságért, a megtámadott vagy megalázott nemzetért érzett lelkiismeretfurdalásuknak vagy egyenesen egy népi szereplő ösztönzésének köszönhetik kitartásukat az igaz ügy mellett, amelyet áldozatosan, de már nem földöntúli tökéletességgel, hanem olykor keményen vívódva szolgálnak! Bennük és a hozzájuk hasonlóknak láthatjuk Jókai előbbrehaladását az 50-es évekhez képest a pozitív hős megalkotása terén; a heroikus alakok egy részéről azonban azt mondhatjuk, hogy fő gyengeségük a néppel való csekély kapcsolat és a belső fejlődés hiánya.

Egyesek azt hiszik, hogy a Jókai-hősök olyasfajta szélsőségesen kiélezett típusok, mint aminők a nagy nyugati realistáknál (Balzac, Stendhal) fordulnak elő. Szemükben Jenőy vagy Tatrangi, — Rastignac, Gobsec vagy Grandet testvére. Ez a felfogás alapvetően téves; az említett alakok felnagyított, rendkívüli jellemek ugyan, de alapjában káros, ellenséges jellegűek, akikről joggal mondja egy szovjet irodalomtörténész, MOTILJOVA (Irodalomtörténet, 1953. 3—4. sz.): „A nyugateurópai kritikai realizmus mesterei azzal, hogy abnormális erővel rendelkező negatív típusokat teremtettek, a kapitalista civilizáció kettős hatását ábrázolták. Bemutatták, miként ébreszt ez a civilizáció az emberekben kezdeményezést, tettvágyat és más képességeket, de ugyanakkor azt is bemutatták, mint torzulan el, és fejlődnek emberellenes irányba ezek a képességek”. Jókainál minderről szó sincs: főhősei nemcsak hogy nem negatívak, de makulátlanok, s a jellemzett balzaci hősök nem egyedül az ő munkásságából hiányzanak, de szinte egész XIX. századi regény-

irodalmunkból, Kemény történeti regényeit s esetleg Tolnai néhány művét kivéve. Ennek okai világosak: a magyar polgári fejlődés túl gyenge volt ahhoz, hogy ilyen nagyvonalú szörnyetegeknek adjon életet.

Elfogadhatóbbnak látszik SÓTÉR ISTVÁN fejtegetése ugyanerről a témáról (lásd Szabad Nép 1954. május 5.): „De Jókaihoz legközelebb Petőfi hős ábrázolása áll...: a Jókai-hősök szinte úgy népmeseiek, mint a János vitéz. Arra, hogy miként lehet egy hős nagyszerű felemelkedését bemutatni, Petőfi adta Jókainak a legsugallóbb példát! Mégpedig nem csupán a János vitézzel adta, de az Apostol Szilveszterével is. Az, ahogyan Szilveszter megtalálja, kialakítja a maga hivatását —... nagyon is emlékeztet Jenőy Kálmánra, Ráby Mátyásra.” Ebből csak annyi feltétlenül igaz, hogy a népmesék hatottak Jókai tipizálására. Ez a hatás azonban inkább formai technikai jellegű volt, vagy csak részletekben érvényesült. Valójában a Jókai-hősökből éppen az hiányzik, ami a János vitézt János-vitézzé teszi: a naiv azonosulás a népi felemelkedéssel, a meseszerű, legyszerűsített háttér. Nem véletlen, hogy a János vitéz meg a Toldi 1848 előtt született. 48 után ezt az idilli realizmust nem lehetett folytatni epigonizmus, tehát az élet eleven ihletése elől való elzárkózás nélkül. Arany nem is tette ezt. Újszerű, a korábitól elűtő népieségének éppen a balladák és a Bolond Istók a legszebb bizonyítékai. De nem folytatódott mindez Jókainál sem, hisz hősei nem a radikális népi felemelkedést, hanem a reformot hirdetik, a néppel való egységük nem eleve adott, hanem önneveléssel elért, a környezet és az epizódfigurák nem népmeseien ábrázoltak, hanem többnyire a modern realista regény technikájával vannak megírva. De nem rokoníthatók ezek az alakok Szilveszterrel sem, bár az Apostol nem népmesei alkotás és valóban a romantikus eszményítés nagyszerű példáját láthatjuk benne. Szilveszter forradalmár, nagyvárosi plebejus, megalkotásában a nép és a kivételes hős megoldatlan problémájával viaskodik Petőfi, ami Jókait 49 után nem nyugtalanította különösebben, s emellett elsősorban lírai állapotok kivetítése s már csak azért is távol áll az ízig-vérig epikus Jókaitól.

E középponti alakok megalkotásában a 40-es 50-es évek eseményeinek és eszmevilágának jutott a legnagyobb szerep. A reformkor iskoláiból puritán, stoikus erkölcsöt hozó nemesi értelmiséget magávalragadta a nemzeti újjászületés lendülete, s a szabadságharc olyan embereket formált belőlük, akik egyszerre voltak politikusok, katonák és szakemberek. A Bach-korszak fojtogató légkörében Jókai tíz körömmel kapaszkodott ezekben az eszményített emlékekbe: sokoldalú, fáradhatatlan, gyakorlatias, emellett lelkesedni tudó férfiakat és nőket akart kora elé állítani s ebben mintái egyaránt lehettek a reformkor vezető politikusai, meg a hétköznapi egyszerű hősei. Ebből következik, hogy ember-eszményében bizonyos változás állt be: a *Hétköznapiok* egész világgal harcban álló, meghasonlott Bálnai Körmös Istvánja helyébe harmonikus, kettősséget nem mutató alakok egész sora lépett. De azért a megalkotásukban használt írói technika nem változott meg döntően. Az eszmé-

nyitás elzárta tőlük a kicsinyes komikus vagy aljas mozzanatokot, megnövelte, változatossá tette képességeiket, különlegesen fordulatossá sorsukat, s olyan szerkezet épült körülöttük, ahol központi helyük is vitathatatlan volt, mert felsőbbségüket a szembeállított ellenfelek silánysága is igazolta. Ha leegyszerűsített is a lelkiviláguk, mégsem válnak pusztá tételekké, papirosfigurákká, ami az effajta művészi eljárásnál mindig bekövetkezhet, hiszen a sematizmus nem napjaink irodalmában jelent meg először. Mi teszi élővé őket? Nagyon nehéz erre a kérdésre válaszolni, de talán elég, ha csak néhány momentumra utalunk.

Egyrészt Jókai a társadalom közösségi képzetének már megszokott fantasztikus teremtenyeire hivatkozik: hőseit a mondák, mítoszok, eposzok teremtményeihez közelíti egy-egy cselekedetükben. Ily módon pl. valósággal népmesei hőssé magasodik a Kőcserepy leányt megmentő Kárpáthy Zoltán. Máskor belevegyít jellemük spektrumába egy-egy teljesen hiteles színt, egy-egy élményüket nagyon intenzíven rajzolja meg. Ilyenkor néha saját belső világát ruházza rájuk. Így történik az, hogy a fiatal Kárpáthy Zoltán olyan naiv kedvességgel, jólnevelt kisfiúként viselkedik Kőcserepy estélyén, megbotránkozva más kamaszok nevetlenségén, akárcsak maga a fiatal Jókai Móric! Sokat tesz ilyen vonatkozásban a költőiség, amely az általános ember¹ lelkiállapotok, hangulatok mesteri érzékeltetője. (Az idő múlásának, az emlékezés varázsának micsoda szimfóniája hangzik fel akkor, amikor Szentirmay beviszi Zoltán halott anyja tizennégy év óta elzárt szobáiba.) De meg lehetne említeni a nyelv szemléletességét is, amely egészen eredeti fordulatokkal írja le a cselekmény egy-egy részletét. A különleges Rudolf például egyszerre jó ismerősünkké válik, mert ilyen apróságokat olvasunk róla: „Rudolf leírhatatlan savanyú képet csinált ez örvendetes izenethez, s amint elhatározta magát, hogy helyéből felkeljen, mintha egy gőzgépet kellene mozgásba hoznia, oly fáradsággal tevő, s nagy kedvetlenséggel beleakasztva magát István gróf karjába, engedé magát cepelni, amerre annak tetszik.”

5. fejezet

Az Egy magyar nábob és a Falu jegyzője közt talán az a legszembe-tűnőbb művészi különbség, hogy Jókai műve sokkal kevésbé szatirikus, mint Eötvösé. Pedig Jókai nem volt ellensége a szatírának, nem vallotta a hanyatló polgárság véleményét a szatíra alacsonyabbrendűségéről, a komikumnak első-sorban mulattató jellegéről: a néphumor az ő szemében népi ítéletmondás volt a világ dolgairól. A „*Magyar néphumorról*” írt akadémiai székfoglalójában nemcsak a középkori humorról jelentette ki, hogy „a néphumor nyilai mindig az uralkodó visszaélések ellen voltak intézve”, hanem általánosságban is a zsarnokságtól meg nem túrt, a szolgállelkűségtől teljesen idegen tüneménynek

tartotta a népi tréfálkozást: „A humor csak szabadelmű és felvilágosult népek tulajdona. Nemzetek kik szeretik kimondani az igazságot, mikor nyíltan nem lehet, képes beszédben, tréfa színe alatt is... azoknál otthon van a humor.”* De már az idézett értekezés további részeiből is kitűnik, hogy Jókai nem a Petőfi féle szatírák előfutárait keresi a magyar adomákban; nem is azokra a nemeseket gúnyoló költeményekre emlékszik elsősorban, amelyeknek egy példányát idézte később a Csittvári Krónika ismertetése során az Ís mégis mozog a föld-ben. Elsősorban azt az anekdotakincset elemzi, amelyben egy-egy osztály vagy réteg önmagát csúfolja, s ami ennél fogva már eleve nem lehet metszően éles. Mindenütt, a jurátuséletnél, a megyei tisztújítás vagy a táblabíróvilág jellegzetes történeteiben azt látja, hogy azok „nemzetünket apró hibáikban és nagy erényeikben képviselik”.

Hogy a táblabíróvilág idejétmúltsága feletti jóindulatú elsiklás hogyan férhet meg a „szabadelmű és felvilágosult” humor hirdetésével, azt legjobban akkor érthetjük meg, ha a Bach-korszak légkörére gondolunk. Jókai a komikum maróbb savát elsősorban az idegen elnyomás kreatúráinak kigúnyolására tartogatta, ide kellett szerinte az az „önállóság, saját ítélő tehetség”, amely nélkül a magasabb humor el sem képzelhető. A magyar élet hibái az osztrák zsarnokság értelmetlenségéhez és időszerűtlenségéhez képest eltörpültek. Ő és kortársai csak mosollyal tudtak róluk beszélni, és Jókai szemében úgy látszott, hogy a függetlenség visszatérével könnyen le lehetne vetkőzni mindazt, ami akadályoz a továbbhaladásban, annál is inkább, mert sok minden hibának látszó tulajdonság csak egy-egy nemzeti karakter-vonás túlhajtása az ellenállás kedvéért. Nem is a társadalmi szatírákat értékelte elsősorban a néphumorban, hanem annak sajátos nemzeti jellegét, a helyzeteket, személyeket plasztikusan jellemző képességeit, a benne megnyilatkozó leleményességet, nyelvi ötletességet. A magyar néphumor — amelyben a kurtanemesség hozzájárulását épp úgy nem választotta el a paraszti gyökerű résztől, mint más népköltészeti vonatkozásokban — a magyar nemzet életrevalósága melletti koronatanú volt számára: „Ezek a kötetek (a Magyar néphumor c. gyűjtemény, N. M.) élni fognak és tanuskodnak míg magyar él — az pedig él, — míg világ áll.”* Milyen kedvteléssel másolgatja a volt pütkösdi király, Marci névnapi felköszöntőjét, amely a magyar mulatság képeit viszi át játszi könnyedséggel a mennyország tájaira és még a zsidó patriarchákkal is kállai kettőst járát. Magában Kis Miska történetében is a néphumor ügyes sakkhúzását látja. Humorának népi jellege nemcsak paraszti jelenetek, vagy egy-egy népi szereplő sorsának leírásában bontakozik ki, hanem egész színezetében rokon azzal. Kedveli azokat a paradoxonokat, amelyek látszólagos ártalmatlanságuk ellenére is sokat mondanak. Jellegzetes példája ennek az úri társa-

*L. Életemből. Bp. 1898. I. k. 313. I. skk.

*L. id. m. 330. I.

ságban a sarat jól megálló Kis Miskáról tett megjegyzései: „Azok a betyáros tempók világosan mutatják, hogy jobb körökben nevelkedett..” Szereti szembeállítani egymással az ellentétes jellemeket, vagy a teljesen különböző lelkiállapotban levőket: a középkori módon, de magyarosan duhajkodó Jancsi úrral pl. a franciás aranyifjúság romlottóságát karikírozó Abellinót, de még a legkisebb jelenetben is gyakran folytatja ezt a technikát, amikor például az izgatottan kérdezősködő Bogozy jurátus faggatódzására ilyen választ adat Szentirmay huszárjával: — „Hány esztendő? — Én magam csak négyvenkettő, hanem az apám elélt nyolcvanig.” Egy-egy külön ember mellé a komikus alakok kisebb sorát rendeli: a nábob nem mindennapi házatájának méltó tisztviselői az urával komázó Palkó huszár (aki ura köszönésre nyújtott jobbkezét meghitt közvetlenséggel csak „elsőlábnak” titulálja) és a félnék, aggályosan becsületes, tisztaszívű, de bolondos környezetét mindenben komolyan vevő Varga Péter. Hogy ez a két alak azután egymással milyen komikus ellentétben van, arról felesleges is beszélni. Gyakran valakinek az egész környezete átveszi a gazda jellemvonásait, érdeklődési irányát: így azután komikus túlzással a jogással kapcsolatban minden a törvénytudományra emlékeztet, még a róla szóló közléseket is jogi műszavakkal kell elmondani, még a sírjukat is úgy kell emlegetni, hogy most már „birtokon belül kerültek” egy olyan lakásba, amelyet senki nem okkupálhat tőlük. A nyelv maga is hajlékonyan követi az író szellemének ezt a pajkosan naív villódzását. Játszik a népetimológiával, elferdített idegen szavakkal, újszerű kapcsolatba hozza a népies és szaktudományos vagy emelkedett hangú kifejezéseket, nem ijed meg a szalonokban akkor kimondhatatlan paraszti szóktól, még az „ingben-gatyában”-t is leírja.

Nyilvánvaló, hogy Jókai humora nemzeti színezetnél népi eredetnél fogva nem csupán a stílust, az atmoszférát teszi valóságúvé, hanem az egész ábrázolást erősen a realizmus irányába viszi. A humor segíti az emberi különlegességek vagy gyarlóságok ábrázolásában is: mellékalakjai többnyire alapjában véve derék emberek, ha van is egy vagy két hibájuk, de az a közös ségre nézve ártalmatlan s őket éppen az utóbbiak humoros festésével tudja egyéníteni. Tempós hallgatagság, néha lassúszűség nélkül hova lenne Boltai mester, felismernénk-e Bogozyt együgyű igénytelenség, Tarnaváryt kedélyes nyersség nélkül? Igaz, hogy a műbe beáramló életanyag szögletesebb, durvább része gyakran fennakad az írói szűrőn, amely elsősorban a humorosan, tehát együttérzéssel ábrázolható jelenségeket engedi be, de ki ne érezné az effajta alakok mögött az élet sokszínűségének szeretetét, a köznapi emberbe vetett hitet?

Egészen máshol lobban fel Jókainál a szatíra tüze: Abellino és az arisztokrata klub degeneráltsága, a Maszlaczkéhoz hasonló törtetők, a Kecskerey-féle elősdiék együttérzés nélkül, kívülről ábrázolva jelennek meg komikus görbe tükrében. A kozmopolita arisztokráciát (Az élet komédiásai, Kiskirá-

lyok) az abszolutizmus minden rendű és rangú lakójait (Az új földesúr, Szerelem bolondjai, Szabadság a hó alatt) a harácsoló bankárságot Jókai többnyire szatirikusan jellemezte, mert voltak határozott körvonalú pozitív eszményei, bízott e káros tényezők megszüntetésének lehetőségében. Viszont a dzsentri, a hazafias nagybirtokosság sohasem kapott életművében szatirikus vágásokat, kivéve az utolsó korszak regényeit és novelláit, elsősorban a Kiskirályokat.

Szatírája jól megtalálja azokat a különleges helyzeteket, amelyek típusainak egyébként csak homályosan megnyilatkozó, leplezett, közömbösített, alaptulajdonságait művészileg szuggesztívvé teszik: a pesti árvíz, amely másokat a legmélyebb önfeláldozásra lelkesít, rendkívül kidomborítja Abellino és báró Berzy bűnös léhaságát, Maszlacky fiskális pénzhéségét és képmutatását. Az a páratlanul komikus helyzet, hogy a züllött Abellino az örökség megszerzése érdekében Szentirmay magánéletének cenzorává, Fanny erkölcsbírójává válik, — ha nincs is eléggé kiaknázva, — mégis elsőrendű szatirikus tehetségre vall. Érdemes megfigyelni, hogy az egyébként csodálatosan gazdag képzeletvilágú író mennyire ragaszkodik a külső valószínűséghez szatírájának részleteiben is. A gulliveri rendkívüliség mindvégig távolmarad művészi stílusától, mert képzeletvilága a nagyítás, felfokozás tekintetében elsősorban a pátosz és nagyszerűség, s nem a groteszk felé tart. Komikus felnagyításra még leginkább a *Jövő század regénye* mutat példákat, így a képviselőház karrikatúrájával, ahol gépesített házszabályok, képviselőket felelő és süllyesztő szerkezetek közepette folynak a politikai viták, s az egész olyan, mint a 70-es évek egy „honatyájának” lidércenyomásos álma.

Ha a humor Jókai írói stílusában elsősorban a realizmus speciális művészi megnyilatkozási formája, feltétlenül felmerül a kérdés: milyen a viszony a humor és a romantika közt. (A tárgyalás folyamán a továbbiakban nem teszünk határozott különbséget a komikum különféle fajtái között, hanem váltogatva használjuk rájuk a komikum, humor stb. elnevezést. A különbségtételre ugyan szükség lenne, de ez már a későbbi kutatások feladata.) Már egy pillantás fejlődésrajzára arról győz meg, hogy a komikus ábrázolás elsősorban abban az alkotási periódusban lép nála előtérbe, amikor a romantika nem válik túlnyomóvá, vagy éppen egyeduralmukodóvá. Az 1849 előtti és az 1880 utáni írónak csak kivételesen akadnak értékes komikus művei (Kiskirályok, Gazdag szegények, illetőleg Sonkolyi Gergely), ellenben a közbeeső, a realizmus előrenyomulását jelentő időszakban születik meg az Egy magyar nábob, És mégis mozog a föld, Az új földesúr, Az élet komédiásai, Rab Ráby, elbeszélései közül a Kedves atyafiak, A nagyenyedi két fűzfa, A debreceni lunátikus, melyekben a nevetetés a legmagasabb írói színvonalon jelenik meg. A felsorolt művek egyúttal azt is mutatják, hogy elsősorban ott bukkanhatunk a komikum bő forrására, ahol a költő nem adja át magát utópista elképzeléseinek, nem szakad el térben és időben messzire az általa ismert világtól, hanem megmarad a vidéki birtokosnemesség és a kisvárosi élet festése mellett. Részben az

utópizmus, részben az ellenszenves kapitalista környezet miatt hiányzik erősen a nevetető elem a *Jövő század regényéből*, az idegen viszonyok leírása közt fakó marad a *Szabadság a hó alatt* komikuma, s nincsen derű a hazai földtől elszakadó képzelet alkotásaiban (Véres könyv elbeszélései, Oceánia, Kalózkirály, Délvirágok stb.).

A komikus elem azonban még a legderűsebb Jókai-írásokban sem fűződik a heroikus központi alakok köré. Különösen jól látható ez az Egy magyar nábobban és a Kárpáthy Zoltánban. Nevetünk Tarnaváryn, Bogozyn, Boltain, keserű, ironikus mosollyal olvasunk Abellinóról, br. Berzyről, Maszlaczkyról, az agarászegyletről, de Szentirmay és Kárpáthy Zoltán iránt csak elfogódott tiszteletet akar kelteni a szerző. Hanem Jókai azért rendkívüli tehetség, hogy ezt a tiszteletet se hagyja meg fellengzős magasságban: beszéltünk már azokról a bensőséges árnyalatokról, apró mozzanatokról, amelyekkel kedves ismerőseinkké teszi héroszait. Ezek között nem utolsó szerepet játszik a komikum. Az eszményi hős rendszerint szellemes ember, ötletek, szójátékok, aforizmák sohasem hiányzanak a tarsolyából, máskor egyenesen felcsap tréfacsinálónak, megtáncoltatja, nevetségessé teszi ellenfeleit, mint Zárkány Napoleon az Élet komédiáisaiban.

De válhat-e maga a hérosz tréfa áldozatává, lehetnek-e komikus jellegzetességei, ellentmondásai? Sietünk megállapítani, hogy mélyebb jellemkomikum nem mutatkozhat személyükben; Jókai illúziója sok, realitás-érzéke kevés ahhoz, hogy egyik-másikukban felfedezze a Don Quijote típust (legközelebb a Rab Rábyban van hozzá), aki a távoli csillagokra függeszti szemét, de elbotlik a göröngyös magyar utakon. Gyakran előfordul azonban, hogy mosolyogva emlékezik meg egy-egy apró botlásukról, gyarlóságukról: kezdetben Baradlay Richárd szoknyavadászként áll előttünk, s így kapja az emlékezetes pofont Liedenwall Edittől, Jenőy Kálmánt Bálványdy báró alaposan felülteti a medvének öltötetett hajtóval, Ráby Mátyást mit sem sejtő jóhiszeműségénél fogva kegyetlenül megcsalja kikapós felesége. Kárpáthy Zoltánt is inkább a magunkénak érezzük, amikor megtudjuk, hogy kissé fél Tarnaváry hangoskodásától. A szelíd tréfálgozás még Szentirmayt is papucsban mutatja meg egy pillanatra: összeveszik feleségével, s mikor büntetésül kizárják a hálószobából, sehogysem tud megnyugodni, hiába tanulmányozza pihentetőül a nemzetközi jog klasszikusát, Grotiust.

*

Az Egy magyar nábob és a Kárpáthy Zoltán lapjain nemcsak a reformkor témája, de a reformkor hősies, nemzetébresztő romantikája, és jellegzetes „nemzedékregény” mintája is bevonul Jókai munkásságába. A realizmussal összefonódó romantika első nagy példája irodalmunkban e két regény, még akkor is, ha realizmusát liberális illúziók fátyolozzák, vagy olykor az anekdotikus humor teszi problémátlanná, akkor is, ha romantikája nem formál

sokoldalú élő embereket a reformerek alakjaiból. Írójuk népének hű fia volt, egy a kevesek közül, aki nemcsak szándékaiban, de a valósággal is ébren maradt az elnyomás „csillagoltó sötétségében”: szabad hazában, száz év távlatából, méltó és igazságos, hogy műveit újra átéljük.* 1954.

*

*(Tanulmányom anyagában a meglehetősen közismert Jókai-irodalomra támaszkodok, amelyből ezúttal csak Szinnyi Ferenc művének Jókaira vonatkozó részeit szeretném kiemelni, mint sok szempontból felettébb tanulságosakat (Novella- és regényirodalomunk a Bach korszakban, I. kötet). A nyomtatásban meg nem jelent újabb dolgozatok közül haszonnal forgattam Sötér István „Magyar irodalom 1849–1905.” c. jegyzetét, Szabényi Géza kéziratosa bevezető tanulmányát Jókai válogatott publicisztikai műveinek kiadásához, V. Nagy Sándor „Jókai humora” c. kéziratosa értekezését (jelenleg a MTA Könyvtárában. Néhány adatot Grosser Pál IV. é. egyetemi hallgató „Jókai és a Magyar Sajtó” c. napilap 1857–58-ban” c. kéziratosa szakdolgozata is adott.)

PAVEL POUCHA

A CSEHSZLOVÁK ORIENTALISZTIKA MUNKÁJA, CÉLKITŰZÉSEI ÉS SZERVEZETE*

A csehszlovák orientalisztikáról, munkájáról, célkitűzéseiről és szervezetéről nem szólhatunk anélkül, hogy legalább röviden ne pillantsunk vissza keletkutatásunk történetére.¹

A cseh nép mindig élénken érdeklődött a Kelet iránt. 1392-ben TOMAS ZE ŠTÍTŇEHO, az első cseh filozófus, csehre fordítja Barlám és Jozafát történetét, amely tulajdonképp Buddha életét írja le, és amely — mint az a századeleji kelet-turkesztáni ásatások óta ismeretes — belső-ázsiai hatásokat is mutat. Marco Polo Millionejának pedig az 1400. évi cseh verzió az egyik legrégebb fordítása. Maga a cseh keletkutatás is régi múlttal dicsekedhetik. Egy cseh jezsuita, CAROLUS PŘIKRYL, aki 1748 után az egyik indiai portugál gyarmaton, Goában működött, „Principia linguae Brahmanicae sive grammatica linguae Canarinae quam gentiles Goani et circumiacentes ethnici inter se loquuntur” címmel a maraṭhi nyelv konkāni nyelvjárásáról írt nyelvtant. Ez volt az első, európai nyelven íródott újind grammatika, s ez keltette fel a szlavisztika megalapítójának, JOSEF DOBROWSKÝnak az érdeklődését a szanszkrit iránt, amely nyugaton is épp akkoriban vonta magára a tudósok figyelmét. Megállapíthatjuk tehát, hogy a különféle orientalisztikai stúdiumok közül elsőnek az indológia indult nálunk fejlődésnek.

A múlt század közepén indult meg a szanszkrit eredetiből való fordítás: AUGUST SCHLEICHER, az ismert német nyelvtudós, aki 1850—1857-ig az akkor még egységes prágai egyetemen volt magántanár, és F. ŠOHAJ cseh orientalista a Mahābhāratából Nala és Damayantī epizódját fordította le. Ez a fordítás 1851-ben jelent meg a Časopis Českého Musea (A Cseh Múzeum Folyóirata) XXV. évfolyamában, amelyet FRANTIŠEK PALACKÝ, a cseh történetírás megalapítója szerkesztett. Ebből az időből még két nevet kell megemlítenünk.

* PAVEL POUCHA, — a Csehszlovák Tudományos Akadémia Keleti Intézetének helyettes igazgatója és az intézet indiai osztályának vezetője — 1954. novemberében és decemberében hazánkban tartózkodott. Ezt az előadását 1954. december 14-én tartotta a Magyar Nyelvtudományi Társaság orientalisztikai szakosztályában.

¹ A csehszlovák keletkutatás történetére és célkitűzéseire vonatkozó részletesebb adatok bibliográfiai utalásokkal együtt — 1949-ig bezárólag — az Archiv Orientální XIX (1951) kötetében találhatók.

DR. OTTOKAR FEISTMANTELÉT, aki a calcuttai földtani intézet paleontológusa volt, és 1884-ben kitűnő könyvet tett közzé Indiáról, valamint a hazánkon kívül is jól ismert geológusét és paleontológusét, FERDINAND STOLIČKÁÉT, akit éppúgy Tibet határán, Lehben ragadott el a korai halál, mint korábban a tibeti filológia magyar megalapítóját, KŐRÖSI CSOMA SÁNDORT Darjeelingben.

Az indiai nyelvek, elsősorban a szanszkrit nyelv tanulmányozása a közép-európai hagyományoknak megfelelően nálunk is sokáig az indoeurópai összehasonlító nyelvészethez kapcsolódott. Így foglalkozott saját szűkebb szakmáján kívül a szanszkrittel JAN GEBAUER, az ócseh nyelv kutatásának megindítója és JOSEF ZUBATÝ, az ismert indoeurópai összehasonlító nyelvész, a Cseh Tudományos Akadémia későbbi elnöke. ZUBATÝ nyugalomba vonulása után tanszékét kettéosztották. A IV. Károlyról elnevezett cseh egyetem indoeurópai összehasonlító nyelvészeti professzora ZUBATÝ egyik tanítványa, OLDŘICH HUJER lett, aki elsőnek ismerte fel tudósaink közül a kelet-turkesztáni leletek fontosságát, az indológiai tanszéket viszont a nemrég elhunyt VINCENC LESNÝ akadémikus, a Prágai Keleti Intézet igazgatója kapta.

A csehszlovák indológusok közé számítjuk nemcsak a cseh, hanem azokat a német indológusokat is, akik a még ketté nem osztott IV. Károly egyetemen működtek, mint ALFRED LUDWIG, vagy akik — a második világháború után megszűnt — prágai német egyetemen tanítottak, mint a MORITZ WINTERNITZ, az óind irodalomtörténet világhírű szerzője, és tanítványa, OTTO STEIN, aki az ókori India társadalom-, jog- és államtörténetével, az Arthasásrával és a Śilpaśāstrával, az építészet és szobrászat indiai tankönyveivel foglalkozott.

Térjünk vissza LESNÝhez, aki szorosán véve az első cseh indológus. ZUBATÝ és WINTERNITZ tanítványa lévén LESNÝ mind szanszkrit, mind prákrit és újind studiumokkal foglalkozott. Kitűnő értekezést írt a Bhāsa drámáiban található prákrit fejlődési fokáról, Bhāsa korának meghatározásáról és a marāṭhī nyelv esetrendszeréről. Ő volt a csehszlovákiai cigány nyelvjárások első hazai kutatója. Kimutatta, hogy a cigányok az indiai *ḍōm* törzsből származnak, és elkészítette a cseh- és morvaországi, valamint szlovákiai cigányok nyelvének szófejtő szótárát, amelyet — egy újonnan összeállított cigány szöveggyűjteménnyel együtt — ki szeretnék adni. Többször írt LESNÝ az óperzsa és az avesztai nyelvről, és egy monográfiát készített Zarathuštra életéről és működéséről. Az újind kérdések közül elsősorban a bengáli irodalom, különösen a modern bengáli irodalom kimagasló költője és filozófusa, Rabīndranāth Thākura (Tagore) foglalkoztatta, akinek számos művét lefordította, és akiről egy cseh és angol nyelven megjelent monográfiát is írt. Sokat foglalkozott LESNÝ a buddhizmussal, különösen a délivel, a Pali-kánonnal. Buddhizmusról szóló két könyve bibliofil ritkaság.

Látható, hogy LESNÝ tudományos tevékenysége a dravida stúdiumokon kívül az indológianak szinte egész területére kiterjedt. Egyetemi oktatói

munkájában szintén arra törekedett, hogy hallgatói megismerkedjenek az újind nyelvekkel is. Így tehát egész tevékenységének szellemében járt el, amikor más csehszlovák orientalistákkal együtt megindította a *Nový Orient* („A modern kelet”) c. havilapot és megalapította a *Škola orientálních jazyků*-t, azaz a [Modern] Keleti Nyelvek Iskoláját. Ez az iskola és a népszerűsítő folyóirat a tudományos jellegű *Archiv Orientální* és annak monográfia-sorozata mellett nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a keleti tudományokat hazánkban nagyrabecsülik és hogy orientalisztikánk rendszeres utánpótlást kap.

Tudományos folyóiratunk, az *Archiv Orientální*, évente átlag 600 oldal terjedelemben, orosz, angol, francia, német, olasz és cseh nyelven közöl cikkeket és ismertetéseket, s jól ismerik mindenütt, ahol orientalisztikát művelnek. Az *Archiv Orientální* jelenleg XXIII. évfolyamánál tart, 1929-ben indult meg, tehát kilenc évvel fiatalabb intézetünknel, amelyet 1920-ban alapítottak, és amely két éve tartozik a Csehszlovák Tudományos Akadémia kötelékébe. A folyóiratot megindulásától kezdve egészen nemrég bekövetkezett haláláig *BEDŘICH HROZNÝ* akadémikus szerkesztette, aki a hettita nyelvet fejtette meg, és aki életének utolsó éveit a protoindiai és a krétai feliratok kutatásának szentelte. Ebben a folyóiratban tették közzé dolgozataik többségét a cseh orientalisták, de emellett egyesek időnként természetesen írtak külföldi — főleg német, osztrák és lengyel — folyóiratokba is.

Újabb indológiánkat az jellemzi, hogy nemcsak a szanszkrittal és az aveszta nyelvvel foglalkozik, hanem — a dravidát is beleértve — a modern indiai nyelvekkel is, sőt érdeklődését a tulajdonképpen indológián túl az indiai kultúra hatókörébe tartozó területekre, a belső-ázsiai, hátsó-indiai és indonéziai stúdiumokra is kiterjesztette.

A IV. Károly egyetem filológiai karán *OLDŘICH FRIŠ*, a kar jelenlegi dékánja lett *LESNÝ* utódja. *FRIŠ*, mint azt bizonyára tudják, nemrég egy szanszkrit szöveggyűjteményt adott ki, amelyhez egy szanszkrit-cseh szótárt és cseh nyelven írt szanszkrit nyelvtant is fog csatolni. Habilitációs értekezése az *Amarúsataka* recenzióiról szólt. Az utóbbi időben *Aveszta*-tanulmányokkal foglalkozik.

FRIŠ generációjához tartozom én is. *HUJER* és *LESNÝ* tanítványa vagyok. Részben indológiával, részben belső-ázsiai, elsősorban „tokhár” filológiával foglalkozom. Indológia terén a *Mahābhārata* koráról, a védikus népetimológiáról és a *Niruktáról*, a védikus és szanszkrit hangsúlyról írtam. Egy nagyobb dolgozatom „*Schichtung des Rigveda*” címen jelent meg. Ebben megkíséréltem az egyes himnuszok, himnusz-körök és könyvek viszonylagos időrendjét meghatározni, s olyan eredményekre jutottam, amelyeket általában elfogadnak. Megemlíthető egy egyetlen kéziratból ismert szanszkrit asztronómiai-asztrológiai munkának még csak részben megjelent publikációja is. Tokhár-tárgyú dolgozataim német és csehszlovák folyóiratokban jelentek meg, s ez irányú kutatásaim eredményeit három kötetes „*Institutiones linguae*

Tocharicae"-ban kívánom közzétenni. E munka első része, a „Thesaurus linguae Tocharicae” már ki van szedve, s remélhetőleg 1955 tavaszán megjelenik. A munka második kötetének, a „Chrestomathia Tocharica comparativa”-nak kézírata is már két éve nyomdakész. A harmadik kötetnek, egy tokhár nyelvtannak elkészítését 1956-ra tervezem. Tokhár studiumaim vezettek a belső-ázsiai nyelvek és kultúrák vizsgálatához, közelebből a tibetihez és a mongolhoz. Írtam a tibeti versről és a Bar-do thos-sgrolról, a tibeti „halottak könyvé”-ről. „Die Geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal” c. munkám remélhetőleg a jövő évbe jelenik meg a Csehszlovák Tudományos Akadémia kiadójánál. Több indiai, newāri, tibeti és modern mongol munkát fordítottam csehre, köztük Čojbalsan marsall könyvét a mongol népi forradalom történetéről.

A csehszlovák indológusok idősebb generációjához tartozik OTOKAR PERTOLD, az összehasonlító vallástörténet professzora is, aki igen járatos a hindiben, a szingalézben és a tamilban.

A fiatalabb indológusok nagy része a Keleti Intézet Indiai Osztályának munkatársa. Az osztálynak én vagyok a vezetője, s egyben elnöke vagyok a Cigány Bizottságnak is, amelynek az a feladata, hogy megszervezze Csehszlovákia mai cigány nyelvjárásainak a kutatását. Az osztály titkára KAMIL ZVELEBIL, a dravida nyelveknek, elsősorban a tamilnak a kutatója. Az osztály munkatársai közé tartozik VILÉM GAMPERT, aki a régi indiai jog engesztelő ceremóniáiról írt könyvet, és M. OPLT, az indonéz és a maláj nyelv specialistája. Az osztály külső munkatársai az egyetem filológiai karán dolgozó indológusok. Közülük VINCENC POŘIZKA a hindivel és az urduval foglalkozik, DUŠAN ZBAVITEL pedig a bengáli iránt érdeklődik s egy bengáliból készült fordítását magyarra is tovább fordították.

Az elmondottakból — legrégebb keleti stúdiumunknak, az indológiának példáján — láthattuk, hogy a csehszlovák orientalisztika teljes egészében a Csehszlovák Tudományos Akadémia Keleti Intézetében és az intézet körül szerveződött; az intézet valóban központja keletkutatásunknak. Az indológiáról mondottakból kitűnik az is, hogy a tanulmányozott keleti társadalmaknak nemcsak régi nyelvvel, régi kultúrájával és régi történetével foglalkozunk, hanem a modern keleti nyelvekkel, kultúrával és történelemmel is. A mai kelet problémáival foglalkozva az a célunk, hogy a csehszlovák népet megismertessük mind a már felszabadult, mind a még mindig gyarmati vagy félgyarmati sorban lévő keleti népek életével. Orientalisztikánk tehát olyan tényező, amelyik népünket az ázsiai népi demokratikus államoknak és a gyarmati népek nemzeti felszabadító mozgalmainak mélyebb ismeretére neveli. Érthető tehát, hogy a különböző orientalisztikai tudományágak közül ma a sinológia áll nálunk az első helyen.

Sinológiánk megalapítójának RUDOLF DVOŘÁK professzort (1860—1920) tekintjük, aki elsősorban vallástörténész — hebraista és iszlám-kutató — volt,

de sokat foglalkozott a klasszikus kínaival, kínai vallástörténettel és régi kínai filozófiával. Egy nagy munkát írt Kína vallásáról (1894). Lefordította Lao-ce Tao-tö-csingjét, Konfucius Lun-jüjét és a Si-csing számos dalát. DVORÁK halála után sinológia művelése hosszú időre megszakadt és csak a második világháború kitörését megelőző időben éledt újra. Ekkor jelent meg JAROSLAV PRŮŠEKnek, aki jelenleg a Csehszlovák Tudományos Akadémia levelező tagja és a Keleti Intézet igazgatója, „Nővérem Kína” c. könyve, amelytől az új csehszlovák sinológia megindulását számíthatjuk.

PRŮŠEK — minthogy akkoriban Prágában nem volt sinológus — Stockholmban BERNHARD KARLGRENNél és Lipszében ERICH HAENISCHNél tanult, majd Kínában és Japánban mélyítette el ismereteit. Eredetileg a történelem foglalkoztatta, keleti tartózkodása idején azonban érdeklődése a középkori népi irodalom felé fordult, mivel ezekben a kínai nép életének szavahihető emlékeire és gazdag kútfőjére bukkant. PRŮŠEK mindig jól volt tájékozódva a modern kínai irodalom kérdéseiről és a kínai tudósok nyelvújító törekvéseiről is. Ő fordította elsőnek Lu-Hszün regényét cseh nyelvre.

Csehszlovákia felszabadítása után, 1945-ben a IV. Károly egyetlen sinológiai tanszéket állítottak fel, s PRŮŠEKet nevezték ki annak tanárává. PRŮŠEK 1947-ben „Kínai kultúra és irodalom”, 1949-ben pedig „A kínai nép harca szabadságáért” címen adott ki egy-egy könyvet. Nemrég „A felszabadított Kína irodalma és annak népi hagyománya” című kötete jelent meg, amely elmélyedő és széleskörű vizsgálat alapján az 1942—1950. közötti kínai irodalmat mutatja be, és amely magyarul is meg fog jelenni. Emellett PRŮŠEK egy kínai történeti könyvön is dolgozik. Ezzel kapcsolatban tette közzé az Archiv Orientálniban ismert bírálatát WOLFRAM EBERHARD kultúrkörelméletéről.

A középkori kínai népies regényekkel, a középkori Kína társadalmi rendszerének ezekkel a fontos forrásaival PRŮŠEKEN kívül még AUGUSTIN PALÁT is foglalkozik, aki a Sui-hu-csuan (Vízparti történet) c. ismert regényről írt elemzést.

Prágában azelőtt nagyon kevés volt a kínai könyv. A felszabadulás után azonban a helyzet teljesen megváltozott. A Kínában járt csehszlovák és a Csehszlovákiában járt kínai küldöttségek jelentős számú kínai könyvet hoztak magukkal. Annak a csehszlovák kulturális küldöttségnek pedig, amely 1950-ben PRŮŠEK vezetésével Kínában járt, éppen kínai könyveknek, elsősorban a sinológiai kutatások szempontjából alapvető gyűjteményes munkáknak beszerzése volt a főfeladata. A küldöttség eleget is tett feladatának, s nemcsak az Oktatásügyi Minisztérium külön hiteléből vásárolt könyvekkel tért haza, hanem értékes könyvajándékot is hozott a kínai Kulturális Minisztériumtól. Így intézetünk könyvtárának kínai gyűjteménye, amely a „modern kínai irodalom atyjának”, Lu Hszünnnek a nevét a viseli, ma már mintegy 60 000 kötettel rendelkezik. Ez lehetővé teszi az elmélyült kutató munkát a

sinológia minden ágában, a legrégebb időktől napjainkig. A gyűjtemény ma Közép-Európa legértékesebb és legnagyobb sinológiai könyvtára.

Az új sinológiai könyvtár lehetővé tette, hogy sinológiánk — a közvélemény érdeklődésének megfelelően — a mai kínai irodalmat, a mai Kína harcainak és reménységeinek tükrét állítsa kutatásai középpontjába. Hogy jól megértsük a mai kínai irodalmat, a munkát Lu Hszün műveinek interpretációján kellett elkezdni. Ezt a feladatot BERTA KREBSOVÁ asszony vállalta, aki „Lu Sün” c. francia könyvében — az író alkotásait elemezve, a kínai kritikusok munkáit felhasználva és MAO CE-TUNG irodalomról és művészetéről vallott elveit alkalmazva — azt igyekszik meghatározni, hogy miben áll Lu Hszün életművének nagysága, és hogy mi a jelentősége a kínai irodalom és a kínai forradalom szempontjából. A könyv Lu Hszün néhány munkájának fordítását is tartalmazza.

Sinológiánk egyik legnagyobb feladata, amelyet kollektív munkálatban oldanak meg, a kínai irodalom 1917—1937 közötti történetének kidolgozása. PRŮŠEK ugyanis, mint láttuk, legújabb könyvében csak az 1942—1950. közötti korszakot tárgyalta, az 1917—1937. közötti korszakról azonban csak néhány monográfia jelent meg (PRŮŠEK tanulmányai Kuo Mo-zso történeti novelláiról, Ting Ling író nő Szang kan-ho san c. regényéről stb.).

A modern kínai irodalomról szóló számos különféle tanulmány mellett, amelyeket PRŮŠEK tanítványai készítettek, nagy számban jelentek meg a legújabb kínai irodalom termékeinek, Csao Su-li, Csou Li-po, Wang Hszicsien, Emi Siao, Cso Ming, Hszü Kuang-jao, Jüan Ting és mások műveinek kínai eredetiből készült cseh fordításai. Az a tervünk, hogy a jövőben a kínai irodalom kezdeteitől kezdve adunk fordításokat, s néhány ilyen fordítás már meg is jelent. PRŮŠEK középkori regényeket fordított le és sajtó alatt van P'u Szung-ling válogatott elbeszéléseinek terjedelmes kötete ugyancsak az ő fordításában. A modern kínai költőket részben szintén PRŮŠEK tolmácsolta a nemrég elhunyt BOHUMIL MATHESIUS professzor közreműködésével, továbbá ŠTOVÍČKOVÁ, a jelenlegi pekingi cseh lektor, aki egy modern kínai versantológiát állított össze és fordított.

Néhány fiatal sinológusunk a kínai filozófia történetével foglalkozik, s itt is olyan úton járnak, amelyet PRŮŠEK nyitott meg. Buzgón tanulmányozzák nálunk a keleti képzőművészetet is, elsősorban a kínai művészetet, amelyről LUBOR HÁJEK jelentetett meg egy könyvet. A kínai fametszetekkel ZDENĚK HRDLIČKA és VĚNA HRDLIČKOVÁ foglalkozott.

Az irodalom és kultúrtörténet művelői mellett sinológusaink között nyelvészek is vannak. OLDŘICH ŠVARNÝ kínai fonetikával, nevezetesen a kínai szó- és mondathangsúly kérdéseivel, JARMILA KALOUSKOVÁ asszony a kínai nyelvtan elméletével foglalkozik. JOSEF BARTŮŠEK, AUGUSTIN PALÁT, OLDŘICH ŠVARNÝ, JARMILA KALOUSKOVÁ és a kínai születésű CSING-JŮ ROTTEROVÁ asszony, valamennyien intézetünk munkatársai, a kínai köznyelv tankönyvén

dolgoznak, amely két kötetből és egy hanglemez-sorozatból fog állni, és 1955 végén ill. 1956-ban fog megjelenni.

Sinológiánk tehát második világháború előtti helyzetéből, vagyis a nemlétből, a felszabadulás után PRŮŠEK professzor vezetése alatt keletkutatásunk legfontosabb ágává alakult át. Ma már nagy számban vannak sinológusaink. Legtöbbjük a Keleti Intézetben, annak távol-keleti osztályán dolgozik, amelyet BERTA KREBSOVÁ vezet.

A Távol-Kelet többi nemzetének nyelvével és kultúrájával is foglalkozunk. A japán stúdiumok nem a Keleti Intézetben, hanem az egyetem filológiai karán folynak, képviselőjük VLASTA HILSKÁ, aki egy japán nyelvkönyvet írt cseh nyelven, amelynek második javított kiadása nemrég jelent meg akadémiánk kiadójánál. Számos munkát fordított csehre a modern japán irodalom termékeiből, előző évben pedig egy terjedelmes munkát adott ki Japán társadalom- és kultúrtörténetéről. HILSKÁN kívül a filológiai karon néhány kezdő japánológus is dolgozik.

A koreai stúdiumokat ALOIS PULTR képviseli. Egy nagyon jó koreai nyelvkönyvet és egy meglehetősen terjedelmes cseh-koreai szótárt adott ki, továbbá több fordítást közölt modern koreai írók műveiből. A vietnámmal már említett sinológusunk, JOSEF BARTŮŠEK foglalkozik, aki egy modern vietnámi nyelvtant és szótárt állított össze. Nemrég egy egyetemet végzett birmai ifjú lépett intézetünk kötelékébe. Birma történetét kutatja és szándékában áll a mai birma nyelv tankönyvét is megírni.

Intézetünk harmadik osztálya az iráni, arab, örmény, kaukázusi és oszmán-török filológiának és történelemnek, valamint az iszlámnak kutatóit egyesíti. Az osztály keretében folyik a csehszlovák történelem török háborúkkal kapcsolatos kérdéseinek vizsgálata is. Mivel csak egy afrikanistánk van, s így önálló afrikai osztályt ma még nem tudunk felállítani, — az afrikai és közelkeleti országok történelmi és kulturális kapcsolatainál fogva — a harmadik osztály szakterülete az afrikai filológiára, pontosabban a bantu nyelvészetre is kiterjed.

Az osztály kollektív munkálata egy perzsa irodalomtörténet összeállítása. Ennek legjelentősebb részeit, az újperzsa irodalom történetét és az első tádzsik irodalomtörténetet, JAN RYPKA akadémikus dolgozza ki. Az óiráni és középperzsa írásbeliség áttekintését OTOKÁR KLÍMA, a XX. századi újperzsa irodalomét pedig VĚRA KUBIČKOVÁ készíti el. JIŘÍ CEJPEK az iráni népköltészetéről szóló résznek, IVAN HRBEK pedig egy történelmi függeléknek lesz a szerzője. Ez az irodalomtörténet cseh nyelven kívül németül is meg fog jelenni a leideni Brill-cég által kiadott „Handbuch der Orientalistik” egyik köteteként.

RYPKA akadémikus iranista és turkológus. Régebbi munkái közül Bāqī ghazeljeiről írt tanulmányát és Nizāmi Heft-Paikerjének mintaszerű kritikai kiadását kell kiemelnünk. Újabbán ismét Nizāmi-kutatásokat végez, s eredményeit „Nizāmiana” címen kívánja közzétenni. Számos kitűnő fordí-

tást is készített újperzsából (Nizāmi Heft-Paikerja, antológia Nizāmi lírai költeményeiből, Lailā va Majnūn).

OTOKAR KLÍMA a mazdakiták perzsiai szociális mozgalmainak történetét dolgozza fel az összes ismeretes forrás figyelembevételével. VĚRA KUBIČKOVÁ a modern perzsa irodalommal foglalkozik és több fordítást tett már közzé, így többek között egy antológiát Sa'ādī tankölteményeiből. Sajtó alatt van egy tanulmánya Qa'anīról, a XX. század kimagasló perzsa költőjéről. JIŘÍ BEČKA gyakorlati célú újperzsa tanulmányokat folytat, s a Prágában élő perzsa íróval, MANSŪR ŠAKIVAL egy újperzsa nyelvkönyvet ír. ŠAKĪ munkatársa RYPKA akadémikusnak is egy újperzsa frazeológiai szótár összeállításában.

Az iranisztika körébe vág FELIX TAUER prágai arabista professzor néhány újabb munkája, így a „Zafarnāme-ji Hāfiz-i Abrū”-nak, az iráni mongol uralkodók krónikájának szövegkritikai kiadása, amelynek rövidesen második része fog megjelenni. Jelenleg az Aya Sofia templom építéséről szóló legenda perzsa változatát dolgozza fel. Legismertebb munkája az Ezeregy Éjszaka teljes egyiptomi verziójának nyolckötetes mintaszerű cseh fordítása.

Egyetlen Prágán kívül élő orientalistánk JÁN BAKOŠ akadémikus, a bratislavai egyetem professzora, az ismert Avicenna-kutató. „La psychologie d'Avicenna d'après son ouvrage aš-Šifā” c. kétkötetes munkája — annotált fordítás és kommentárok — 1956-ban fog megjelenni. Avicenna két másik munkájáról tavaly, a nagy keleti gondolkodó jubileuma alkalmából jelent meg nálunk fordítás. JIŘINA ŠTĚPKOVÁ a Risāla fi'l-hudūdöt fordította le, míg KAREL PETRÁČEK és a már említett VĚRA KUBIČKOVÁ Avicenna válogatott munkáit tette közzé cseh nyelven. KAREL PETRÁČEK jelenleg azokat a prágai arab kéziratokat dolgozza fel, amelyek Egyiptom és Etiópia 18. századi történetére vonatkoznak.

A sémi nyelvtudományt a IV. Károly egyetemen RUDOLF RŮZICKA professzor adja elő, aki az Archiv Orientálníban a sémi *šain* kérdéséről írt több cikket. Duraid ben as-Sima iszlámelőtti arab költőről írt kétkötetes monográfiája sajnos csak cseh nyelven jelent meg, s így az orientalisták kevéssé ismerik. Ezzel szemben ALOIS MUSIL arabisztikai munkássága remélhetőleg elég ismert ahhoz, hogy beszélnem kellene róla.

A Keleti Intézet munkatársai között jelenleg csak egyetlen arabista van, IVAN HRBEK, aki az arab források szlávokra vonatkozó tudósításait dolgozza fel és nemrég egy arab tudósítást fedezett föl a török hódoltság kora előtti magyarországi muzulmánokról.

Arabból is több népszerű fordítás készült. A már említett teljes Ezeregy Éjszakán és Avicenna művein kívül egy arab népköltészeti antológia, valamint VĚRA KUBIČKOVÁ fordításában arab bölcsődalok és gyermekmondókák jelentek meg cseh nyelven.

Az örmény és kaukázusi filológiát JOSEF JEDLIČKA — több örmény és gruz írónak. köztük Rusztavelinek cseh tolmácsolója — műveli.

CYRIL HORÁČEK professzor a török háborúk szempontjából vizsgálja Csehszlovákia 16–17. századi gazdasági viszonyait. A filológiai karon két fiatal turkológus dolgozik. HELENA TURKOVÁ Edlija Čelebīvel foglalkozik, a magyarul is jól beszélő JOSEF BLAŠKOVIČ pedig oszmán-török diplomatikai kutatásokat végez, valamint a bratislavai egyetemi könyvtár mohamedán kéziratának a katalógusát állítja össze.

Az afrikaisztika művelője KAREL RŮŽIČKA. A bantu nyelveket, első-sorban a szuahélit tanulmányozza.

A Keleti Intézet negyedik osztályán az ókori Közel-Kelet kutatása folyik. Ez az osztály tehát azokat a kutatókat egyesíti, akik intézetünk nemrég elhunyt elnökének, BEDŘICH HROZNÝ akadémikusnak tudományos munkásságát folytatják.

VÁCLAV ČIHAŘ egy tüzetes hettita mondattanon dolgozik, s jól tájékozott a szubsztrátum-kérdésekben is. LUBOR MATOUŠ professzor főleg sumér tanulmányokat folytat. STANISLAV SEGERTet — aki OTTOKAR KLÍMÁval egy héber és arameus nyelvtant állított össze — jelenleg a Holt-tenger mellett nemrég felfedezett kéziratok és a héber verstan kérdései foglalkoztatják. JOSEF KLÍMA az ókori Közel-Kelet gazdasági és társadalmi problémáit, valamint Hamurabbi törvénykönyvének jogi kérdéseit vizsgálja, ez utóbbiról fordítást is tett közzé. LADISLAV ČERNÝ a *jóm jahwéról* írt tanulmányt, s most ugarit tanulmányokat folytat. LADISLAV ZGUSTA a déloroszországi szkíta és szármata nevekről értekezett.

Az egiptológianak csak a IV. Károly egyetemen van művelője. Ott tanít FRANTIŠEK LEXA akadémikus, az első demotikus nyelvtannak, egy hét-kötetes francia nyelvű műnek szerzője. Egyiptomi irodalomról, vallásról és mágiáról írott, széles körökben ismert művei után közvéleményünk most kétkötetes egyiptomi társadalomtörténetének megjelenését várja nagy érdeklődéssel. Másik egiptológusunk ZBYNĚK ŽÁBA az egyiptomi csillagászatnak kutatója.

Miután ismertettem orientalistáink tevékenységét, röviden szólni kívánok még tudományunk jelenlegi szervezetéről is. Mint az elmondottakból is látható, keletkutatásunk egyetlen fő szerve a Csehszlovák Tudományos Akadémia Keleti Intézete, amelynek JAROSLAV PRŮŠEK állami díjjal kétszeresen kitüntetett akadémiai levelező tag az igazgatója. Az intézet négy tudományos osztályból, úm. I. távol-keleti, II. indiai, III. iranisztikai, iszlám-kutató és afrikaisztikai, IV. ókori közel-keleti osztályból áll. Ezeken kívül még az általános orientalisztikai és a Lu Hszünről elnevezett kínai könyvtár, a bibliográfiai osztály, amelyik a kiadványcserét is intézi, valamint az adminisztrációs és gazdasági osztály tartozik az intézet kötelékébe. Az intézetben jelenleg ötvenen dolgoznak, többségük tudományos dolgozó, hiszen a könyvtári és bibliográfiai munkatársak is orientalisták. A tudományos dolgozók tervek alapján végzik munkájukat, és dolgozataikat

osztály-, ill. szakmai üléseken megvitatják, hogy ily módon tökéletesebb eredményre jussanak.

A IV. Károly egyetem filológiai karán két orientalisztikai tanszék működik, egy távol-keleti és egy közel- és közép-keleti filológiai és történeti tanszék. Az egyetemen dolgozó orientalisták a Keleti Intézet megfelelő osztályának külső munkatársai.

A Keleti Nyelvek Iskolája azokból a keleti nyelvtanfolyamokból nőtt ki, amelyeket az Intézet a háború előtt és a német megszállás éveiben rendezett. A felszabadulás után az iskola a Keleti Intézet egyik osztályaként működött. Az intézetnek a Csehszlovák Tudományos Akadémia szervezetébe történt beillesztése után azonban az iskola az Állami Idegennyelvi Főiskola kötelékébe került, s ma annak egyik osztályát alkotja. Az iskolában a Keleti Intézet és az egyetem orientalistáinak közreműködésével a következő modern keleti nyelveket tanítják: afgán, arab, birmai, bengáli, kínai, hindi és urdu, indonéz és maláj, japán, koreai, mongol, örmény, perzsa, szuahéli, tamul, tibeti, török (oszmán-török), üzbég és vietnámi. Az indiai nyelveket tanulók mellékszakként szanszkrittal is foglalkoznak.

A csehszlovák orientalisztika is azt a magasztos célt szolgálja, amely Akadémiánk jelmondatában áll: Lid vědě, věda lidu! (A nép a tudományért, a tudomány a népért!) Tudományunk nem öncélú, a népet, a nép kulturális felemelkedését szolgáljuk, s orientalisztikánk ennek többször tanújelét is adta mind a kutatómunkában, mind népszerű könyvekkel, előadásokkal, fordításokkal és oktató munkával. A múltban orientalisztikánknak kevés művelője és — néhány kimagasló eredménytől eltekintve — csak szerény eredményei voltak. Csak az 1945., főleg az 1948. évi társadalmi és politikai átalakulás, a tudomány bőkezű állami támogatása, intézetünknek a Csehszlovák Tudományos Akadémia szervezetébe történt beillesztése, politikai és kulturális életünk vezetőinek, elsősorban ZDENĚK NEJEDLÝ akadémiai elnöknek és miniszternek, továbbá VÁCLAV KOPECKÝ miniszternek orientalisztikánkkal szemben többször is megnyilvánuló érdeklődése tették lehetővé, hogy keletkutatásunk eleget tegyen feladatainak.

Orientalisztikánk tudományos és kulturális nevelő céljainak megvalósítása, valamint a kulturális kapcsolatoknak a békepolitika szempontjából olyan jelentős előmozdítása megkívánja, hogy együttműködjünk valamennyi jószándékú orientalistával, elsősorban természetesen a Szovjetunió és a többi népi demokratikus ország keletkutatóival. Éppen ezért nagyon boldogok vagyunk, ha Prágában láthatjuk a többi népi demokratikus országban dolgozó szaktársakat. Az első alkalom arra, hogy a magyar orientalistákkal személyesen is megismerkedhettünk, 1949. évi prágai és dobrísi orientalisztikai kongresszusunk volt, amelyen NÉMETH GYULA és LIGETI LAJOS akadémikus, FEKETE LAJOS akadémiai levelező tag, valamint TELEGDY ZSIGMOND és CZEGLÉDY KÁROLY kartársunk is részt vett. Idén MORAVCSIK GYULA akadémikus, majd

LIGETI LAJOS akadémikus és FEKETE LAJOS akadémiai levelező tag jártak Prágában, most pedig nekem jutott az a megtiszteltetés, hogy Budapesten kibővítsen ismereteimet a belső-ázsiai filológia és történelem kérdéseiben, amelyek jelenleg elsősorban foglalkoztatnak, és amelyek oly szorosan összefüggenek a magyar föld és a magyarság őstörténetének problémáival. Célunk, hogy a magyar és a csehszlovák orientalisták együttműködését a jövőben méginkább elmélyítsük.

A MAGYAR »LY« HANG KÉRDÉSÉHEZ

BENKŐ LORÁND

„A MAGYAR »LY« HANG TÖRTÉNETE” CÍMŰ MUNKÁJÁNAK MEGVITATÁSA
A NYELVTUDOMÁNYI FŐBIZOTTSÁG 1954. NOVEMBER 30-I ÜLÉSÉN

PAIS DEZSÓ MEGJEGYZÉSEI :

A nagyvonalúság nem tartozik a nyelvészek „erényei” közé. Mi tudjuk, hogy a magasságok nemcsak fényesek, hanem gyakran, ha nem többször, ködbe burkoltak, s így ha az ember nagyvonalúan közeledik feléjük vagy közlekedik rajtuk, széles ívben, mondhatjuk: nagyvonalúan a mélységbe, a semmibe zuhanhat.

A széles ecsetkezelés technikája sem alkalmazható a nyelvészeti műveletekben. Képeket kaphatunk ugyan a széles ecsetkezeléssel is, de ezek a képek gyakran nem vágnak össze a valósággal, sőt — azt mondhatnám — képtelenek lesznek. Az aprólékosság, a kicsinyesség, amit szemükre szokás hányni a nyelvészeknek; ez az, ami nem tesz bennünket népszerűvé, kellemessé különféle vonalakon, pl. az egyetemi nevelés vonalán (szándékosan mondtam „nevelés”-t). Valóban amikor hangtörténeti részletjelenségeket vagy a hangtörténeti jelenségek összegezését ismertetjük, a szellemi léggömbök vagy tüzesbékák eregetése útján elérhető érdekkeltetés követelményeitől bizony legtöbbször elmaradunk, messze elmaradunk.

A jelen alkalommal, amikor egy olyan munkát beszélünk meg, amely meggyőződésem vagy sokunk — talán nem egészen illetéktelenek — meggyőződése szerint arra volt hivatva, hogy az első nyelvészeti doktorátus disputájának tárgya legyen, a jelenlevők nem várhatnak és nem is várnak valami ragyogó, de egyszersmind szemfényvesztő tűzijátékot.

A munka, aminek a megvitatására, megbeszélésére ez alkalommal összegyűltünk, a széles „közönség” felé kevésbé hatásos: „A magyar *ly* hang története” címet viseli, s néhány lap híján öt ív terjedelmű. Nem doktori értekezésnek készült, a szerző szándékán kívül lett azzá. Mégpedig azért, mivel akik megismerkedtek vele, látták, hogy é nem nagy méretű munka egyike a mai magyar nyelvtudomány legjelentősebb, legeredményesebb teljesítményeinek, olyan alkotás, amely joggal szolgált alapul arra, hogy a szerzőnek a doktori fokozattal való kitüntetés osztályrészül jusson.¹

*

¹ Nekem és Bárzsi Gézának az volt és most is az a véleményünk, hogy egy munka, amely egy magyar hanggal — természetesen nem önmagában — foglalkozik, feltétlenül alkalmas arra, hogy doktori fokozat elnyerésének alapja legyen. Ebben a véleményünkben talán megerősíthet az az értesülésünk, mely szerint a szovjet nyelvészeten elfogadott doktori értekezés tárgyaként szerepelt „A c-zés az orosz nyelvjárásokban”.

A tanulmány a magyar hangtörténet egyik jelenségekörét tárgyaló monográfia. S e nemben nyelvtudományunk ritkaságai közé tartozik. Azon a téren pedig egyedül áll, hogy a mássalhangzók történetének egyik kérdés-csoportját fogja kimerítő vizsgálat alá, egy olyant, amellyel kapcsolatban meglehetősen felszínen mozgó, önkényes vélemények voltak forgalomban. Az *ly*-et illető kérdésekhez valóban eddig meglehetősen kapásból nyúltak vagy nyúltunk hozzá; ötletszerű szempontokból, patikai módra desztillált anyagon át.

Különösen helyeselhető, hogy Benkő a magyar nyelvfejlődés megismerhető egész menetére kiterjeszkedik, és nem csupán egy zárt korszak adatai alapján foglal állást. Ez kezesség lehet a tekintetben hogy következtetései az igazságot tárják fel, vagy némely pontokon legalábbis annak közelében járnak.

Benkőben megvolt a munkakészség, sőt áldozatkészség, hogy neki-vágjon a kényelmi szempontból mesterséges korlátokkal körül nem határolt terület felfedezésének. — Munkája bevezetésében tájékoztat arról, hogy körülbelül másfél évig folytatta az anyaggyűjtést és azt 1951 nyarán fejezte be. Bevallom, engem meglep, hogy akkora adattömeget, amire a tanulmány felépül, ennyi idő alatt ilyen körülmékönt, ilyen gondosan latra vetve képes volt valaki összegyűjteni. Kár azonban, hogy a felkutatott anyagból, a fejtegetései bizonyítékait hordozó hatalmas adatkészletből kiadástechnikai okokból aránylag keveset vehetett fel munkájába, inkább csak szemelvényesen illeszthette bele azt bizonyításmenetébe. Ha a különtartott vagy visszatartott adattár előttünk volna, gyakran valószínűleg sokkal könnyebben, biztosabban tudnánk állást foglalni a tárgyalt vagy tárgyalható kérdésekben.

A szerző rendkívüli gonddal, ritka invencióval veti fel és fürkészi ki az *ly* hanggal összefüggő vagy távolról is összefüggésbe hozható hatalmas nyelvtörténeti kérdéskör minden ága-bogát. Nem tér ki a nehézségek előtt, megkísérel rájuk magyarázatot találni, de az igazi tudós szerénységével és józanságával nem képzei azt, hogy az egyedül üdvözítő megoldásokat mindig megtalálta és nincs tovább.

Nem kétséges, én, de opponens társam és mások is főként azért tudunk ellentmondani vagy valamit mondani, mivel Benkő Loránd rászánta magát, hogy megtörje a csendet, amely egy egész problémátömeget megült. És megtörténhetik, hogy a mi ellentmondásunk vagy kételkedésünk megerősíti, hogy neki van igaza.

*

Egy ennyire nagyméretű anyag, egy ennyire szövevényes problémakör tárgyalásának a megszerkesztése és részletekben való kialakítása természetesen különös nehézségekbe ütközött. Benkő sikeresen úrrá tudott lenni a nehézségeken. Erre képesítette, hogy a bevonható anyagra és a kapcsolatos irodalomra vonatkozólag kivételes áttekintéssel, a nyelvtudomány minden ágában különösen széles terjedelmű és szilárdan megalapozott ismeretekkel rendelkezik.

A munkáról készült lektori jelentésemben annak idején szóvá tettem, hogy célszerű volna hozzá tárgymutató, valamint a tárgyalásban lényeges szerepet játszó szónak az összeállítását is. A kiadásban az utóbbit meg is találjuk, a tárgymutatót azonban nélkülözzük. Nélkülözzük, mivel ennek

hiányában nem egyszer nem könnyen tudunk eligazodni, hogy a magától felvetett vagy tőlünk felvethető kérdésekkel hol, munkája mely helyein foglalkozik vagy nem foglalkozik a szerző.

Amit Benkő a feldolgozás módszerének főbb irányelveiről közöl munkája bevezetésében és a vita megindításához készített tájékoztatójában, helyesléssel fogadhatjuk.

Azzal, hogy magáévá tette a régi nyelvünk nyelvjárásiasságának a felfogását, ki tudja kerülni azt a nemrég sűrűn elkövetett hibát, hogy közösséget, egységet, rendszert konstruáljon ott is, ahol nem volt ilyen.

Ha egy ilyen kérdéskörre vonatkozó fejtegetéseinket elótárjuk, nem igen lehet még elnagyoltan sem az időrendi fonalat a tárgyalás menetéül felvenni. Hisz természetesen számolnunk kell azzal, hogy az adatok nem vagy legalábbis nem következetesen a változások időrendjében kerülnek elő. Azonban az időviszonyok megállapításával igen gyakran reális fogódzók nyerhetünk változások, fejlődések menetének vagy összefüggésének a felismeréséhez. Éppen ezért célszerűnek láttam volna, ha a munka tartalmazna bizonyos kronológiai vázlatokat, amelyek — esetleg táblázatokban is — szemléltethetnék, hogy a szerző felfogása szerint pl. a szóbeljeji $l > ly$ változás vagy megfelelés milyen időviszonyban van a tővégi l vagy ly ilyen vagy amolyan állapotával, a szóvégi ly helyén mikor tűnik fel j , vagy az eredeti j -nek mikor található ly megfelelője.

Tudja és érvényesíti is azt a felfogást, hogy helyes, sőt részleteikben tisztázott etimológiák hiányában a hangtörténet számos, ha nem a legtöbb ponton a levegőben lóg. Szívesen vettem volna, ha idevágó meggyőződésének nem csupán a gyakorlati tájékoztatóban adott volna kifejezést (8), hanem módszeres szempontjainak előterjesztésébe foglalta volna azt bele. Ott emelhetne volna ki az etimológia alapvető fontosságát, ahol (6) ezt írja: „Mivel minden egyes tárgykörünkbe tartozó szó története bizonyos mozzanataiban eltér a másiktól, a feldolgozás leghelyesebb módszere az volna, ha az egyes szavak hangfejlődésével külön-külön is foglalkoznánk.”

A hangtani különlegességek, bökkenők igen gyakran látszólagosak: az illető szó nem helyes etimologizálásával függenek össze, és megfelelő etimológia esetén maguktól világosodnak meg. — Ezért talán nem lesz felesleges, ha az alábbiakban néhány eddigi etimológiát kiegészíték vagy egy-két új etimológiai lehetőséget megpendíték.

A hangtani helyzet szabatos számbavételét igen fontos módszertani irányelvként érvényesíti. Ezt határozottan megfogalmazva a megnyitó ismertetésben hallottuk tőle. Örülök, hogy ebben találkozunk egymással. Tudniillik a hangtörténeti vizsgálat egyik alaptételének vallom magamra nézve, amit „Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában” című közleményem 2. „Mi a hangtörténet?” című szakaszában ekként írtam le: „A történeti magyar nyelvten egyik ága a magyar nyelv hangalakjának a változásaival akar foglalkozni. Azt vizsgálja, hogy a magyar nyelv történeti életének folyamán miképpen módosulnak egyes hangok vagy hangcsoportok. Tudnunk kell, hogy hangcsoporton a hangoknak nemcsak fonetikai kombinációját értjük, hanem a képzetjelenti szavakat és a viszonyjelenti szószerkezeteket, szintagmákat is egészen a mondatokig. T. i. a hangváltozások jelentékeny része ezeknek az összetettebb, felsőbb rendű nyelvelemeknek a keretében, a bennük kiváltódó hatások következtében megy végbe, vagyis nem egyszerűen hangtechnikai tényezők eredője.” (MNyTK. 78. sz. 2 és MNy. XLVI, 9.)

Egyetemi előadásaimban, amelyek során elsősorban a magánhangzókat, részletekbe bocsátkozva pedig különösen az *u, o, a* hangokat szoktam tárgyalni, következetes figyelmet fordítok a hangtani helyzetnek olyan mozzanataira, hogy a magánhangzó mindig nyílt vagy mindig zárt vagy váltakozva nyílt-zárt szótagban fordul elő. Ugyancsak külön rendszerezve foglalkozom a szóvégi helyzetben vagy a toldalék előtti, másképp úgy mondhatjuk: tővégi helyzetben levő magánhangzóval. A toldalék előtti, illetőleg tővégi helyzet szöbelseji helyzet; azonban ennek egy mindenesetre megkülönböztetendő fajtája. Ez a helyzet ugyanis nem csupán fonetikai természetű alakiség, hanem bizonyos mértékig funkciós jellegű velejárója is van. A tővégi szereplő mássalhangzó sorsába lényegesen belejátszhatik az a mozzanat, hogy az esetek jelentékeny hányadában — főképpen a régiségben — magánhangzóközi helyzetben kerül kiejtésre.

*

Bocsátkozzunk bele ezután néhány részlet megbeszélésébe! Olyanokéba, amelyeknek fejtegetése befolyással lehet arra, hogy miképpen foglaljunk állást lényeges mozzanatokkal kapcsolatban.

1. „A magyar *ly* előzményei” című fejezet elején (7) ezt olvassuk: „A finnugor eredetű szavak közt főként vogul, zürjén és votyák példák szerepelnek, mert a régi finnugor *l* és *l'* szempontjából ezek adják a legtöbb útbaigazítást.” Nem lehetne-e majd az *l* és *l'* hangok tárgyalásából leszűrhető tanulságokat felhasználni, amikor a magyar nyelvnek egyrészt az obiugorsághoz, s másrészt a permiséghez való viszonyát igyekszünk megvilágítani?

2. A III. „A hanghelyettesítés kérdése” című fejezetben arra keres és ad Benkő feleletet, jövevényyszók átvétele esetén nem kell vagy nem lehet-e hanghelyettesítéssel számolni. Főként ebben az összefüggésben foglalkozik *király* szavunk végső hangja szláv előzményének problémáival. A bizánci görög *κράλης* forma *ης* végződésének palatalizáltságot jelölő voltára ezúttal nem térek ki. Ami azt a nézetet illeti, hogy a *király* szó nyelvünkbe csakis palatalis *ly*-lyel jöhetett át a szlávból (29), egyelőre nem tudom ilyen kategorikus fogalmazásban kicserélni vele a magam korábbi véleményét, mely szerint a szót nem palatalizáló szláv nyelvből, pl. a csehből is (!) átvehettük (A veszprémvölgyi apácák görög oklevele 5). Az a szerzőtől felhozott érv, hogy a szó szláv nyelvi alakjában csak jóval később következett be a depalatalizáció, mint szlavisztikai tudnivaló kétségtelen nyomatékkal esik latba, ámde szeretnék szlavista oldalról felvilágosítást arra nézve, hogy Nagy Károly *Karl* neve miért éppen a németséggel szorosabb összeköttetésű északi szlávsnágnál van meg nem palatalis alakban.

3. Benkő (33—4) úgy vélekedik, hogy az eredeti *ly* meg az *l*-ből vált *ly* a magyarban közvetlenül és nem *j*-n át lett *gy*-vé. A magyarban jóval később mutatkozik *ly* > *j* változás, mint *ly* > *gy* fejlődés. Másképpen megfogalmazva: a dentipalatalis laterális *l*-nek az ugyancsak dentipalatalis affrikáta *d'*-vel való felváltása korábban, sőt — Benkővel együtt azon a véleményen lehetünk — jóval korábban jelentkezett, mint az artikuláció hátrább tolódásával az *l*-nek praepalatalis anterior *j*-vé változása, amely a magyar nyelv-közösség nagy részén el is hatalmasodott és egyre szélesebb körökben terjed.

4. Érdekes és megszívlelni való magyarázati lehetőséget vet fel Benkő *ly* végű szavainkkal kapcsolatban (10. 28. 34—5). Én (MNY XXX, 104)

lehetségesnek jeleztem, hogy a *szögy* < *szöly és *töly* szavak *gy*-je a kicsinyítő *-gy* (*-d*) képzővel azonos. Benkő bennük is, valamint a *hölgy*, *tölyg* ~ *tögy* 'mamma' és *völgy* szavakban is a szóvégi *lgy*-t finnugor *l*-ből való magyar hangtörténeti fejleménynek gondolja. El tudom képzelni, hogy ebben bizonyos mértékig igaza van. Mégpedig szerintem elhasonulásos esettel lehet bennük dolgunk: *tülüs* > *tüllüs* > *tüllüs*, s az utóbbiból elvonással *tülyg*. Egyébként azt hiszem, hogy ezeknek a szavaknak a tárgyalásába nem ártana bevonni a HORVÁTH KÁROLYTÓL mintaszerűen fejtegetett *kégy* és *kölyg* szókat, amelyek szerinte olyan viszonyban állanak egymással, mint a *vögy* ~ *völgy*, *tögy* ~ *tölyg* alakpárok (MNy. XLV, 53).

5. Fölötte tanulságos az az áttekintés és rendszerezés, amelyet az *l* : *ly* viszonyról vagy váltakozásról nyújt „Az *l* palatalizációja és az *ly* depalatalizációja” című szakaszban, illetőleg ennek alszakaszaiban (39–64). Az *l* > *ly* meg az *ly* > *l* változás kétségtelenül az esetek nagy részében egymással összefüggésben, korrelációban mehetett végbe. Olyanféle természetű jelenségekkel számolhatunk tudniillik, amit az Irányelveknek „Analógiás indítékú hangváltozás vagy alakmódosulás” című szakaszában (13) így jelölök meg: „Az analógia hatásának következménye az a gyakori nyelvi jelenség, amit a változások reciprocitásának, viszonyosságának vagy keresztváltozásnak nevezhetünk.” Ennek a folyamánya, hogy bizonyos nyelvtörténeti korokban végbe-mehet egy változás és végbemehet az ellenkezője is.

Az *l* > *ly*, valamint az *ly* > *l* változás megindulásáról vagy inkább — főképpen ami az *ly* > *l* változást, vagyis a mi tárgykörünkbe vágó depalatalizálódást illeti — korai jelentkezéséről tett megjegyzéseket nagy többségükben helyesléssel fogadhatjuk. Csak célszerű lett volna szemléletesebb tagolással előadni őket, főképpen abból a szempontból, hogy időrendjükéről vagy időviszonyaikról világos áttekintést nyerhessünk.

6. „A magyar *ly* előzményei” című fejezetben az ismeretlen eredetű szavak között találkozzunk a *sólyom* szóval (21; hasonlóan 38). „A többeseji típusok nyelvelméleinkben” című szakaszban az van vele kapcsolatban, hogy ismeretlen eredetű, mely lehet eredeti *ly*-es is (54). A *sólyom*-ra ezeket az adatokat idézi Benkő: 1216/1230 : *Sovlum* és 1263 : *Solyumteluke* (21); BesztSzőj. : *zoliom* (53). A szó így legkorábbi példa volna arra, hogy fő belsejében magánhangzó közi helyzetben *ly* írással a palatalizáltság fel van tüntetve. Ezért egyike azoknak az eseteknek, amelyekben különösen fontos az etimológia. A *sólyom* madárnevet a SzófSz. ismeretlen eredetűnek jelzi, mivel török származtatása — vö. pl. csagatáj *čavilan* 'kánya, ölyv' nem fogadható el. Ebben a véleményben GOMBOCZRA (MNy. III. 315) hivatkozik. Az én nézetem szerint pozitívabban foglalthatunk állást a *sólyom* szó eredetére nézve: a GOMBOCZTÓL is idézett török *čavli* 'ein junger, noch nicht dressierter Falke. Sperber' szóval függ össze, mégpedig úgy, hogy az *m*-je magyar kicsinyítő képző lehet. Az az érzésem, hogy a bizonytalansági hányad ez esetben nem több, mint sok általánosan elfogadott etimológiában.

A *gödölye* szót Benkő (19–20) — MELICHTÓL való németből való származtatását elutasítva — a magyarból véli megfejthetőnek: *-l* + *-e* képzőbokkal alakult volna a *Gedeon* személynév *gid* ~ *gēd* ~ *gōd* rövidítéséből, amiből — Benkő utal rá — én (MNy. XI, 124–5) a *Gidó* személynévvel együtt a *gidó* vagy *gidu* állatnevet magyarázom. Ennél én megelőlegebbnek tartom a magam elég régen készült, de még közzé nem tett etimológiámat, mely szerint a XVI. század első felében feltűnő állatnév az 1368-tól kezdve

jelentkező *Gödöllő* helynévvel együtt a törökből ered, úgy mint a juh- és kecsketartás tárgykörébe tartozó több szavunk: a *kecske*, *olló*, *kos*, a szóbelsei mássalhangzó utáni helyzetben $l > ly$ változást mutató *tokló* $>$ *toklyó* stb. Így tehát **güdülő* vagy **güdüle* formában többeljei magánhangzóközi $l > ly$ palatalizációval van dolgunk, nem pedig, ahogy Benkó gondolja, képzőbeli $l > ly$ változással.

7. Benkó „A tővég-típusok kialakulása” című szakaszban ezt mondja: „A tővégi l palatalizációja magánhangzóval kezdődő toldalékok előtt indult meg. Mivel pedig a tárgykörünkbe tartozó szavak tővégi l -jét a magyarban minden esetben magánhangzó előzte meg, az ilyen toldalékok előtti l magánhangzó közti helyzetbe került. Így tehát kérdéses, hogy az l palatalizációját a magánhangzó közti helyzet vagy pedig csupán az utána álló magánhangzó okozta-e.” (45.) — A „magánhangzóval kezdődő toldalékok” kifejezést felcserélném valami ilyenfélével: „magánhangzós végződésű tővégekben levő l ” vagy esetleg „toldalékok előtti magánhangzós végződésű tővégekben levő l ”. A másik észrevételem az idézetben foglaltakra, de általánosságban is: az $l > ly$ változásról az a nézetem, hogy többeljei és tővégbeli l palatalizációját fokozottabb mértékben vagy mondhatom úgy is: az eseteknek jóval nagyobb számában tulajdonítanám a magánhangzóközi helyzetnek, mint ahogy ezt Benkónél találok, mégpedig nagyobb részt a Benkótól felhozottaktól eltérő etimológiák alapján.

8. Benkó (38) azok között az adatok között, amelyeknek az írásmódja eredeti l palatalizációjára mutat, elsőnek sorolja föl ezt a — Zemplén megyei helyre vonatkozó — adatot: 1252: *Kortuelyes* (ÁÜO. VII, 346). Utóbb meg (57) ilyen megjegyzést tesz: „Az sem lehet véletlen, hogy a tővégi $l > ly$ változás első példája a többeljei $l > ly$ változásnál korábbi: 1252: *Kortuelyes* (ÁÜO. VII, 346).” Az adat ezek szerint csakugyan fontos lehet. Azonban figyelembe veendő vele kapcsolatban, hogy az 1252-es évvel keltezett adat egy 1413. évi nádori oklevélbe van nem is átírva, hanem belefoglalva. Így tehát nem valami erős lábon áll a kronológiája. Egyébként 1252-re keltezve a *körtvély* szónak $ö$ -vel való ejtése és az $ö$ -nek o -val való írása korainak tetszik, amikor az u -s (v -s) és e -s írású adatok után 1386-ban tűnik fel *Gyungyuskorthwel* forma (OklSz.).¹ Mindenesetre érdekes, hogy ennek a közép-zempléni vidéken Nagymihálytól északnyugatra eső *Alsó-Körtvélyes* helységnek a neve 1447-ben és 1462-ben *Kertweles*, *Kurthweles* formában, tehát valószínűleg l -ező formában jelenik meg (CSÁNKI I, 354). Az is számba jöhet, hogy a *körtvély* szó *körtvélyes* származékának ly -es írású változatára csak 1435-ből találunk adatot az OklSz.-ban, a pusztá alapszóra 1291-ből van benne *kurthuely* adat a számos l -lel írott XI—XV. századi adat között egészen a 1597-i *keortuelj* adatig. — Különben Benkó javára ezeknél korábbi ly -s adatokat is tudok idézni Csánkiból, illetőleg Csánki után: A) 1400: *Kurthuelyws*, de 1474: *Kerthweles*: úgy látszik, Somogy megye nyugati részében a Marcalitól északnyugatra fekvő *körtvélyesi pusztá* (i. m. II, 623). B) 1350: *Kurtuelus*; 1403: *Kerthweles*; 1450: *Kerthweles*: Somogy megye délkeleti sarkában a Potonytól kelet felé eső Fenék pusztá táján (uo.); Csánki szerint azonos lehet vele a Baranya megyében említett 1350: *Kurthyuelys* és 1492: *Kerthweles* (uo.).

¹ Nb 1400: *Holgez* (ZichyOkm. V, 204) a. m. *Hölygész*.

Megjegyzem, hogy abban az oklevélben, amelyből az 1350-i adatot CsÁNKI idézi, kétszer *Kurthyuelys*. egyszer meg *Kurtheuelyes* van (ZichyOkm. II. 421–2).

Az „alkalmi palatalizációval létrejött *ly*” tárgyalása során jegyzi meg Benkő (25): „Úgy látszik, hogy az *al* (> *alj*) szóhoz valóban *j*-s birtokos személyrag járult. bár az *l*-nek] *j* nélkül való palatalizációja is számításba jöhet.” Majd alább (i. h.): „Egyes elszórt esetekben talán *j*-s birtokos személyrag is okozhatott palatalizálódást a névszó végén: *al* :> *alja* > *alya* :> *aly*; *mál* :> *málja* > *málya* :> *mály* (az utóbbira vö. PAIS: MNy. XII. 168). nagyobb mértékben érvényesülő folyamatról azonban semmiképpen nem lehet szó.” Én tudniillik annak idején, 1916-ban „A *mál* változatai” című cikkemben (MNy. XII, 168) csakugyan a birtokos személyragos *mál-a* és *mál-uk* formákat felváltó *málja* és *mályuk* formákból magyaráztam az *ly*-lyel ejtett formát. Ezt a nézetemet jó ideje — nyomtatásban még nem — módosítottam. Mégpedig most úgy látom a dolgot, hogy a magánhangzós végződésű tövég-beli *l* a magánhangzóközi helyzetnél fogva palatalizálódott, tehát *mála* > *málya*. *málás* > *mályas*. *málon* > *mályon* stb. változás történt. Hasonlóan történt az *al* főnévvel is, vagyis *ala* > *alya*. Az utóbbira példa lehet: 1418: *Awasalya*; 1437: *Awasalya*; 1489: „Poss. *Awasalya* al. nom. *Vasalya*”; 1493, 1496: *Wasalya*. *Wassallya* ~ ma: *Vasalla* Vas megyében Körmentől nyugatra (CsÁNKI II, 734). Hogy nem az úgynevezett *-ja* birtokos személyrag *j*-jének van szerepe a palatalizációban, mutatja az *al* névszó *-s* képzős származékának *allyas* (*allyos*) ~ később vagy ma írva: *aljas* elváltozása. Zrínyinél többször *allyos*, *alyos* változatban jelentkezik az *aljas* (MNy. XII. 12). Hasonlóan vezethető le a Nyj. *ajjas* és *ajjaz* (MTsz.). — Tehát amikor így magamat cáfolom, illetőleg — remélem — megcáfoltam, ajánlom Benkőnek, hogy lehetőségként se utaljon *j*-t tartalmazó személyragos formákkal való magyarázatra.

Csupán megemlíttem, hogy ugyanígy: a magánhangzós végződésű tövégben levő *l*-nek a magánhangzóközi helyzetnél fogva fellépő palatalizálódásával magyarázom az ilyeneket is: *teles* (deverbalis névszó) > *tellyes* a. m. *teljes*, *szélel* > *szélllyel* a. m. *széjjel*. *beleb* > *bellyeb* a. m. *beljebb*, *kileb* > *killyeb* a. m. *kijjebb*. *feleb* > *fellyeb* a. m. *följebb* (vö. Benkő 18).

Ezekkel kapcsolatban érintem a kettőzött vagy hosszú *lly* kérdését, jelezve azt, hogy ha Benkőnek lettem volna, kitértem volna rá. Csak említtem a számba jövő lehetőségeket: 1. eredeti *ly* hang geminálódott; 2. *l* előzményű *lly* geminata keletkezhetett, mégpedig: a) az *l* palatalizációjával lett *ly* geminálódott, b) az *l* geminálódása után az *ll* palatalizálódott.

9. Ha azokat az eseteket tekintjük, ahol mássalhangzó—magánhangzó közti helyzetben van *l* ~ *ly* megfelelés, számolhatunk azzal, hogy egy részükben olyan szóalakokban történt a palatalizálódás, amelyek egy szótaggal hosszabbak voltak, s így az *l*-jük magánhangzó közti helyzetben állott. A *fáklya*, *csuklya*, *zsemlye* szóról úgy vélekedik Benkő, hogy átadó nyelvi eredetijükben hangzóközi *l*-jük volt, második nyílt szótagjukból igen hamar kiesett a magánhangzó, és a palatalizáció a kiesésnél jóval későbbi (59–60; vö. 14 is). Én erre nézve nem volnék ennyire biztos. Tudniillik lehetségesnek tartok egy (latin *facula*) *jakula* > *jakulya* > *fáklya*, (latin *cucula*) *kukula* > *kukulya* > NádK.: *kuklaual* menetű változást. — Ugyanez feltehető szeríntem a *zsemlye* szóval kapcsolatban is. A *zsemlye* magyar előzménye ugyanis lehetett egy három szótagú *zsemele* > *zsemelye* forma: középfelnémet *semele*

~ *simele* 'feines Weizenmehl, Weizenbrot, Semmel', de szerintem inkább egy latin *simila* (LEXER, MhdWb.) megfelelője; szókezdő *zs*-jére vö. a latin eredetű *zsálya*, *zsöllye*.

A *béklyó*-t Benkő GOMBOCZCAL (NyK. XLV, 8) úgy magyarázza, hogy a török jövevény *békó*-ból esetleg *-ly* (< *-l*) denominális névszóképző későbbi közbeiktatásával lett *békló* > *béklyó* (20, 59). Én az *l* ~ *ly*-es formában MUNKÁCSIHoz hasonlóan (vö. EtSz. I, 333) független, külön átvételt teszek fel. Az előzmény a törökben a *békó* alapszavával szolgáló török *boq* 'köt' ige igei *boqula továbbképzéséből (vö. LIGETI: NyK. XLIX, 226–7) való ige-névnek fejthető meg: török *boqulay ~ *boqalay (vö. kirgiz *buyalâk* 'pányva' EtSz. I, 334). Ezekből lett a magyarban a három szótagúnak maradt Nyj. *bakaló* ~ *bakalló* 'bojt stb.' (MTsz.) és a *bokoló > *bökolyó > *béklyó* (! *bokló* ~ *bakló* 'bojt stb.').

A török *çığla* 'fonadék, sövény' szó megfelelői a magyarban a két szótagú *csigla* (*Csiglamező*) és *cigle* ~ *cęgle* 'fűzfajta' (*Cęgléd*). másrészt a három szótagúvá lett *csigola* alakból *csigolya* és *cigolya* 'fűz' (másképp, tévesen PAIS: MNy. X, 71–2, XI, 314–5).

A *boğlya* és *szuglya* ~ *szugolya*: *szugolyék* szóban feltehetően *-lya*, illetőleg *-lyék* képzőbokor rejlik: jegyzi meg Benkő (19). Utóbb meg (59) azt írja, hogy az eredeti *lya* szóvégek analógiás hatásának lehetőségét sem kizárva, mégis inkább az *l*-re következő magánhangzó egyszerű palatalizáló hatását látja valószínűbbnek a tővégekben álló *l* esetében. Én figyelembe venném, hogy *bugola (a *bug* ~ *boq* -*l* + -*a* kicsinyítő képzővel) > *bugolya (vö. *bugojék*) ~ *bugulyfjja* > *buglya* ~ *boğlya*, illetőleg *szugola > *szugolya* (vö. *szugolyék*) ~ *szugulya* > *szuglya* menete lehetett a változásnak. — Ugyanúgy világitanám meg a *szęgle*: *szęgelye* viszonyt is, azt téve hozzá, hogy benne az *l* nemesak kicsinyítő képző lehet (GOMBOCZ: NyK. XLV, 12), hanem denominális igeképző is, s így az alakulat igenév, a. m. *szęgellő* vagy *szęgelet*.

Az ismeretlen eredetű szók között szerepelteti Benkő a *csáklya* szót, jelezve azt, hogy a szláváságból nem családosítható megfelelői vannak a szerbhorvátban és a szlovénben (22, 38). Azt hiszem, én kellő etimológiát tudok majd adni a szóról, amikor a török eredetű Nyj. *csák* 'hajtatólórúd' névszóból való *csákol* ige igenévét látom benne: *csákoló* ~ *csákola > *csákolya > *csáklya*. 1288: „in Monte *Chaklya*” a veszprémi káptalannak a Somogy megye északkeleti sarkában Endrédtől délkeletre levő Lulára vonatkozó anyagában (OklSz.). Azonosítható vele a nemesi névben megjelenő 1478: *Chakla*, amely CSÁNKI (II, 224) szerint a Balaton északkeleti partvidékére, inkább Veszprém, mint Somogy megyébe tehető.

10. „A tővég-típusok kialakulása” című szakasz 3. és 4. pontjában tesz néhány észrevételt Benkő a pusztai tővégen jelentkező *ly*-ről. Egyik az, hogy a toldalékok előtti *ly*-es tővégek pusztai tővégre való elvonódása ment végbe. Erre nézve — legalább is kategorikus megfogalmazásban — nem tudok vele egészen egyetérteni. Mindenesetre erősebben kiemelném a szóvégi és tővégi helyzet közti különbséget: szerintem szóvég az, ami után toldalék (képző, jel, rag) nem következik, tővég a toldalékok előtti szóelem. A szóvégi *ly*, de az *ny* is szerintem a szóbelseji *l* > *ly* vagy *n* > *ny* változástól függetlenül is létre jöhetett, és — úgy látszik — korán létre is jött.

Benkő (29) rámutat arra, hogy az 1193-i oklevélben az *ly*-nek feltűnik *il* jelölése, azonban — szerinte: sajnos — nagyon bizonytalan eredetű földrajzi neveken. Ezek egyikéül a *chepeil*-t említi. A helynév, a Somogy megyé-

ben Karádtól északra fekvő mai *Csepel* neve, az oklevélben előbb *Chepel* alakban jelenik meg (ÓMOLV. 53). Én azt gondolom, hogy a helynévnek, egyszerűs mind *Csepel* sziget nevének elég megnyugtató etimológiája az, amely a török *čápāl* (l. 'piszok, mocsok; 2. 'gaz, dudva'; 'stb.') szóval kapcsolja össze (vö.: NÉMETH: MNy. XXIX, 11–2; MIKOS: MNy. XXXI, 165; PAIS: MNy. XXXVIII, 363). Azért tartom lényegesnek, hogy ezzel az etimológiával határozottabban számoljunk, mivel így elfogadható példát kapunk az ómagyar kori, jövevénytárszóban történő $l > ly$ változásra, sőt valószínűleg az eredetibb l -ező és a belőle lett ly -ező formák váltakozására. Nézetem szerint elég tűrhetően lehet etimologizálni az 1193-i oklevél *Copuil*, *sumujl* szótárnyait is, mégpedig olyan irányban, hogy a szóvégi ly hangjuknak l volt az előzménye, míg az oklevélbeli *Concoil* a. m. *konkoly* végső ly hangja szláv l -nek a megfelelője.

II. Ami a nyugati nyelvjárási l -zést és a keleti ly -ezést illeti, helyeseu emeli ki Benkő, hogy velük kapcsolatban nem lehet két elkülönített irányú fejlődést feltenni. Valóban szövevényes, sok mozzanatú változásokkal van dolgunk. Én odatenném: bizonyos kortól kezdve. — Különbösen szerettem volna, ha bővebben nyilatkozott volna (vö. 60) arra a nézetre vonatkozólag, hogy a nyelvterület egyes — valószínűleg nyugati — részein bizonyos szók l -je vagy egyáltalában nem palatalizálódott, hanem mindmostanáig megőrződött, — vagy csak kevesebb esetben változott meg ly -re (Iránylevek 23).

12. Az $ly : j$ viszony kérdéséhez szólok hozzá, vagyis ahhoz, hogy milyen esetekben, milyen korban és miként lett az ly -ből j vagy viszont a j -ből ly . — Abban, hogy a $j > ly$ fejlődést nem szakíthatjuk el az $ly > j$ fejlődéstől, hasonlóan vélekedem én is, mint Benkő (37).

13. Benkő az $ly > j$ változás kérdésével összefüggésben hozza napirendre a magyarban kimutatható lt , les és jt , jcs hangkapcsolatok megfelelőisének az ügyét.

Valóban felmerülhet a kérdés, hogy vajon az $Altun > Ažtun > Ajtony$ megfelelés az $l > ly$ változásnak egy különleges helyzetben korábban fellépő fázisa-e: hogy a magánhangzó megelőzte lt kapcsolatbeli l l -en át lett-e praepalatalis anterior zöngétlen $ž$ -vé, majd ennek a zöngés párjává. Nemrég egy ilyen $lt > lyt > žt > jt$ fejlődési sorra gondoltam. Most úgy látom, hogy megfelelőbb a HORGER-féle (MNy. XXV, 130–2) magyarázat, mely szerint régen közvetlenül lett lt -ből $žt$, újabban szintén közvetlenül jt o : jt . HORGER megjegyzi, hogy a „ t előtti ly képzése több munkát ró a nyelv izmaira, mint t előtti l -é”. Az, hogy ez mennyiben igaz, fonetikai vizsgálattal kellene felderíteni. Az $Altun > Ažtun$ változásban — azt hiszem — az l -nek a zöngéség—zöngétlenség mozzanatában való hasonulását láthatjuk.

Az újabb *azonnajt*, oszmánli *čultar > csujtár* a. m. *csótár*, *majter*, *gyojcs*, *gyümöjcs*-féle esetekben a foghangú zárhang előtti l -nek oly módon való kiküszöbölésével számolhatunk, hogy az l eltűnése árán i -s félhangzó csatlakozásával kettőshangzó lesz az előző magánhangzóból. Tehát valami rokon jelenséggel van dolgunk, mint aminő az, hogy az l eltűnése árán az előző magánhangzó megnyúlik. Persze az utóbbinál nem lehet szemet húyni az előtt, hogy az adatok arra is mutatnak, hogy az l eltűnése előtt együtt szerepelt és szerepel a megnyúlt magánhangzóval.

Benkő (60) HORGER (MNy. XXV, 130–1) nyomán az $lt > jt$ változás példái között idézi az **azonnajt*, illetőleg *azonnajd* határozószót. Helyesen! Az alakulat az *azonnal*-nak locativusi $-t$ raggal való megtoldása. Hasonló

alakulatok, illetőleg fejlemények: Nyj. *onnajt* (*onnét*) ~ Nyj. *onnajd*: R. *onnal*; Nyj. *innejt* (*innét*) ~ Nyj. *innejd* ~ R., Nyj. *enejd*: R. *innel* ~ R. *innél*; Nyj. *hunnajt* (*honnét*) ~ R., Nyj. *hofu]nnajd*: R. *honnal* (NySz., MTsz.). Az *Ajtony* és a *bojtorján* mellé ezek is felsorakoztathatók mint korai példái az *lt* ~ *jt* megfelelésnek.

A *fagylalt* > *fagylajt* változásban közrejátszhatott az *l-l* közt fellépő elhasonító hatás.

A *gyül*: *gyűjt*, *gyúl*: *gyújt*, *nyúl*: *nyújt*, *hül*: *hűt*, *bolt* ~ *bojt* stb. igék-nél Benkő (66) elhárítja az *lt* > *lyt* > *jt* változás lehetőségét. Ebben csatlakozom hozzá, azonban érdekelne engem is, másokat is, hogy akkor szerinte hogyan magyarázható ezeknek az összefüggése.

14. Az *ly* helyén fellépő *j*-zés aránylag késői elterjedtségére nézve egyetérték Benkővel (67–71), illetőleg egyáltalán nem hiszem azt, amit MELICH a *j*-zés néhány korai adata alapján föltesz, hogy az *ly* > *j* változás a XV. század elején már megvolt, sőt hamarosan általánosabb elterjedtségre is szert tehetett, s a XVI. században az *ly* írás sok esetben csak helyesírási sajtás (vö. MELICH: MNy. X, 353, XV, 35, XVIII, 35).

Benkő (67) az *ly* > *j* fejlődés vizsgálatából mellőzhetőnek tartja a *Barjád* helységnevet, amelyet MELICH (MNy. X, 353) a XV. század első felétől kezdve *j*-vel [ɔ: *y*-nal] írott formái miatt a *j*-zés legkorábbi írásbeli előfordulásaként értékeli. Ezt írja: „A bizonytalan etimológia [a *Barnabás* keresztnév *Barla* becéző formájából], a földrajzi fekvés, az egyetlen korábbi *ly*-es előfordulás s a feltűnően korai *j*-zés (vö. CSÁNKI II. 475) a névben bekövetkezett *l* > *ly* > *j* hangfejlődést legalábbis erősen kétségessé teszi.” — Itt kiegészítéseket és helyreigazításokat kell tennem. A *Barjád* ~ ma: *Borjád* nevű helységek Tolna és Baranya megyében voltak és vannak. A Baranya megyei a XIV. század harmadik évtizedéből való pápai tizedlajstromban mint *Barlaad*. *Barlak*, *Barlad* jelentkezik (ORTVAY, Mg. egyh. földleírása I. 244). További adatok: 1334: „possessionam *Borlyad*” (ZichyOkm. I. 423–4); 1334 más okl.: *Borlyad* (i. h. 430–1); 1343/1397: „*Barlyath* in comitatu Tolnensi” (AnjouOkm. IV. 296); 1399: „ville *Barlyad*” (ZichyOkm. V, 106); 1400 (a szekszárdi konventtől): *Barlyad* (i. h. 169); 1400 más okl.: *Barlyad* (i. h. 204); 1406: *Barlyad* (i. h. 462); 1408: *Barlyad* (i. h. 539) és ua. okl.: *Boya* (538); 1409: „*Barlyad* . . . *Bool*” (i. h. 577); 1412: *Barlyad* (i. h. VI, 196); 1426: *Barlyad* (i. h. VIII, 280); stb. Ezek szerint a név *ly*-es írású formájára nézve nem egy, de számos adatunk van a XIV–XV. századból. A pécsváradi konventnek egy az 1348. évben kelt jelentéséből a „de *Borryad*” (AnjouOkm. V, 167) adatot idézhetjük. Száz év múlva jönnek elő: 1447: „de *Byryad*” (ZichyOkm. IX, 153); 1473: „de *Boryad*” (i. h. X, 140); 1479: „de *Boryad*” (i. h. 255); 1485: „de *Boryad*” (i. h. 400): a három utóbbi Baranya szolgabírájának nevében. Ezek tehát már *j*-vel ejtett formák. — A két helység nevének az etimológiájára nézve én kevésbé utasítanám el a *Barnabás* keresztnévből való MELICH-féle származtatást. A *Barnabás* ~ *Barlabás* stb. keresztnévvel bizonyára összefüggő név van ebben a XIII. század végi baranyai adatban: 1292 k.: „Comes Blasius et Bolose filij *Borla*, et Karachymus de uilla Beel” (ÁÚO. X, 107). Ami szerintem némileg bökkenő, az az, hogy kissé sokallhatjuk a *Barla* csonkulatból alakuló *-d* képzős becézőnek ismétlődő szereplését. Tudniillik még további ilyen helynév is megjelenik ezeken a vidékeken: 1301: „terra *Barlad* in Comitatu Bachiensis prope Kobol” (AnjouOkm. I, 1); 1437, 1513:

Barlad Bács megye délkeleti részében Kovil vidékén (CSÁNKI II, 143). Nem tudom, nem vonható-e ide a moldvai *Berlad* (*Bárlada*) város, valamint a Szeretbe torkolló folyó neve. — Az *ly*-ezés — *l*-ezésnek a baranyai tájakon való XIV—XV. századi állapotára vonatkozólag példaként figyelembe vehető: 1399: „de *Boly*” (ZichyOkm. V, 102); 1400 (a szekszárdi konventtől): *Boly* (i. h. 170); 1400: *Bol* kétszer és ua. okl.: *Kerthweles*, *Kurthweles* (i. h. 217—8); 1409: „*Barlyad* . . . *Bool*” (i. h. 577; l. fentebb).

Benkő (11) azt írja, hogy a török jövevény *toklyó* közsónak és az ugyancsak törökből való *Kaplyon* nemzetség- és helynévnek azonos a problematikája mássalhangzó megelőzte *l*-jüknél fogva. A nemzetségnevet, továbbá négy: szatmári, nógrádi, baranyai és zalai helynevet GOMBOCZ (MNY. X, 300) a török *qaplan* 'tigris' szóból származtatta. Én a szerintem egyébként ezzel az állatnévvel összefüggésbe hozható 'el- vagy befedődő, beárnyékolódó' értelmű török igenevet kerestem bennük (MNY. XXVII, 175). E körül a magyarázat körül legalább egyelőre némi fenntartásaim támadtak. Most, hogy az *ly* hang vagy *l*: *ly*: *j* viszony anyagába és problematikájába az eddiginél jobban igyekeztem behatolni, rábukkantam egýrészt az 1381: *Kapianmonostora* (KárOkl. I, 377), másrészt az 1382: *Kaplyanmonustura* (i. h. 380), 1383, 1398: poss. *Kaplyan* (i. h. 407, 483) adatokra, amelyek a Szatmár megyei Nagykárolytal északkeletről szomszédos *Kaplony* helységekre vonatkoznak. Így jutott eszembe, hogy tanácsos nyomatékosabban mérlegelni azt, hogy a nemzetségnev, illetőleg személynévi előzménye Kézainál *Cupian* formában jelenik meg (ScriptRer. I, 166), míg a XIV. századi krónikaszerkezetben *Cupan* ~ *Kupan* ~ *Kupan* (i. h. 291) van. A nemzetségnevének KARÁCSONYI (MNemz. II, 280) ilyen alakjait sorolja fel: *Caplan*, *Caplon*, *Kaplyn*, *Koplon*, *Koplen*, *Cuplan*, *Coplyan*, *Kopplyan*. 1352, 1353: „de genere *Kopplyan*” (KárOkl. I, 210, 214); 1384: „de genere *Kapplyan*” (i. h. 413). A helynév: 1418, 1419, 1431: *Kaplyan* (i. h. II, 42, 49, 134); 1434: *Kaplyan* és *Saralyan*: *Zsarolyan*¹ (i. h. 148); 1421: *Koplyan* (i. h. 64); 1431: *Kapplyan* (i. h. 130). A Lex. 1772. szerint *Kaplon* a név, LIPSZKY szerint *Kaplyon*, FÉNYES szerint *Kaplyon* vagy *Kaplony*; a Hnt. 1873., a GÖNCZY-féle térkép és a Hnt. 1944. *Kaplony*-nak közli. — 1348: *Koplyon*; 1336: *Koplyan*; 1467, 1553: *Kaplyan*; 1607: *Caplon*; 1615: *Kaplian*; 1615 más okl.: *Kaplan*; 1625: *Kaplian*; 1630 k.: *Kapellyan*; 1750: *Kapjon*: a *Kaplony* nemzetség birtoka volt (KADÁR, Szolnok-Doboka Mon. IV, 198). LIPSZKY-nél: „*Kapján* vel *Kapjon* h. *Kappen* g. *Koplián* v.”; Hnt. 1873.: *Kapjon* (*Kopján*) Belső-Szolnokban; Hnt. 1944.: *Kapjon* Szolnok-Doboka megyében. — Ha a határozott újabb etimológiai állásfoglalást fel is függesztjük a nevekre nézve, alig kétséges, hogy az *ly* ~ *j* megfelelés igen korai példáival van bennük dolgunk. Még arra hivatkozunk, hogy Nagykároly környékén a város nevén kívül az *l*: *ly*: *j* viszony szempontjából figyelmet érdemelnek ezek a helységnevek: *Karuly*, *Ömböl*, *Börvely* (l. alább), *Vállaj*, *Csanálos*. — Egyébként a *Kaplyon* vagy *Kapjon* alaknak újabb *Kaplony*-ra módosulását annak tulajdoníthatjuk, hogy a szóvégi *n* hang *ny*-nyé palatalizálódott, és az így keletkezett elhasonulásos indíték miatt váltotta fel a *ly*-et vagy *j*-t *l*.

15. Benkő (72) a *j* > *ly* változás magyarázatának a *ly* > *j* változásból folyó hangtörténeti reciprocumot tekinti, — nézetem szerint: helyesen.

¹ 1380: *Saralyan* (ZichyOkm. IV, 138).

A $j > ly$ változás példáiul a jövevény *kopja*, *hodáj*, *baraboj*, továbbá a *pujka*, *tutaj* szók *ly*-es formáit említi (71).

Benkő (10, 71) szerint a *tol* ige régi magyar tővégi *ly*-e is alighanem j -s finnugor előzményű, s a későbbi magyar fejlődés során történt $j > ly (> l)$ hangváltozás. Az való, hogy a „*tol*”-ra vonatkozó első és korai adatok *ly*-os írása amellett szól, hogy itt $j > ly > l$ változással számolhatunk. Én azonban mégis afelé hajlok, hogy az *l* volt az eredetibb, mégpedig mint a *tosz*, *taszít*, *taszigál* sz-éhez hasonlóan gyakortító képző (*tojol > *tool > *tól* > *tol*?). Az *l* eredetibb voltára vallanak a *told*, *toldal*, *toldoz* etimológiai tartozékok, illetőleg továbbképzések, amelyek kezdettől fogva mindig csak *l*-lel ejtett formában fordulnak elő: a Bécsi és Müncheneri Kódexben több adat; a Torda megyei *Toldalag* helynév 1268-tól *Toldalagh* és sok XIV–XV. századi adat szerint első szótagjában *l*-lel írt alakokban jelentkezik (CSÁNKI V, 741; vö. PAIS: MNy. VII, 412–3).

A *toj*: *toly*: *tol* helyett felajánlom a $j > ly$ változásnak két — helynévben megjelenő — korai példáját.

VárReg. 238.: „villa *Beruei*; 1281: „*Bervej* et *Toth-Bervej*”; 1320: *Beruej*; XIV. sz. páp. tizl.: *Bemey*, *Berney*, *Borvey*; 1342: *Berwey*; 1391: *Bernee*; 1398: „platee *Berueucha*” (Nagy-Károlyban); 1411: *Berwe*; 1418: *Berue*; 1427, 1466, 1476: *Berwey*; 1487: *Berwe*; 1475: *Berwen*; 1477: *Bewrwen*; 1435 k.: *Berwely*; LIPSZKY: „*Börvény* vel *Bervély*”; ma: *Börvely* Szatmárban Nagykárolytól észak felé. A helynév a szláv *Berivoj* személynévre vezethető vissza (I. PAIS: MNy. XXVI, 309), tehát a végén az *ej* kettőshangzó etimologikus. Érdekes az 1475-ből és 1477-ből való a végén *n*-nel írott és nyílván *ny*-nyel ejtett forma.

Egy Baranya megyei helynév, amelynek első előfordulásai 1287: *Boyad* és 1313: *Boya*, s amelynek további XIV–XV. századi adatai *Boya* és *Baya* alakokat mutatnak, az 1559. évi adórajstromban mint *Desew Bolya* szerepel (CSÁNKI II, 474).

16. A XIV–XVI. században *Vray*, *Wray*, *Uray* írású formában előforduló Torda megyei helynév (CSÁNKI V, 743) LIPSZKY szerint *Uraj* vagy *Uraly*, ma Mező-Uraly Torda-Aranyos megye keleti határán. 1914-ben az *Uraj* tulajdonnevekkel foglalkozva (MNy. X, 131–2) azt írtam, hogy „a mai alak szövégi *ly*-e újabb fejlődmény, esetleg helyesírási erőszak szülötte”.

Egy régi cikkemben (MNy. VII, 411–2) a KRESZNERICSTÓL KÖZÖLT *álly* 'közföld' szót a 'bevágás, rovátka' értelmű *aj* ~ *áj* szóval kapcsolom össze és az *lly*-es írást KRESZNERICS helyesírási különösködésének jelzem: „mint-hogy az Őrségben sem most, sem akkor nem ejtettek *ly*-et vagy *lly*-t, hanem *l*-t vagy *ll*-t. Az *lly* helyett tehát éppen úgy *j*-t kell olvasnunk, mint pl. a borsodmegyei *Kemely* p. és a biharmegyei *Pocsaly*¹ község nevében. Különben Szilágyban az *áj* »völgy«-et is *ály*-nak mondják, vagy talán inkább írják.” — Később (MNy. XII, 78) az *oszjú-aj* 'asszú vagy száraz völgy' összetételből megfejtett Szolnok-Doboka megyei *Oszvaj* helységnévnek 1750: *Oszvály* és LIPSZKY: *Oszvály* formájára mutatok rá, azzal, hogy bennük a végső *j*-t *ly*-lyel írják.

Az, ami 1408-ban *Nagymusay* (KárOkl. I, 544; vö. CSÁNKI I, 412), LIPSZKY szerint: „*Musaj* vel *Muzsaly* h. *Mužjowá* s.”, a Hnt. 1873. szerint: Nagy- és Kis-*Muzsaly* Bereg megyében.

¹ A GÖNÇYZ-féle megyei térképen.

17. Az 1135: „arator *Bozteh*” nevének eredetije a cseh *Bozteh*, *Boztech* olv. *Božteh* (MELICH, Szláv Jövsz. 1/2, 106). 1290/1386: „de *Boztheh*” (HazOkm. VIII, 284); 1293: „de *Boztuh*” (ÁÚO. X, 130); 1295: „de *Boztuh*” (i. h. XII, 581); 1300: „de *Bozteh*” (i. h. X, 393); 1300 más okl.: „de *Bozteh*” (i. h. X, 409). Ennek a Fejér megyei helynek a neve LIPSZKY-nél: „*Vasztil* vel *Vasztély*”, FÉNYESNÉL (GeogrSzót.) és Hnt. 1873.: *Vasztil*: a GÖNCZY-féle térképen: *Vasztély*; KARÁCSONYI (MNemz. II, 117, 330) *Basztély*-nak tudja. A szöveg változását illetően ez esetben ilyen alakokkal számolhatunk: *Bosztez* > *Basztei* ~ *Basztéi* > *Basztély* vagy *Basztii* > *Basztily* > *Basztil*.¹

18. Az *ly*-lyel kapcsolatban, amelynek *r*-ből lett *l* az előzménye, egy adatpótlás: a *mártir* szövégi *r*-jének *l*-lé elhasonulására az 1530–1531. ÉrsK.: *martyll* adatnál majdnem egy teljes századdal korábbi 1439: *Adryanmarthel*; ma: *Mártély* Csongrád megye (CSÁNKI I, 678).

A *gömbörög*, *gömbörödik* vagy *hempereg*-féle esetekben Benkó (19) szerint az *r* csak korábbi *-l*-ből fejlődhetett. Nem szükségképpen. T. i. az *-r*-et tartalmazó formák lehetnek *-r* gyakorító képzővel alakult külön származékok is, amilyen *sukor*-, *homor*-, *kunkor*-, *hunyor*-. Így a *gömböl[ly]ödik* és *gömbörödik* mellett figyelembe veendő a *gömörödik* ~ *kömörödik*, *göbörödik* ~ *gibörödik* 'kissé megfagy', valamint a *gömöjödik*, nyilván korábbi *gömölödik*-ből (MTsz. *gémberedik* al.).

19. Hogy az *ly* és *ny* történetének párhuzamosságára gondot fordít Benkó, csak helyeselhetjük. Ez is egyik bizonyossága annak, hogy kiváló mértékben megvan a képessége és készsége arra, hogy az aprólékos fürkészgetésen túl nagyobb összefüggésekben gondolkodjék. Csakugyan megvan a valószínűsége annak, hogy az *l*: *ly* meg az *n*: *ny* körbeli jelenségeket egy szélesebb tendencia fonalára fűzhetjük. Itt is hangsúlyozom, hogy ha fonetikai szempontból megfelelően tudnók jellemezni az *ly* vagy *ny* hang történetében fellépő változásokat, valószínűleg többféle tendenciának a nyitjához közelebb férkőzhetnénk. Azonban a tendenciák tisztázását azzal is — valószínűleg nem kevésbé — előmozdíthatnók, ha összeállítanók és rendszereznek azokat az eseteket, amelyekben az eredeti *l* megőrződött, vagy a valami változás után keletkezett *l* nem változott tovább.

20. Benkótól értékes észrevételeket kapunk az *ly*-lyel kapcsolatos köznyelvi hangfejlődésről (75–6). Szívesen olvasnék erről jóval többet is, és célszerűnek ítélném, hogy Benkó mint a most esedékes helyesírás ügyének is egyik fő mozgatója nyilatkoznék jelenlegi *ly*-es helyesírásunk fenntartásának vagy megváltoztatásának nemrég napirendre került, de aztán — szerintem helyesen! — elodázott kérdésében.

*

Az anyag és kérdéskör, aminek Benkó nekivágott, a maga — talán itt is elég érzékelhetően — bemutatott zsúfoltságában, összevisszaságában trópusi őserdő. Ezt egy francia diszkertté nem lehetett hirtelen, egyetlen nekiveselkedéssel átformázni, de az őserdő számos titkához Benkó megtalálta az utat vagy kitűnő segítséget nyújtott nekünk, az úgynevezett opponenseknek és az utánunk jövőknek a titkok megközelítésében. — Meg kell mondanom, hogy az előzőkben jó csomó kérdést nem Benkónak vagy elsősorban

¹ Megjegyezni való, hogy a szláv eredeti *ž* hangjával szemben a magyarban *sz* van.

nem neki vettem fel, hanem az ő hatása alatt saját magamnak. Némelyekre talán sikerült megfelelnem vagy esetleg sikerülni fog a jövőben, másokra nem.

A fő eredmények, amelyeket Benkő maga megjelöl, attól, amit én előadtam, egyáltalában nem inogtak meg, hanem az *ly* történetére vonatkozó tudásunknak a fő kristályosodási pontjai lesznek.

Egy, előadásom elejéről elhagyott részletben Benkő Lorándról azt mondtam, hogy „egyik legsikeresebben működő fiatal nyelvészünk”. Most helyreigazítom magamat, azzal, hogy kihagyom az *egyik* jelzőt. Meg vagyok azonban győződve, hogy ezt a kihagyást csak átmenetileg, rövid időre tehetem meg, mivel bizom abban, hogy tudományunknak „fiatal” jelesei mihamarabb alkalmat adnak nekünk vagy más illetékeseknek, hogy szeretettel — a tudomány és a mögöttünk levő ifjúság szeretetével „megopponáljuk” és a tudományos elismerés hozzájuk méltó magas fokán fogadjuk őket.

BÁRCZI GÉZA MEGJEGYZÉSEI:

A szerző munkájában is, de főleg a hozzá fűzött módszertani fejtegetésekben rámutatott a magyar hangtörténeti kutatások jelenlegi állására. S valóban, ha helyesen akarjuk a tudomány fejlődésének szempontjából a most megvitatandó mű szerepét, fontosságát megítélni, szükséges a tudománytörténeti előzményeket számba venni, rövid visszapillantást vetni az elmúlt évtizedek nyelvtudományi munkásságára.

Kétségtelen, hogy az elmúlt félszázadban a magyar nyelvtörténeti kutatás a nyelvtan — hangtan, szótan, mondattan — és a szókincs terén egyaránt igen jelentős teljesítményekkel dicsekedhetik. A vizsgálat a nyelv történetének változatos területeire kiterjedt, nyelvünk fejlődésének igen sok részletéről van megközelítő képünk, látunk folyamat-láncolatokat és összefüggéseket, hangtörténeti tendenciák, nyelvtani rendszerdarabok keletkezése és módosulása bontakozik ki előttünk, kirajzolódik a nyelv történetének egésze és a történetnek a nyelv társadalmi funkciójához való kapcsolata, úgy hogy mindnyájan nemcsak lehetségesnek, de égetően szükségesnek érezzük az eddigi eredmények szintézisbe foglalását. Ámde ha akár valamely részletkérdésbe akarunk mélyebben behatolni, akár az eredmények összefoglalására vállalkozunk — még olyan szerény keretek között is, amilyent, mondjuk, egy, a szakemberek számára sem haszontalan egyetemi tankönyv jelent —, világosan látjuk, hogy az eddigi szép eredmények sokszor viszonylag csekély bizonyító anyagon épülnek, s bármilyen meggyőzőknek látszanak, — pedig nem is látszanak mindig azoknak — mégis éppen a felhasznált nyelvtörténeti anyag korlátozottsága miatt igen gyakran a kétségnek és a bizonytalanságnak árnyéka borong fölöttük.

Mindnyájan tudjuk, hogy az elmúlt évtizedekben is akadtak kutatók, kik egy-egy kérdésnek teljesen végére akartak járni, s szinte ádáz szorgalommal gyűjtötték össze a lehetőleg teljes adattárt, legalább abból a korból, melyet a vizsgált jelenségre a legfontosabbnak tartottak. (Gondoljunk pl. LOSONCZINAK az *ő*-zészről írt tanulmányához csatolt óriási anyagra, vagy KNIEZSA szép tanulmányára, melyet a *zs* hangnak szentelt.) Ámde az ilyen kimerítő anyagon épült monográfiák viszonylag kevés számúak voltak, s az elért eredmények kis részét szolgáltatták. Azonkívül az anyagföthalmozásnak maguk a szerzők vetettek korlátot, mégpedig nem mindig a legkívánatosabb

módon : egy-egy bizonyos korra szorítkoztak, melyet többé-kevésbé szerencsés megérzéssel döntő fontosságúnak véltek ; vagy elhanyagolták a nyelvjárások nyújtotta tanulságokat kisebb-nagyobb mértékben, úgy hogy az imponálóan nagy nyelvi anyag még sem volt mindig alkalmas arra, hogy a kérdés teljes földolgozásához segítsen hozzá. Azonfelül egyéb módszerbeli hiányosságok lazították az eredményeket. Ha nem nézték is teljesen elszigetelve a vizsgált jelenségeket, sőt igen is kerestek összefüggéseket, rendszerint nem fogták meg a problémát már eleve a maga komplexitásában, nem törekedtek valamennyi, legalábbis valamennyi észrevehető kapcsolatát földeríteni. Tudjuk, hogy az összefüggések ilyen elhanyagolása a problémák mesterséges elhatárolása néha kiváló kutatók sajnálatos melléfogásait eredményezték.

A múlt gyakori negatívumai a módszer szempontjából kidomborítják Benkő Loránd tanulmányának fontosságát. A szerző, ha nem is abszolút értelemben, teljes nyelvtörténeti és nyelvjárási anyagon vizsgálja problémáit, de oly hatalmas adattárra támaszkodik, amely gyakorlati szempontból kielégítő. a kérdés minden részletének megvilágítására módot ad, s igen kevés a valószínűsége annak, hogy a figyelmen kívül hagyott adatok módosítóan avatkoznának be eredményeibe. A hiánytalan teljességre való törekvés különben sokszor, pl. az újabb századokban egyáltalában lehetetlen lett volna, és egyszerűs mind teljesen fölösleges, de még a kódexek korában sem ígérne olyan eredményt, amely a legcsekélyebb mértékben kárpótolna a ráfordított időért és munkáért, hiszen a szerző így is adatok ezreit gyűjtötte össze, úgyhogy adattára gyakorlatilag egyenlő értékű a teljessel. A szerző vizsgálata kiterjed minden korra, a finnugor együttéléstől napjainkig, ha nem is egyenlő intenzitással és részletességgel, de mindig megfelelő mértékben ahhoz, hogy eredményeit a felületesség vádjá ne érhesse. Szemügyre veszi a nyelvmélekeket és a mai nyelvjárásokat, nyelvtaniróinkat, helynévanyagunkat, szórványainkat, eredeti és jövevényszavainkat, töveket és formánsokat, mindezt persze olyan mértékben, ahogyan a jelenleg rendelkezésünkre álló munkaeszközök lehetővé teszik. Természetesen nemcsak könnyebb lett volna a dolga, de eredményei is nyertek volna szilárdságban, ha fontosabb nyelvmélekeink monográfiászerű földolgozásai nagyobb számban álltak volna rendelkezésére. A jelenlegi viszonyok között azonban ez az anyag, melyre fejtegetéseit építi, igen gazdagnak és jól megválogatottnak mondható.

Nagyon fontos, hogy a szerző problémáját szinte teljes komplexitásában látja, s kezdettől már a tulajdonképpeni kérdés : az *ly* hang története csak mintegy a középpontjában áll a vizsgálatnak, de a változatos természetű összefüggések fonalán rendkívül gazdag kérdéshalmaz kerül megvilágításra, s alig marad az *ly*-lyel kapcsolatos probléma, mely többé-kevésbé tüzetes megvitatást nem kapna. Módszertani szempontból tehát Benkő Loránd műve igen jelentős haladás. — Hasonlóképpen igen fontos lépés előre a kivánatos irányban a szerzőnek az az igyekezete, hogy az *ly* hang történetét a maga nyelvjárási jellegében fogja föl, mintegy fölbontja nyelvünk történetének régibb szakaszát nyelvjárás-történeté. Ez az eljárás föltétlenül helyes, hiszen hangtörténeti kutatásaink mai szakaszában a XVI. századig voltaképpen csak nyelvjárás-történetről lehet szó, de a nyelvjárási fejlődés e kortól napjainkig sem mellőzhető.

Bár fentebb említettem, hogy a nyelvmélek-monográfiák viszonylag csekély száma az átfogó részletkutatásokat megnehezíti, mégis meggyőződésem, hogy nagyon időszerű megindítani az ilyen alapos, minden kérdésre

kiterjedő nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti vizsgálatokat, mert a rendelkezésünkre álló kiaknázható, de eléggé ki nem aknázott nyelvi anyag, ha nem is végleges, de igen biztató eredményekkel kecsegtet. A nyelvjárástörténeti szempont érvényesítése pedig a tények helyesebb fölfogását, a valóság nagyobb mértékű megközelítését eredményezi. Ezért igen nagy örömmel üdvözlöm ez új szellemű kutatásoknak ezt az első jelentős eredményét. A két típusú munka, a nyelvemlék-földolgozás és a tüzetes monográfia, karöltve az eddigi részlet-kutatásokkal és a szükséges szintézisekkel, valamint a nyelvjárástörténeti szempont érvényesítése nyelvtudományunk hatalmas föllendülését igéri.

Amikor azonban nemcsak készséggel elismerem az áldozatos nagy munkát, mely ebben a — papírsúlyra nem is valami terjedelmes — tanulmányban előttünk van, továbbá azt a gondos körültekintést, amellyel a szerző saját problematikáját kiépítette, ha hangsúlyozom azt a nagyon lényeges haladást, amit a hangtörténeti monográfiák terén Benkő Loránd műve jelent, egyben ezen a ponton egy sajnálatos tényre is rá kell mutatnom. Sajnálatosnak kell tartanom, hogy a szerző abból a hatalmas anyagból, melyet összegyűjtött s melyet műve megírásában a maga egészében nyilván föl is használt, aránylag keveset közölt magában a munkában. Annyit hoz belőle, amennyi az egyes kérdésekkel kapcsolatban álláspontjának, véleményének megvilágítására elég, amennyi alkalmas arra, hogy okfejtésének gerincül szolgáljon. Így a legtöbb esetben a közölt anyag bizonyít is, de néha mégis hagy egy hátsó gondolatot, azt, hogy a teljes anyag közlése esetén talán más következtetés is kínálkoznék. Magam is, a mű olvasása közben többször sajnáltam, hogy nem áll rendelkezésemre az az egész adattár, mellyel a szerző dolgozott, mert úgy éreztem, hogy ezek birtokában egy-egy kétségem eloszlanék, egy másik esetleg határozott ellentmondássá erősödnék. S azt sem szabad elfelejteni, hogy ilyen módon a több év fáradságával összehordott adattár a későbbi kutatások számára nincsen megnyitva. Aki e kérdéshez, melyet természetesen maga a szerző sem tart lezártnak, hozzá akarna majd nyúlni, annak újból el kell végeznie e fáradságos és időrabló gyűjtőmunkát, pedig a tudomány haladását nagy mértékben az biztosítja, ha az utódok az elődök munkájának minden részletét, tehát nyersanyagát is fölhasználhatják, ha lehetőleg semmit sem kell újra-kezdni, csak folytatni. — Ez az anyag esetleg egy más kutató számára teljesen más szempontokat, lehetőségeket vetne föl. A hangtani kérdések sokágú összefüggéseinél fogva esetleg egy más témakörben is fölhasználható volna. Tudom, hogy a teljes anyag publikálásnak a szerzőn kívül eső, talán legyőzhetetlen anyagi akadályai voltak, mert a bizonyító anyag fölsorolása a mű terjedelmét nagyon megduzzasztotta, többszörösére növelte volna. Azt hiszem, ezen a fogyatékoságon azzal lehetne segíteni, ha a szerző anyagát megfelelően elrendezve egy későbbi kötetben közre adná, úgy ahogyan ezt egy másik munkájával kapcsolatban megtette (A Nyárádmente földrajzi nevei: MNyTK. LXXIV; Adattár: A Debreceni Tud. Egyetem M. Nyelvtudományi Int. Kiadványai XXX).

A tanulmány hatalmas és pontos, gondosan válogatott anyagon épült. A nyelvész tulajdonképpeni munkájának fő része azonban az anyaggyűjtés után kezdődik. Benkő ezt a munkát is kiválóan végezte el: az ellentmondó tények káoszában rendet teremtett, következtetései módszeresek, ötletesek, fő és részlet-eredményei általában meggyőzők.

A nyelvészeti kutatások természetével jár azonban — főleg ha ilyen, eddig csak fölületesen érintett témáról van szó, tehát amikor a kutatónak csak

nagyon mérsékelt mennyiségben állanak rendelkezésére régebbi próbálkozások és eredmények, s amikor a vizsgálat új szempontjai egészen új, széles területre terjedő feladatok elé állítják a tudóst — a gondosan fölépített eredmények sokszor nem jelentik az egyedül lehetséges megoldást, és nem minden kutató számára a legvalószínűbbnek ható magyarázatot adják. Nem akarom hosszúra nyújtani szavaimat azzal, hogy elsoroljam mindazokat a tételeket, melyekben a szerzővel egyetérték vagy melyekben okfejtése meggyőzőtt, hiszen a munka jelentékeny részére kellene akkor hivatkoznom. Van azonban egy-két pont, amelyben nem értek vele egyet, azaz pontosabban: amelyben kételyeim vannak vagy maradtak. Ellenvetéseim a legtöbb esetben nem hibáztatások, hanem csak ilyen kétségek kifejezései vagy eltérő vélemények egy-egy, többféleképpen is megítélhető részlet-kérdésben.

A tanulmány egyik legfontosabb része az *ly* hang előzményeivel foglalkozik. Végig megy a finnugor *l'* kérdésén, a jövevényszavak, a belső keletkezésű szavak *ly* hangjain. Ezekkel kapcsolatban sok részlet-megállapítás állja meg a helyét, s a szerző nyújtotta kép általában helyes. Mint az egész könyvön át, a részlet-kérdésekben is mindig érdekes és meggondolkoztató megoldásokat ajánl, s okfejtése gyakran az ellentmondásokat eleve elnémitja. Nem oszlatta el azonban kételyeimet az a megállapítása, hogy a finnugor *l'*-nek a magyarban szabályos *lgy* fejlődésváltozata van. Itt most mellékes, hogy példái közül a *völgy* etimológiája nagyon is kétséges, hogy a *hölgy*-é hangtani szempontból szintén joggal kifogásolható, hogy a *szögy*, *szölgy* változat, ha reális,¹ aligha tartalmaz finnugor *l'*-et, a mordvin *l'* ugyanis nem döntő e kérdésben, viszont az országszerte elterjedt *sül* és főleg *sün* változat inkább *l*-re mutat (noha természetesen szórványos korai palatalizálódás elvégre ebben az esetben is föltehető volna). Nézetem szerint itt a *-gy*-nek képzőként való fölfogása sokkal valószínűbb; mégpedig elsősorban a GYÖRKÉTŐL kimutatott finnugor eredetű *-gy* képzőre kell gondolnunk (MNy. XXXVI, 34), nem pedig a *-d* képző palatalizálódott változatára, mely ellen, úgy látszik, Benkő érvel. A szerzőnek egyetlen komoly érve a *-gy*-nek képzői mivolta ellen az a megfigyelés, hogy a tőle fölhozott *tölgy* típusú öt példában a *-gy* mindig tővéghangzó nélkül járul a tőhöz, holott a *Somogy* típusú szavakban a tővéghangzó hiányára nincsen példa. Ez az érv mérleget érdemel, de semmiképpen sem döntő. Nem akarunk az igen régi *Gyiógy* (Anon. *Gyogy*) alakra hivatkozni, melynek tővég-alakulása különleges magyarázatot enged meg, de a tővéghangzós és tővéghangzótlan váltakozás ugyanazon képző esetében egyáltalában nem ritka jelenség, s a *völgy*, *tölgy* szavakban, melyek föltétlenül régebbi alakulások, mint a vitába belevont helynevek, talán azzal magyarázható, hogy e köznevek gyakrabban fordulhattak elő pl. tárgyesetben, többszámaban és *tölyögyek*-ből *tölgyek*, majd innen elvonással *tölgy* könnyen érthető, míg a helynevek esetében legföljebb a lativusragos alak idézhetett volna elő olyan hangtani helyzetet, melyben a tővéghangzó kiesése természetesen bekövetkezhetett. Különben a *táragy*, *tárgy* stb., melyet később Benkő szintén idevon, esetleg megőrizhette

¹ A szerző a *szögy* alakkal kapcsolatban, melyet *szö'gy-ből származtat, KASSAIRA hivatkozik. KASSAINál azonban (IV, 314; V, 17) *szögy* van rövid *ö*-vel, (úgy MTsz.), pedig KASSAI fura etimológiájának a hosszú *ö* sokkal jobban megfelelne, tehát föl sem merülhet az a gyanú, hogy a rövid *ö* KASSAI etimológiája kedvéért született, így a *szögy* alakot csak HORGER bizonyítja (MNy. IV, 467), *szölgy sehol sincs, s a HORGERTŐL jelzett *szögy* *ö*-jének mennyisége lehet más eredetű.

a *-gy* előtt a tővéghangzót. A *jobbágy* is éppúgy viselkedik, mint a *Halmágy*, *Szilágy* stb.¹ Benkő Loránd magyarázatával szemben tehát komoly kételyeim vannak.

A mű egyik legfontosabb és finom részletekben bővelkedő szakasza az *l* palatalizációjával foglalkozik. Nemcsak számos részlet-megoldása igen sikerült és megnyugtató, a fölvetett majd elvetett lehetőségek cáfolata meggyőző, de a fejlődés föltételeinek magyarázata általában szintén elfogadható. Néhány megjegyzésem azonban ezzel kapcsolatban is akad. Első észrevételem nem lényegbe vágó, inkább terminológia kérdése. Nem tartom szerencsésnek a teljes tővégmághangzóját a toldalék részének tekinteni. A tővéghangzónak ilyen toldalék elnevezése leíró hangtanban sem kívánatos, nyelvtörténeti fejtegetésben meg éppen nem szerencsés. Semmiképpen sem valószínű, hogy a tővég-jelleg a fejlődést önmagában meghatározza, tehát nem jellemző a hangtani eseményekre. (Annak ugyanis, hogy a formáns előtti tővéghangzó ki van téve a szóvégen álló és tudvalevően más törvényszerűségeknek engedelmessé tővéghangzó analogikus hatásának, az *l*, *ly* szempontjából nincsen szerepe.) A tővég-váltakozás csupán változatos fonetikai helyzeteket teremtett, és a hangváltásra ez a fonetikai helyzet hathatott irányítólag. Ezt egyébként a szerző maga is világosan látja, sőt ki is fejti. Mégis, mintha saját, nem helyes terminológiája befolyásolná, irányítaná nézetét.

Magát a fő tételt, az *l > ly* változás lefolyását, időrendjét, módjait a szerző finoman fejtegeti, helyes eredményekre jut, s a változás föltételeit is általában elfogadható módon határozza meg. Különösen szép és meggyőző pl. a szóvégi *-l > -ly* analogikus hatással való magyarázatának (a birtokos személyragos alakból) elhárítása, de sok egyéb tétele és bizonyítása is. Nem vizsgálja azonban meg az abszolút szóvégen álló *-l* palatalizációjának kérdését. Felsorolt adataiból az tűnik ki, hogy amikor — a kódexek korában — ugyanazon szó teljes tövében *ly* van, pl. *mélyek*, csonka tövében pedig formáns előtt *l*, tehát pl. *mélben*, a ragtalan csonka töben, azaz abszolút szóvégen ugyancsak *ly*-et találunk, tehát *mély*. Ha ez a tény az adatok tömegére is így áll (itt fájdalomosan nélkülözzük a teljes adattárat), akkor egyes részleteiben másképpen fogalmaznám meg az *l > ly* változásra vonatkozó tételt. Az *l* palatalizációja a nyelvtörténet igen hosszú szakaszán, korszakok láncolatán át ható tendencia volt, de sohasem bírt teljességre, vagy a teljességhez közel járó eredményességre jutni, azaz bizonyos helyzetben vagy helyzetekben megközelítőleg minden *l* jésülését előidézni. (Mellesleg e tény egy igen érdekes problémát vet föl: nincs-e ellentétes összefüggés egy tendencia hatóerejének időtartama és e tendencia intenzitása, hatóerejének teljessége között. E kérdést nem lehet itt félvállról elintézni, noha könnyű volna példákat idézni, melyek ilyen föltevést támogatnának, így az azonszótagú *l* kiesése mintegy 1000 éven át ható tendencia, de a nyelvterület nagy részén nem tudott általánosulni; az *ly > gy* változás a finnugor kortól szinte a középmagyarig tengődik, viszont pl. az *-y*, *-ü*-s kettőshangzók monoftongizálódása, mely általános volt, pár száz év alatt teljesen lepergett. Persze ellentétes példákat is lehetne hozni, azért ez a

¹ Azonfelül mintha ez az *l > lgy* fejlődés-magyarázat ellentmondana a szerző egy másik tételének, annak, hogy az *ly* a *meggy*, *hagymáz* stb., továbbá a *vagy* stb. szavakban nem *j*-n keresztül vált *gy*-vé. Tegyük fel, hogy ez így van. Ámde egy ilyen *l > lgy* változás nehezen volna másképpen érthető, mint előbb a palatalis elem kiválásával, vagy erősebb kihangsúlyozódásával, tehát *ly > l'j* (hasonló jelenségre más nyelvekből, pl. francia nyelvjárásokból és főleg a regionális franciából bőven van példa), majd ebből *lgy*. A *j*, *gy* előtt az *l* (*l'*) változó fokig palatális.

lehetőség alapos vizsgálatot igényel, s erre itt most sem idő, sem alkalom.) Kétségtelen az, hogy az $l > ly$ igen hosszú időre terjedő, de soha teljes intenzitásúvá nem növekvő tendencia volt. A palatalizációra a különböző fonetikai helyzetű segítőleg, illetőleg gátlólag hathatott. Segítette a változást elsősorban az abszolút szóvég (persze megvizsgálandó volna a mondatfonetikai helyzet szerepe is) és a hangzóközi helyzet, másodsorban a mássalhangzó + l + magánhangzó kapcsolat. Ritkán jut érvényre a változás az ómagyar korszakban mássalhangzó előtt, e korszak előtt és után erre is van példa. Valószínűleg sohasem történt $l > ly$ változás szókezdő helyzetben.

Az $l > ly$ változás időrendi kérdését a szerző nagy elmeéllel bogozza és okfejtése általában meggyőző. Úgy látszik, hogy a fentebb említett tényezők — a változatos fonetikai helyzet — nem minden korban egyformán hatottak. A szerző adattára alapján azt kell mondani, hogy az l + mássalhangzó kapcsolatban az ó- és valószínűleg részben a középmagyar korszak is a palatalizációt visszautasította, az ősmagyarban viszont a jésülés nem volt lehetetlen, noha itt arra is gondolhatunk, hogy a török l , melynek fonetikai jellege ma már semmiképpen sem határozható meg, más, palatálisabb színezetű l -et hozott a nyelvbe, és ez hanghelyettesítést tett szükségessé. Ily módon aztán a *bojtorján* és az *Ajtony* példák elesnének. A *gyűl*: *gyűjt* párral kapcsolatban viszont más megoldás irányában lehet keresgélni. A XVI. századtól azonban az $l > ly$ nem példátlan mássalhangzó előtt sem, a szerzőtől említett példák: *mályva*, *golyva*, *selyma* arra mutatnának, hogy a labialis hangnak volt benne szerepe, sőt mintha legújabb időben éppen az l -nek mássalhangzó előtt való palatalizálódása jelentkeznék, mégpedig szélesebb körben és részben a köznyelvben is, úgy látszik, főleg dentálisok és labiálisok előtt: *bol'dog*, *vol't*, *hatol'va* (vagy *bol'dog*, *vol't*, *hatol'va*)-féle¹ alakokban, noha ezek vizsgálata, lemérése, fölbecsülése még nem történt meg.

Igen érdekes és sok gondolatot vet föl a szerzőnek az l + hiátusban levő i , $ë > ly$ változásról szóló fejtegetése. Eredeti szavainkban az l + i találkozás geminált *lly*-et eredményez, mégpedig szabályt alkotó általános érvénnyel. Ezt aligha lehet úgy magyarázni, hogy előbb *ly* keletkezett, s az — minden ide tartozó esetben egyöntetűen — geminálódott *lly*-lyé. A helyzetet nyilván úgy kell fölfogni, mint az l -nek meg az i -nek kölcsönös, kiegyenlítődő hasonulását, ugyanúgy, mint azt a $t + i$, a $d + i$, az $n + i$ esetében látjuk, tehát *nyallya* úgy mint *aggya*, *lállya*, *fonnya* (*nyalja*, *adja*, *látja*, *fonja*). Latin jövevényszavainkban azonban kettős megfelelést találunk: részben *ly*-et, pl. *gályá*, *sólyá*, *petreselyem*, *Kilyén*, máskor, talán ritkábban, a várható *lly*-et: *Cecellye*, *Illyés*, *Gellyén*. Az a körülmény, hogy e kettősség csak latin és neolatin jövevényszavainkban jelentkezik, arra irányítja a figyelmet, hogy okát az átadó nyelvben kell keresni. Valószínű, hogy a magyarországi latinságban, mely tudvalevőképpen több forrásból táplálkozott, a *li*-, *lë*-nek magánhangzó előtt kétféle ejtése volt: *ly*-féle (mint ahogy az olasz *pallio*-ban is), és innen az egyszerű *ly*, továbbá *li*, *lë*, illetőleg *li*-, *lë*-, innen a geminált *lly*. Az előbbi föltehetőleg a neolatin anyanyelvűek latin kiejtéséből indult ki, melyben egykori vulgáris hagyományok érvényesülhettek és sokáig megmaradtak, sőt megismét-

¹ Lehetséges, hogy ezt az artikulációs eltolódást nem, vagy nem csak a követő mássalhangzó, hanem a megelőző magánhangzó is kondicionálja. Úgy látszik, leggyakrabban o után jelentkezik, de itt pontosabb és nagyobb számú megfigyelésre volna szükség. Sajnos, mai kiejtésünk mássalhangzó-színével nyelvészeink, fonetikusaink nem törődnek eléggé.

lódtek, mint a *pallio* példája is mutatja. Fölvethető az a gondolat is, hogy esetleg az egyszerű *ly* régebbi átvételű jövevényekre jellemző. Mindenesetre ez a kérdés vizsgálatot igényel és érdemel. Általában a geminált *lly* eléggé sokrétű problématikájával a szerző röviden bánik el, ez részletesebb kifejtést, alaposabb tárgyalást igényelt volna.

Ezzel kapcsolatban még egy-két kisebb részlet-megjegyzésem is van. A HB. *ovga* alakját nem lehet úgy fölfogni, hogy a $d + i$ -ből keletkezett állítólag egyszerű *gy* geminálódása még nem történt meg (mindmáig nem történt meg). Az összeolvadás, melyet, mint mondtam, csak kölcsönös asszimilációnak lehet magyarázni, mindjárt geminált hangokat idézett elő ott, ahol geminált hang lehetséges volt, tehát hangzóközi helyzetben. Mássalhangzó után a geminált hang a magyarban most is (csaknem minden nyelvjárásunkban és a köznyelvben), akkor is lehetetlen volt, már pedig a félhangzó a mássalhangzóval egy jellegű ilyen szempontból (vö. pl. *hattya*, de *hajtya*). E kérdéshez különben egy másik részlet-megjegyzést is kapcsolhatok. Benkő az $l + i$, $d + i$, $n + i$ és $t + i$ esetében teljes párhuzamosságot tesz föl, mégpedig nemcsak eredményükben, de időben is. Ez nem szükségszerű. A kölcsönös hasonulás a li , di , ni esetében korábban beállhatott, mint a ti esetében, mert *ly*, *gy*, *ny* fonémák voltak a magyarban, *ty* ellenben nem. Hogy a magyar a *ty* fonémát sokáig nem ismerte, arra mutatnak azok a, valószínűleg ősmagyar fejlemények, melyek a felszólító módban mutatkoznak a *tő* végső mássalhangzója és a fölszólító mód jele között, így a fölszólító *tuggya*, *bánnya*, *hallya* mellett nem *lattyá*, *tartya* felszólító alakok keletkeznek, hanem *lássá*, *tarcsá*.

Ugyancsak érdekes és fonetikailag nehezen magyarázható a *leány* > *lyány* > *jány* ~ *lány* változás. A hangsúlyos *ë*-nek ilyen viselkedése egészen meglepő. A *fiú*, a *lyuk*, a *tyúk* arra látszanak mutatni, hogy — valószínűleg igen rövid időig — átmenetileg keletkezhetett a magyarban nyomatékcsere következtében mássalhangzó + *i* szókezdet, azaz mássalhangzó + emelkedő diftongus, ez azonban rövidesen valamilyen módon kiküszöbölődött. A *leány* > *lyány*-t Benkő sokkal későbbi fejlődésűnek tartja, bár azt hiszem, a MünchK.: *lan* adatot semmiképpen sem lehet *liány*-nak olvasni. Mégsem gondolok itt nyomatékcsere, hiszen ilyen nyomatékcsere két szótagalkotó között még sokkal meglepőbb volna, a magyar nyelv minden hangsúlyozási törvényével ellenkeznie. Habozva kockáztatom meg azt a föltevést, hogy talán állandó és gyakori összetételekben, mint *apácaleány*, *árvaleány*, *szolgálóleány*, *nyoszolyóleány*, *eladóleány* stb. történhetett az *ë* nyomaték-csökkenése; esetleg kiesése és a hiátustöltő *j*-nek az *l*-lel való érintkezése. Sőt arra is lehetne gondolni, hogy egyszerűen névelős szerkezetben: a *leány* történt a változás, bár ebben az esetben föl kellene tenni, hogy a határozott névelő egykor hangsúlyos volt, ami meglepő volna; de viszont könnyen megmagyarázhatnók azt, hogy a keletkezett *allyány*-ból *lyány* vonódik el, míg az összetételek esetében a nyelvtörténeti adatok nem segítenek a geminálódás igazolásában. E kérdés tüzetes vizsgálatot igényel.

Német jövevénytiszavainkkal kapcsolatban is fölvetek egy megoldási lehetőséget. Látva, hogy e jövevénytiszavakban milyen általános a szóvégi *l* helyett az *ly*, meggondolandó az a lehetőség, nem volt-e ez a német *l* lényegesen palatálisabb, mint a magyar (az osztrák *l* ma sok esetben szinte egészen *ly*), nem történt-e tehát az átvételkor hanghelyettesítés. Ez esetben persze elesnék e példákban a későbbi $l > ly$ változás. Ha a német *l* valóban a magyar *ly*-hez volt közelebb, mint a magyar *l*-hez, legalábbis bizonyos fonetikai helyzetekben,

abban az esetben azt is meg kellene vizsgálnunk, hogy a *borbély*, *erkély*-féle alakulások nem a németben történtek-e. Ezt a lehetőséget különben a szerző is fölveti.

Általában, mint már latin jövevényszavainkkal kapcsolatban is céloztam rá, s a németekkel kapcsolatban is fölvetem, a jövevényszavakban sokkal több figyelmet kell szentelni az átadó nyelvben lepergett folyamatokra és az átadott *l*-ek hangszínére, mert igen gyakran ebben lehet a magyar hangállapot nyitja, és teljesen helytelen útra tévedünk, ha ezekben magyar folyamatokat keresve, ezek alapján próbáljuk meg a magyar hangfejlődés feltételeit és szabályait megállapítani.

Miután a szerző alaposan megvizsgálta az *ly* forrásainak, a hanghelyettesítésnek, az *l* > *ly* hangváltozásnak kérdéseit minden águkban-bogukban, összehasonlítva a megfigyelt folyamatokat a rokon jelenségekkel, kitérve a helyesírástörténet idevágó kérdéseire is, és általában szakirodalmunkat szép okfejtésekkel, szaktudásunkat komoly új eredményekkel gazdagítva, az *l* és az *ly* hang további fejlődésének szentel igen érdekes és meggyőző fejtegetéseket. Munkájának ezt a részét ugyanaz a gondos, körültekintő lelkiismereteség, finom következtetés és óvatos formulázás jellemzi, mint az előbbieket. Itt egy kisebb kérdésben nem tudott meggyőzni. A szerző tagadja ugyanis, hogy az *lt* > *ít* változás közbeeső foka **lyt* volt. Erre a negatív magatartásra azonban meggyőző bizonyítékot nem tud fölhozni. Nyilván itt egy több rétegben egymástól elszakítva lepergett folyamatról van szó. Igaz, a *bojtorján*-nak nincsen *ly*-es (vagy ezzel egyenlő hangértékű) írása. De mikor lett volna, ha adatainkban az *l*-nek sem találjuk nyomát? A magam részéről különben a *Torontál* alak fejlődését sem tudom másképp elképzelni, mint *ly*-en át. — Igaz a *gyojcs*, *gyümöjcs*, *majter*-féle nyelvjárási adatoknak *ly*-es változatuk nincs kimutatva. Ez nem meglepő, az ellenkező volna az. A szerző másutt meggyőzően bizonyítja, hogy az *ly*-es ejtés sokkal tovább és sokkal nagyobb területen uralkodott, mint eddig gondoltuk. Tehát e viszonylag újabb palatalizációknak a magyarázata semmi nehézségbe sem ütközik. Hiszen még az *ly* eltűnte után is megtörténhetik, hogy *ly* variáns keletkezik egy-egy ilyen kapcsolatban, melyet a laikus egyáltalában nem hall, amint pl. a *faqylalt*-nak gyakori *faqylalt*, *faqylaljt* ejtése mint átmeneti fok a *faqylajt* mellett eddig senkinek sem tűnt föl. Ez a sorsuk olyan jelenségeknek, melyek kései és rövid életű variánst produkálnak. Azonfelül amikor e szavakban az *l* > *ly* változás történt, az irodalmi nyelv és az irodalmi helyesírás-változatok már oly általános hatást gyakoroltak, hogy írásban a nyelvjárási formák erősen háttérbe szorultak, s az írott szövegek legfőljebb táji színezetű, de általában egységhez igazodó nyelvet tükröznek, tiszta nyelvjárási szöveg vagy egyáltalában nincs, vagy egészen kivételes. Amely szavakban a palatalizáció nagyobb elterjedtségű és régibb keletű, ott megvan az *ly*-es írás (vö. *mályva* stb.).

A szerző végül a köznyelvi hangfejlődésnek szentel egy rövid, de tömörségében is gazdag tartalmú, jó áttekintést adó fejezetet. Itt csak abban nem tudok a szerzővel egyetérteni, hogy köznyelvünk főforrását keleti, északkeleti nyelvjárásokban keresi. Az északkeleti, ha ezt nem földrajzi értelemben, hanem a nyelvjárásbeosztás megszokott terminológiája szerint vesszük, még elfogadható. Saját, itt nem részletezhető kutatásaim azt a nézetet érlelték meg bennem, hogy az a nyelvjárási kiegyenlítődés, mely irodalmi nyelvünk alapja lett, a Felvidéken ment végbe, és háttéréül, bár ez egyelőre inkább csak sejtés, Kassa és környékének nyelvjárása szolgált.

Néhány apróbb észrevételem volna még. A *naspolya* ~ *lasponya* viszonya nyilván részleges hangátvetés (12, 28), ellenben a *kalitka*, *pełyva* szavaknak hangátvetéses magyarázatát (13) bizonyítani kellene, mert ebben a közfelfogás eltér. A német *müle* -e-je nyilván eltűnt már a németben jövevényszavaink túlnyomó részének bizonyosága szerint, tehát főlöleg az -e-nek a magyarban való eltűnését fejtegetni, az *ly*-nek itt valószínűleg más oka van, mint a hangzóközi vagy hangzóelőtti helyzet (16). A *beljebb*, *följebb* más keletkezésű, mint a *küljebb* (a *teljes* vitatható), de mind a két típus különbözik a *széjjel* és a *hülye* esetétől (18). Az *l* képzővel váltakozó -r nem okvetlenül hangváltozás eredménye, lehet más képző is (19). Általában többször lehetett volna figyelembe venni a képzőváltakozás vagy képzőcsere lehetőségét (pl. *-ály* ~ *-ány* esetében). A képzők tárgyalásában lehetett volna LEHTISALOT is idézni (19). A *gyékény* szóval kapcsolatban valószínűbb egy török *jiken* előzmény (27). Nem értem miért és hogyan okoz a magánhangzók zöngéssége palatalizációt (45). — Egy szó pro domo : a *fogoly*, *szugoly*-félékkel kapcsolatban én azért beszélek XI. századról, mert a kérdéses dolgozatban a XI. század nyelvével foglalkozom.

Kisebb filológiai pontatlanságot csak egyet találtam : a *szógy*-gyel kapcsolatban hivatkozás történik WICHMANN : Nyr. XLI, 37-re, ott azonban e szó nincs megemlítve.

Nyelvi szempontból a tanulmány világos, jól van megírva. A szabatoság ellen nagyon ritkán vét : első pillanatra meglepő, amikor azt mondja, hogy a BécsiK.-nek *ly*-hang-jelölésében alig van rendszer (40), de ezt arra érti, hogy a hanyag író vagy másoló sokszor vét a saját helyesírásrendszerére ellen ; ez persze nemcsak az *ly* jelölésében jelentkezik. Magyarosság szempontjából azt jegyzem meg, hogy gyakran használ *-nál*, *-nél* ragot *-ban* vagy *-kor* helyett.

Összegezve véleményemet, BENKŐ LORÁND értekezése kiváló teljesítmény. Módszerbeli újságát már kiemelttem. A monográfia igen nagy, gondos és leleményes munkán épül, eredményei sok újat hoznak és általában meggyőzők. Okfejtése logikus. Részleteiben is sok ötlet, finom megfigyelés, értékes gondolatláncolat egymást követi a tárgyalás során. Szinte nincsen lapja, mely gondolatindító ne volna. A tanulmány számottevő lépés a magyar hangtörténeti kutatásban, mert teljesebb módszerrel olyan bozotos téren ért el jelentős eredményeket, melyre, éppen a tények kuszáltsága miatt, eddig senki sem próbált mélyebben behatolni.

BENKŐ LORÁND VÁLASZA :

I.

I. Tanulmányom megírása után néhány hónappal — egy bizonyos alkalommal kapcsolatban — módszertani jellegű megjegyzéseket tettem, melyek azt a célt voltak hivatva szolgálni, hogy dolgozatomnak ilyen szempontból való szükségességét pótolják, illetőleg hogy a konkrét hangtörténeti eredményeken kívül a módszertani vonatkozásokra is ráirányítsák a figyelmet. Ezeknek a részben már kinyomtatott megjegyzéseknek a közzététele akkor elmaradt. Bár PAIS DEZSŐnek és BÁRCZI GÉZÁnak bírázataik elején tett módszertani jellegű észrevételei természetszerűleg több ponton érintkeznek saját megjegyzéseimmel, úgy gondolom, nem lesz haszontalan, sőt a kérdéskör kerek egészé formálása szempontjából szükséges lesz az

elmulasztottakat ez alkalommal pótolni. Ezért — mielőtt bírálóim részletekbe menő észrevételeire válaszolnék — akkori megjegyzéseimet most legalábbis vázaltszerűen összefoglalom.

2. A magyar nyelvtudomány méltán lehet büszke arra, amit több nyelvésznemzedék a hangtörténeti kutatások terén fölépített. Talán nem túlzás azt mondani, hogy aligha van nyelvtudományunknak olyan részterülete, amely annyi neves nyelvészt vonzott volna, amely annyi értékes részletkutatást és szintézist vallhatna magáénak, amely évtizedeken keresztül olyan gazdagon és töretlenül virágzott volna, mint a hangtörténet. Mindez természetesen nem véletlen. Nyelvtudósaink régóta felismerték a hangtörténeti kutatásoknak az egész nyelvtudomány számára való jelentőségét: azt, hogy a hangtörténet mintegy alapstudium a nyelvtudomány más részterületeiben való vizsgálódáshoz, hogy nyelvünk hangtani fejlődésének részletes feltárása nélkül a szókészlet eredetének a kutatásában, az etimológiai vizsgálatokban, az alaktanban, a nyelvjáráskutatásban és még sok más egyéb részterületen mozdulni sem tudunk; egyszóval felismerték azt, hogy hangtörténet nélkül nincs nyelvtudomány.

Valóban nem lehet vitás, hogy a magyar hangtörténet fejlett volna a mi nyelvtudományunkban erősen megtermékenyítő hatású volt. Amikor azonban ezt elismerjük, sőt nagyra értékeljük, nem lehet szó nélkül elmenünk hangtörténeti kutatásaink nem egy hiányossága mellett. Természetesen nem lehet céлом itt a nyelvtudományunk e részterületén végzett munka kritikai értékelése, mert ez a tulajdonképpeni tárgytól kissé elvezetne. De mivel dolgozatom módszertani számbavételéhez e hiányosságok felemlítése megkívántatik, legyen szabad rájuk egy-két szóval kitérnem.

Hangtörténeti megállapításaink egy része nem közvetlen forráskutatásokon, nem nyelvemlékeink közvetlen feldolgozásán alapszik. Nyelvészeink egy-egy vizsgált jelenséghez sokszor évtizedekkel ezelőtt bányásztak elő több-kevesebb forrásanyagot, s azóta ezeknek az adatoknak az alapján fogadjuk el a korábbi megállapításokat, vagy teszünk esetleg újabb észrevételeket. Pedig ezek a korábbi adatfeltárások nem egy esetben félrevezetők; néha helytelen válogatást, máskor a forrásanyag kis mértékű ismeretét mutatják.

Hangtörténeti dolgozataink egy részének az a jellemzője, hogy a jelenségek vizsgálatát időben korlátozza, vagy csak bizonyos leszűkített nyelvi anyagra építi. Nem egy tanulmány megreked például az ómagyar kor végén vagy jobbik esetben a kódexek korában, s az újabb fejlemények felderítését már nem tűzi ki célul. Más tanulmányokban a hangtörténeti megállapítások csak a jövevényszavak vallomása alapján vannak levonva, nyelvemlékeink és mai nyelvjárásaink tanúságtételét már nem használják föl. Mindezek következtében tehát egy-egy jelenség fejlődését nem láthatjuk a maga teljes időbeli egészében, s nem ismerhetjük meg a rendelkezésre álló teljes nyelvi anyag alapján, csupán mindkét vonatkozásban részleteiben.

Az egyes hangtani jelenségek, tendenciák megannyi szállal fűződnek egymáshoz, azaz minden jelenséggel egy csomó kapcsolatos jelenség függ össze. Elég kevés azonban az olyan hangtani tanulmányunk, amelyik ezeknek az összefüggéseknek a felderítésére és bemutatására kellő gondot fordítana. Így a belső nyelvi fejlődés fontos mozzanataira, egymással való kapcsolataira viszonylag kevés fény derül.

Ismeretes, hogy nyelvünk hangtörténete nem egységes, nem homogén

fejlődési menet, hanem lényegében véve a különböző nyelvjárások sokszor egymástól erősebben elütő, sőt önmagukon belül sem egységes hangtörténeti fejlődéséből tevődik össze. Ezt a tételt ugyan szokás volt hangoztatni, de a gyakorlatban igen kevesen gondoltak rá. Így azután a különböző munkákban megrajzolt hangtani fejlődések sok esetben természetellenesen egyszerűekké váltak, mert nem tükrözték a nyelvjárások sokrétűségét.

Ismeretes továbbá, hogy a hangtani fejlődmények sokszor nem függetlenek a fonetikai helyzettől, azaz a hangok nem környezetüktől függetlenül változnak. Hangtani tanulmányaink egy része ebből a szempontból is leegyszerűsíti a problémákat, s ezáltal nem tud a valóságnak viszonylag teljesen megfelelő képet nyújtani.

Végezetül mutassunk rá még egy hiányosságra. A magyar hangtörténetben a kutatás súlypontja a magánhangzókra esett, mert a közhiedelem szerint a mássalhangzók története jóval kevesebb problematikát rejt magában. Bár egyes magyar mássalhangzók története valóban nem túlságosan komplikált, ez a nézet alapján véve nem állja meg a helyét. Élénk példája ennek a maga szövevényességével az *ly* hang története is. Az egyoldalú magánhangzó-kutatások így azután azt eredményezték, hogy a magyar mássalhangzók történetének felderítésében bizony még nagy lyukak tátonganak.

Korántsem akarom azt állítani, hogy a felsorolt hiányosságok mindegyike minden magyar hangtörténeti tanulmányban jelentkezik, vagy ahol jelentkezik is — a tanulmány célkitűzéseit figyelembe véve — hibául róható föl. Mint típusihányok azonban kétségtelenül föllelhetők hangtörténeti irodalmunkban.

3. Az elmondottak több ponton is összefüggenek tanulmányommal, illetőleg azzal a módszerbeli képpel, amelyet tanulmányom tükröz vagy tükrözni akar.

Mindenekelőtt befolyásoltak a témaválasztásban. Egy pillanatig sem hittem, s ma még kevésbé hiszek abban, hogy a hangtörténeti kutatások másodrendű fontosságúak vagy akárcsak átmenetileg is elhanyagolhatók, háttérbe szoríthatók lennének nyelvtudományunkban, s e tárgykörből, hogy úgy mondjuk: nem időszerű témát meríteni.* Nézetem az volt, s ma még inkább az, hogy a hangtörténeti kutatásokat éppen úgy tovább kell fejleszteni, mint nyelvtudományunk egyéb ágait, s a továbbfejlesztéshez itt is a minél alaposabb r e s z l e t t a n u l m á n y o k szolgáltatják az első jelentős lépéseket. Ezért nem ok nélkül esett a választásom a hangtörténet egyik részterületére: egyetlen hang történetére; s a magyar hangtörténeti kutatások helyzetét tekintve nem ok nélkül merítettem témámat éppen a mássalhangzók köréből.

Egy hang történetének a feldolgozása látszólag nem fér össze teljesen azzal a fontos módszertani követelménnyel, hogy az egyes hangtani jelenségek egymással való összefüggéseire mindig erősen tekintettel kell lennünk.

* A hangtörténet bizonyos fokú alábecsülése azok közé az utóbbi években nyelvtudományunkban elharapódzott, káros hatású, helytelen túlzások közé tartozik, amelyek többek között az általános nyelvészetnek kevés vagy éppen semmi konkrét nyelvi anyag felhasználásával való művelését, az etimológiai kutatások lekicsinylését, a helynévkutatásnak és a nyelvészeti alapokon történő településtörténeti kutatásnak a szinte teljes visszaszorulását és a nyelvtudományi jellegű őstörténeti kutatások eredményeinek a kétségbevonását is eredményezték. Rendkívül örvendetes tény, hogy e hibás nézetek cáfolatát nem kis mértékben könnyítik meg számunkra a közelmúltban nálunk járt szovjet nyelvtudósok, SZEREBRENNYIKOV akadémikusnak az előadásából mindenek számára világosan lesűrhető tanulságok.

De ez az ellentét valóban csak látszólagos. Aligha van olyan hangtani jelenségünk, amelyik — legalábbis sokszoros áttételekkel, láncolatokkal — közelebről vagy távolabbról ne függene össze valamiképpen a hangtani jelenségek olyan halmazával, amely már szinte az egész hangtörténettel azonosítható. Világos, hogy már eleve lemondhatunk részlettanulmányok alkotásáról akkor, ha ezeket az összefüggéseket teljes egészükben ki akarjuk dolgozni, s világos az is, hogy ilyen mindent markoló módszerrel a nyelvtudományban annyira fontos részletekből vajmi keveset tudunk megragadni. Persze korántsem akarom ezzel tagadni az összefüggések felderítésének a szükségességét, csupán a meggondolatlan túlzásokkal szemben foglalok állást. Azt tartom, hogy részlettanulmányban nem kell, de nem is lehet a távoli, sokszor láncolatszerű összefüggések tüzetes taglalásába belemenni, hanem fontosságuknak megfelelő arányban kell kezelni őket; azaz a vizsgált fő jelenséggel kapcsolatos egyéb jelenségeket olyan mértékben kell tárgyalni, amilyen mértékben ezek a fő jelenség kialakulásával összefüggenek, amilyen mértékben róluk beszélni a fő jelenség megértéséhez föltétlenül szükséges. Így a fő témával összefüggő jelenségek közül egyeseknek a részlettanulmányokban is alapos kidolgozással szerepelniük kell, míg más jelenségek csak kisebb-nagyobb utalásokra tarthatnak számot. — Hogy a konkrétumoknál maradjunk, az *ly* hang történetét nem lehet a nélkül tárgyalni, hogy ne beszéljünk részletesen a finnugor $l > gy > ? lgy$ fejlődésről, a magyar $ly > gy$, $ly > ny$ változásról, az *l* kieséséről, a *j*-zésről és még néhány más kapcsolatos jelenségről. Éppen ezért e jelenségekre munkámban a legnagyobb figyelmet is szenteltem. De az összefüggések ürügyébe burkolózva már teljes képtelenség azt kívánni, hogy az *ly* hang történetével együtt kell feldolgozni például másik három palatalisunk történetét is, vagy hogy az *ly* hang történetének a keretében például nagyobb fejezetet kell szentelni a gemináció kérdésének. Önmagában szép gondolat, hogy a magyar palatalisok története együtt legyen földolgozva; aki azonban csak egy kicsit is belemélyül palatalis mássalhangzóink történeti vizsgálatába, az rögtön láthatja, hogy a *gy* és a *ty* kérdése az *ly* és az *ny* kérdésétől megdöbbenően független külön ügy, de még az *ny* története sem kapcsolható az *ly*-éhez, hiszen a kétségtelen rokonvonások mellett a két hang története számos lényeges különbséget mutat. Teljesen elképzelhetetlen tehát a magyar palatalisok történetét *ö s s z e v o n v a* földolgozni; az olyan formális együttlétnek pedig, hogy előbb jön az *ly*, azután az *ny*, azután a *gy* s végül a *ty* külön-külön földolgozva, nem sok értelme van, ha csak nem akarjuk az egész kérdést könyvkötészeti problémává alacsonyítani. Az *ly* hang történetének a feldolgozásában természetesen mindig figyelemmel voltam a többi palatalis kapcsolatos problémájára, sőt az *ny*-nek nem egyszer részleteket is szenteltem; de úgy véltem, hogy a nem kapcsolatos problémák tömege mégis inkább az *ny*, a *gy* és a *ty* történetéhez tartozik. Ugyanígy a gemináció részletes elemzése is inkább a gemináció történetéről szóló monográfiába illik bele. — Aligha hiszem tehát, hogy amikor egészséges határokat szabtam a kapcsolatos jelenségek bemutatásának, az összefüggések keresésének kétségtelenül helyes módszertani elve ellen vétettem volna. Sőt, nem hiszem, hogy szerénytelenség azt mondanom, hogy éppen a kapcsolatos jelenségek bemutatása az, amelyben tanulmányom módszere nem kis haladást jelent az eddigi hangtörténeti részlettanulmányokhoz képest.

Dolgozatomban nagy gondot fordítottam arra, hogy a tárgyalt jelenség története a legrégebb időktől egészen napjainkig bemutatást nyerjen. Ezért

— szakítva az eddigi általánosnak mondható gyakorlattal — nem szorítottam egy bizonyos korszakra, s főként nem hagytam ki a tárgyalásból nyelvünk újabb történetének szakaszait. Ezzel az eljárásommal egyrészt be akartam bizonyítani, hogy nyelvünk újabb története legalább annyira változatos, színes, szövevényes a hangtani jelenségek terén, mint a régebbi koroké; másrészt kifejezésre akartam juttatni, hogy a történeti nyelvtudomány a ma is élő vagy a fejlődésében máig fennmaradt nyelvi jelenségek kutatásában akkor érhet el pozitív eredményeket, ha e jelenségek történetét egészen a ma nyelvég végigkíséri.

Talán mindnyájan egyetérthetünk abban, hogy történeti nyelvtudományunk további eredményes művelésének egyik döntő feltétele új nyelvi anyag nagy tömegű feltárása, illetőleg számbavétele, azaz a „vissza a forrásokhoz” elv következetes megvalósítása. Ezért nagyobb szabású hangtörténeti tanulmány megírását ma már nehezen lehet elképzelni a nélkül, hogy a kutató ne vizsgálná végig a feldolgozandó jelenséget legalábbis fontosabb nyelvemlékeink hosszú sorában és a mai hatalmas nyelvjárási anyagban, azaz ne a nyelvtörténeti és a nyelvjárási adatok tömegére építene megállapításait. A finnugor összehasonlító anyag és a jövevényszavak adta tanulmányok számbavétele mellett magam is a legnagyobb gondot fordítottam tanulmányom előkészítésében erre a szempontra, s kutatómunkám eredményeképpen hatalmas mennyiségű adathalmaz gyűlt össze. Tanulmányom megállapításait természetesen minden esetben erre az adattömegre építettem, s kétségtelenül az lett volna az ideális, ha ezt a hatalmas bizonyító anyagot munkámban közzé tudtam volna tenni. Sajnos, a munka korlátozott terjedelme (A/6 ív) erre még csak megközelítően sem adott lehetőséget, hiszen csupán a rendelkezésemre álló puszta adattömeg közzététele 10—12 nyomtatott ívet igényelt volna. Így aligha tehettem mást, minthogy az adattömegből kiválogattam a legértékesebb, a hangfejlődés főbb vonalait legjobban szemléltető adatokat, s csupán ezeket építettem be tanulmányomba, ezek száma is azonban több ezerre rúg. Mondanom sem kell talán, hogy a kimaradt adathalmazt szívesen teszem közzé — amint erre lehetőség kínálkozik.

Nálunk egy idő óta egyre jobban hangoztatott módszertani követelmény a nyelvtörténet nyelvjárásiassá tétele. Ennek elvi helyességéhez vita sem férhet, gyakorlati alkalmazására azonban az egyes konkrét nyelvtörténeti munkákban még ma is elég ritkán kerül sor. Ez a helyzet nem véletlen: kettős nehézségből adódik. Egyrészt a XVI. század előtti időre vonatkozóan a nyelvi anyag viszonylag korlátozott mennyisége, a jelenségek rendkívüli kuszáltsága és a mai nyelvjárási helyzettel való összekapcsolhatóság lehetetlensége miatt csak nagy óvatossággal lehet valamit is megállapítani a nyelvjárásiasságra nézve. Másrészt a XVI—XVII. századtól kezdve a kutatók figyelmét a nyelvjárásiasság továbbra is fennálló problémájáról rendszerint eltereli a kialakulni kezdő irodalmi és köznyelvnek mint viszonylag egységesebb nyelvi anyagnak a vizsgálata. Ezekben a nehézségeken csak úgy lehet úrrá lenni, ha a korábbi időkben a legkisebb fogódzót is megragadjuk és gondosan mérlegeljük a nyelvjárásiasság szempontjából, a későbbi időkben pedig a nyelvtörténeti vizsgálatot két síkon: az egységesebb nyelvnyelvi irodalmi és köznyelv, valamint a tovább élő, sőt egy ideig még egyre jobban differenciálódó nyelvjárási anyagok síkján párhuzamosan végezzük. Ezt a módszert próbáltam következetesen keresztülvinni dolgozatomban: az *ly* hangnak és a kapcsolatos jelenségeknek a történetét mindvégig a nyelvjárásiasság

szempontjából néztem, s a köznyelvi hangfejlődést is ilyen alapon vezettem le.

Már a nyelvjárási szemlélet lényegéből is adódik, hogy a nyelvünkben végbement hangváltozásokat nem lehet egyenes vonalú fejlődményekké egyszerűsíteni. De a tér mellett az idő is föltétlenül számbaveendő tényező: ugyanannak a hangváltozásnak bizonyos időben nagy a hatóereje, máskor egészen elenyészik. Sőt a térbeli és időbeli vonatkozásokon túl, az egyes nyelvjárásokon és ugyanazon az időn belül is tovább bonyolódik a kép: a hangtani tendenciák itt és ekkor sem mindig hatnak egyformán az egyes szavakban, hanem a hangfejlődésbe döntően beleszól az egyes szavak különböző fonetikai felépítése, illetőleg a kérdéses hangnak a szavakban való fonetikai helyzete. Tő elején és tő végén más-más lehet a fejlődés, sőt a tő végén még a különböző toldalékok is más-más irányba terelhetik a fejlődés menetét. Ez utóbbi ok miatt még ugyanannak a szónak is több hangtani változata keletkezhet az egyes nyelvjárásokon belül; ilyen esetben viszont az analógiás változások, elvonódások jutnak nagy szerephez. Mindebből következik, hogy egy-egy kérdéses hangalakot sokszor nem egy történeti fejlődéssel lehet, sőt kell magyaráznunk, s e magyarázat soha nem lehet független a területtől, az időtől, a fonetikai helyzettől és sok más egyébtől. — Tanulmányomban mindvégig erősen törekedtem arra, hogy a hangtani fejleményeknek ezt a szüntelenül változó, hömpölygő áradatát a maga kuszáltságában szemléltessem, s szándékosan gondot fordítottam arra, hogy ne adjak egyszerűbb képet annál, mint amit maga a vizsgált nyelvi jelenség a valóságban mutat. A hangtani fejlődéseket összefoglaló vázlatokban természetesen nem tudtam a szövevényes problémákat teljes részletességgel szemléltetni, de még ezek a vázlatok is élénken feltárják az egyes hangváltozatok bonyolult, többrétű eredetét.

Világos tehát, hogy egyetlen hang története is a maga kuszáltságával a nehezen áttekinthető problémák egész tömegét veti föl a kutató számára. Aki e bonyolult problémákat minden számbajöhető vonatkozásukban vizsgálni akarja, annak már szinte eleve le kell mondani arról, hogy egymagában és egy csapásra mindent tisztába tegyen. Magam is így voltam az *ly* hang történetével: igyekeztem feleletet keresni mindenre, ami e kérdéskörrel kapcsolatban fölvetődhetik, de nem egy esetben kénytelen voltam a határozott állásfoglalástól eltekinteni, és a dolog természetéből adódik, hogy határozottabban megfogalmazott tételeimet sem tekintem véglegesen lezártaknak.

II.

1. Most rátérek bírálóm megjegyzéseire. Mind Pais Dezső, mind Bárczi Géza igen alapos, a részletekbe is elmélyedő előterjesztéseket tettek. Magam is igyekszem hasonló alapos-sággal válaszolni, de ez az igyekezetem természetesen nem juthat el odáig, hogy az előkerült nagyszámú problémával egyenként is minden esetben részletesebben tudnék foglalkozni. A dolog természeténél fogva inkább azokra a részletekre térek ki bővebben, amelyekben nem értek teljesen egyet bírálómmal; ahol nem kell vitatkoznom, ott inkább csak vázaltszerű megjegyzéseket teszek.

2. Bárczi Gézát nem győzi meg az, amit, a fgr. *l* ~ *m*. *lgy* megfelelésről mondtam, s ő inkább hajlandó visszakanyarodni a PAIS—GYÖRKE-féle képzős megoldáshoz.

Nem csodálkozom, hogy Bárczinak javasolt hangtani megoldásaimmal szemben kételyei vannak, hiszen — mint ahogy ezt tanulmányomban jeleztem is — magam sem tartom őket százszázalékosoknak. Feltételesen tett megállapításaimat azonban a képzős magyarázat javára nem tudnám visszavonni, mert e szavakban a képzőelem jelenlétét nem tartom valószínűnek, s a különböző nehézségek ellenére még mindig járhatóbb útnak látom a közvetlen hangtani megoldás valamilyen formáját.

Bárczinak az *ly* előzménnyel szemben felhozott ellenvetéseire a következőket jegyzem meg. Igaz, hogy a *völgy* etimológiája kétes; de nem szabad elfelejtenünk, hogy a szó valamikori *ly*-es tövégét nemcsak az egybevetett vogul szóalakok bizonyítják, hanem a *völgy* magyar *ly*-es nyelvtörténeti adata is. — A *hölgy* fgr. etimológiájának jóságát aligha veszélyeztetheti a fgr. megfelelők mélyhangrendűsége, hiszen a hangrendi átcsapásnak nem ez a szó az egyetlen példája nyelvünkben, s az átcsapás iránya: a mély hangrendűségből magasba való átmenet is szabályszerű. A *hölgy* fgr. előzménye — a maga tövégi *l*-ével — éppen ezért általánosan elfogadott, az etimológia ellen korábban maga Bárczi sem emelt kifogást (vö. SzófSz.). — Lehet, hogy a *szögy* ~ *szölgy fgr. előzménye végső fokon nem tartalmazott tövégi *l*-t, mert a mordvin *l* e kérdésben valóban nem lehet döntő. De ezzel a magyar szó tövégi *lgy*-jének *l* előzménye még korántsem dől meg, hiszen a szóban, illetőleg annak bizonyos nyelvjárási változataiban végbemehetett a tövégi *l* palatalizációja. S hogy ez utóbbi nem csak elméleti lehetőség, arra világosan utal a *szögy* ~ *sün*-nel azonos eredetű *suly*: *sulyom ly*-e, melynek már a magyar *ly* szempontjából korai alakjaiban is *ly*-es írásmódot találunk: 1336: *Sulyomusfew*, 1386: *Kysswlywmus* (Oklsz.) stb. — A *tölgy* 'quercus', a *tölgy* 'mamma' és a *tálgy 'tályog' *ly*-es vonatkozásai nem szorulnak itt újabb kifejtésre.

Aligha lehet kétséges tehát, hogy említett hat szavunk magyar *lgy*-je közvetlen összefüggésben áll az e szavak tövégen jelentkező korábbi, jórészt fgr. *l*-lyel. Ennek a felismerésnek jegyében kerestem a tövégi *l* ~ *lgy* váltakozás megoldására közvetlen hangtani magyarázatot, több lehetőséget is fölvetve. Pais Dezső előterjesztéséből kitűnik, hogy most már ő is inkább a közvetlen hangtani magyarázat felé hajlik, bár más úton próbál közeledni a kérdéshez, mint én.

A Pais-féle *tülüs* > *tüllyüs* > *tülgyüs* fejlődési sort egyáltalán nem tartom lehetetlennek, sőt egy analóg példával támogatni is tudom. KNEZSA ISTVÁN figyelmeztetett a múltkoriban *tányér* szavunk olasz nyelvi *l*-es vonatkozásaira. Ezt a szót tanulmányomban nem dolgoztam föl, mivel *ny* hangja a közfelfogás szerint délszláv szóalakok: horvát *tanjir*, szlovén *tanjir* (MIKLOSICH, EtWb. 346) *n*-ére megy vissza (vö. SzófSz.). De jobban utána nézve a dolognak, úgy látom, hogy a magyar *tányér*-nak mégis van valami köze az *ly* történetéhez. A szó régi nyelvi alakjaiban a többelseji mássalhangzó szempontjából négy típust különböztethetünk meg: *ny*-es alakok: BesztSzj.: *tanjer*, 1516: *Thanyr* (Oklsz.), MargL. 36: *tanjerokkal* (NySz.), CAL.: *Tanyer*, SZIKSZF.: *Tanyer* stb.; *lny*-es alakok: SchlSzj.: *talner*, MünchK. 40: *talñeron* (NySz.), ÉrdyK. 169b: *talnyeeron*, 1550: *talñer* (Oklsz.), 1558: *On talner* (Oklsz.), 1564: *thalner* (Oklsz.), MA.: *Tálnyer*, *Talnyir* stb.; *ngy* ~ *nygy*-s alakok: 1647: *tangyér* (MNY. IV, 394), Teleki: FLÉl. 100: *tangyérok* (NySz.), VectTrans. 27: *tangyér* (NySz.), PPB.: *tangyér*, CzF.: *tangyér*, nyelvjárási adatok: *tangyér*, *tángygyér*

(MTsz.), *tāndjēr* (CsángSz.) stb.; *nny-es alakok*: Helt: Mes. 72: *tannéráról*, Lukafalva Maros-Torda m.: *tānnyér* (saját gyűjtéséből) stb. Mint az alábbi adatokból látható, a szó korai alakjai vagy rövid *ny*-esek vagy *lny*-esek. A rövid *ny*-es változatok eredetét aligha lehet máshol keresnünk, mint az említett délszláv formákban. Az *lny*-es alakok azonban nem jöhettek a szláváságból, hiszen ott ilyen formáknak nyomuk sincs. A horvát *taljur* (vö. MIKLOSICH, EtWb. 346) a magyar nyelvi változatok magyarázataiban nem jöhet számításba. Annál inkább összefüggésbe hozható a R. *tālnyér* az olasz *tagliero* ~ *tagliere* ~ északolasz *taglier 'vágódeszka, fatányér' szóval, amely az említett délszláv alakoknak is az őse. E lehetőségre már WICHMANN is utalt (vö. MNy. IV, 395), de aztán a délszláv származtatás javára eme ötletét maga is visszavonta, s az olasz eredet lehetősége idővel annyira háttérbe szorult, hogy KARINTHY már csak mint hibás származtatást említi (OlJövsz. 44). Az olasz hosszú *ll*-ből bizonyára elhasonulással lett a magyarban *lyny* ~ *lny*. A régiségben korai időtől kezdve egymás mellett élő magyar alakok így kettős nyelvjárási átvétellel magyarázhatók. A mai nyelvjárási helyzet alapján úgy látszik, hogy a délszlávból nyugati és középső nyelvjárásaink kölcsönöztek. — A szó többelseji mássalhangzójának későbbi magyar fejlődményei közül a hosszú *nny*-es alak mind a *tānyér*-ből hangzóközi geminációval, mind pedig a *tālnyér*-ből teljes hasonulással megmagyarázható, az *nygy* ~ *ngy*-s forma pedig e hosszú *nny*-es alakból való újabb elhasonulásnak látszik.

A *tānyér* szó hangtörténetét nem volt hiábavaló részleteznünk, mert e szó — régi *tālnyér* változatának idegen nyelvi *ll* előzménye miatt — nem csupán beletartozik az *ly* történetébe, hanem emellett hangtani fejlődésében két olyan elhasonulásos esetet is mutat, amely összefüggésbe hozható *lgy* végű szavaink Pais felvetette elhasonulásos fejlődésével. A *tānyér*-ban az olasz hosszú *ll*-ből *lygy*-n keresztül *lgy*, a magyar hosszú *nny*-ből *nygy*-n keresztül *ngy* lett, míg a formansos *tūllyüs* alak hosszú *lly*-éből *lygy*-n keresztül *lgy* vált. Mindegyik esetben az történt tehát, hogy a hosszú palatalis az elhasonulás folytán két rövid palatalisra bomlott, majd pedig az első palatalis helyébe a rákövetkező mássalhangzó hatására depalatalis megfelelője lépett. — A Pais-féle magyarázat gyengéjét abban látom, hogy közvetlen nyelvtörténeti adatokkal nem bizonyítható. Bár ez a tény nem kis súllyal esik latba, saját hangtani megoldásaimat egy csöppet sem tartom ennél az elhasonulásos magyaráznál valószínűbbnek. — A Pais vázolta fejlődési sort azonban két helyen módosítanám: a *tūlüs* > *tūllyüs* > *tūlgyüs* sor helyett inkább *tūlyüs* > *tūllyüs* > *tūlygyüs* > *tūlgyüs* sort vennék föl. A *tölgy* szóban ugyanis — N. SEBESTYÉN IRÉN jónak látszó etimológiája (NyK. LII, 4), valamint a régi magyar nyelvi adatok alapján — *l*-es tővéget lehet felvennünk kiindulási pontul. Másrészt pedig *lly* > *lygy* elhasonulásból válhatott ki az *ly* palatalis eleme, s lett a hangkapcsolat *lgy*-vé. Meg lehet még jegyezni, hogy a magyarban a palatalis mássalhangzók előtt az *l*, *m*, *d*, *t* amúgyis kissé palatalis színezetű: *leŋgyel*, *talpalatnyi* stb., így a korábbi *tūlygy* *ly*-ének teljes depalatalizációjáról nem is kell beszélnünk.

Visszatérve mármost az *lgy* végű szócsoport képzős származtatásának kérdésére, e magyaráznak nemcsak a tanulmányomban felhozott és Bärziti-től is számbaveendőnek elismert alaktani érv mond ellent, hanem főként egy logikai érv, amit tanulmányomban csak fél mondatban érintettem. Az imént említett hat szón kívül az a bizonyos feltett denominalis *-gy* képző

— amelynek mellesleg az eredete sem egészen világos — talán még csak két szóban lelhető meg: az *ormágy*-ban és a *jobbágy*-ban, bár ezeknek is meg lehetőszen bizonytalan a magyarázatuk. Ha tehát kérdéses szócsoportunk képzős származtatását elfogadnók, adva lenne egy olyan helyzet, amelyben az amúgyis bizonytalan *-gy* képzőelem hat — esetleg, kevésbé valószínűen nyole — magyar szóhoz csatlakozik, s ez a hat szó véletlenül mind *l*-t tartalmaz a *gy* előtt, s véletlenül mindnek volt a régiségben *ly*-es tövége is. Ekkora véletlenség még a nyelvben is sok egy kicsit! A jelenséget csak akkor lehetne így magyarázni, ha feltennénk, hogy ez a bizonyos *-gy* képzőelem valamilyen okból különös előszeretettel viseltetett tövégi *ly* előzményű szavaink iránt. Ilyen feltevést azonban nincs okunk megkockáztatni.

Az *lgy* szócsoporttal kapcsolatosan még csak egy rövid megjegyzést teszek. A *kégy* ~ *kőgy* ~ *kőlggy*-öt nem vonnám e csoportba; nem csupán azért, mert tövége nem megy *ly* előzményre vissza, hanem főként azért, mert benne — a HORVÁTH KÁROLYTÓL felsorakoztatott nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint (MNY. XLV, 52—3) — a *gy* tövég előtti *l* hang nem látszik etimologikusnak, hanem későbbi hangtani járuléknak (vö. *hód* > *hold*, *bódog* > *boldog* stb.).

3. Német jövevényszavaink meglehetősen általános tövégi *ly*-ezésének magyarázatában Bárczi Géza meggondolandónak véli azt a lehetőséget, amely szerint a német *l* az átvételkor lényegesen palatalisabb volt, mint a magyar, s ezért hanghelyettesítéssel mindjárt *ly*-nek jött át nyelvünkbe.

E kérdés megítélésében mindenekelőtt szükség volna arra, hogy az ide tartozó szavak német tövégi *l*-jének hangtörténetét, az átvétel időpontjára vonatkozóan fonetikai jellegét germanistáink tüzetesen megvizsgálják.

A német hangtörténet ez ideig még sajnálatosan nélkülözött vallomásánál azonban nem kevésbé fontos, amit e kérdésben a magyar hangtörténetből megtudhatunk. Bár teljesen határozott állásfoglalásra ez utóbbi alapján sincs módunk, bizonyos tények inkább a nem palatalis német tövégi *l* átvételének lehetőségét támogatják.

XVI. századi — a palatalizációt egyébként kitűnően jelölő — keleti nyelvemlékeinkben egyes német jövevényszavaink gyakran fordulnak elő tövégi *l*-es alakjukban. Igaz, hogy e szavakban többször találunk *ly*-es írásmódot is, de az *l*-lel való jelölést általában nincs okunk pusztán írássajátságának minősíteni. Különböző is ugyanaz a keleti nyelvemlék az *ly*-esek mellett nem egy esetben *l*-es változatokat is tartalmaz: CAL.: *czikkele*, *Czikkelenkent*; SZIKSZF.: *Muskotal alma*, *Muskotal kórtueli*, *Muskotal [Bor]*; SZIKSZF.: *Tórkól*, *Az szállónak tórkölle*; stb. — Ezeket az *l*-es adatokat aligha értékelhetjük másképpen, mint annak bizonyítékait, hogy a német tövégi *l*-t keleti nyelvjárásaink *l*-nek vették át, vagy legalábbis *l*-nek is átvehették. Ez a körülmény viszont számottevő súllyal eshetik latba a német *l* korabeli fonetikai jellegének a megítélésében. Keleti nyelvjárásainkban a XVI. században már nagymértékben kiterjeszkedett az *ly*-ező ejtés, tehát a német tövégi *l*-nek *ly*-lyel való helyettesítésére az átvételkor minden lehetőség megvolt. Hogy ez a lehetőség mégsem használódott ki, annak oka legvalószínűbben abban keresendő, hogy a német tövégi *l* jóval közelebb állhatott a magyar *l*-hez, mint a magyar *ly*-hez.

A kérdés megítélésében a mai nyelvjárási helyzet sem hagyható teljesen figyelmen kívül. Bár eredeti tövégi *l*-es német jövevényszavainkban a keleti vidékeken ma rendszerint *ly* előzményű *j*-t találunk, egyes depalatalis tövégi

szavak elterjedésének határa messze kitolódik kelet felé. Példának említem a *pendely* néhány keleti előfordulását: Nagybózsva (Abaúj m.), Tiszadob (Szabolcs m.): *pendel*; Dévaványa (Szolnok m.), Doboz (Békés m.): *pëndel* stb. (a nyelvatlasz gyűjtéseiből); Kalotaszeg: *pengyel* (MTsz.). Hasonló adatokat lehetne említeni a *zindely*, *ráspoly*, *símely*, *héhely* stb. szavakkal kapcsolatban is. Ezeknek a keleti környezetben élő német jövevényszavaknak *l*-es átvételűeknek kellett lenniük, mert mai keleti *l*-ező nyelvjárási alakjaik minden bizonnyal megőrzött régiségek, s nem egy — keleten egészen valószínűtlen — tövégi *ly* > *l* depalatalizáció eredményei.

Tudott dolog, hogy német jövevényszavaink XV—XVI. század utáni átvételű rétegei jórészt a felnémetből, közelebbiről a bajor-osztrák nyelvjárásból valók. Ez magyar nyelvjárási viszonylatban annyit jelent, hogy német jövevényszavaink zöme nyelvterületünkön nyugatról hatolt kelet felé, kivéve a fölülről (irodalom stb. hatására) terjedő átvételeket, s az igen csekély számú erdélyi szász kölcsönzéseket. Hogy keleti nyelvjárásainkban a legtöbb német jövevényszó viszonylag később jelenik meg, arról keleti eredetű szójegyzékeink közül egyesek igen szépen tanúskodnak. CALEPINUS erdélyi származású magyar értelmezői nagyon sok, korábbi időből már adatolt német jövevényszavunkat nem vették föl: hogy csak az *ly*-es vonatkozásúakat említsük, hiányzik a máskülönből rendkívül gazdag anyagú szójegyzékből a *döllye*, *erkély*, *fertály*, *fortély*, *gépely*, *messzely*, *mordály*, *pöröly*, *ráspoly*, *stempely*, *tégely*, *téhely*, *tönköly*, *zsemlye*. A Kolozsvári Glosszák viszonylag terjedelmes második részének székely értelmezői: AJTAI MÁTÉ és BÖLÖNI FÜLÖP alig néhány *ly*-es vonatkozású német jövevényszót említenek. A szójegyzékekből való kimaradásnak természetesen nemcsak a szó valódi nyelvi hiánya lehet az oka; de német jövevényszavaink terjedésének a kérdéseit vizsgálva az említett tényeket mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül. — Azzal, hogy német jövevényszavainknak legalábbis egy tekintélyes hányadát nyugati nyelvjárásaink közvetítették kelet felé, a tövégi *l*-es átvétel ténye újabb valószínűsítést nyer. Nyugati nyelvjárásaink a XVI. századtól kezdve ugyanis egyre jobban az *l*-ezés állapotába kerültek, e területen tehát az *ly*-lyel való hanghelyettesítés számításon kívül hagyható.

Még az elmondottak után sem vonnám teljesen kétségbe a német tövégi *l* hanghelyettesítéses átvételének a lehetőségét, hiszen egyes esetekben ez akár analógiás úton is megtörténhetett. Most is úgy látom azonban, ahogy dolgozatomban kifejtettem: német jövevényszavaink túlnyomó többségében nem történt az átvételkor tövégi *l* > *ly* hanghelyettesítés, s e szavakban a későbbi *ly* magyar fejlődmény. — Nyelvünk hangtörténete még abban az esetben sem támogatná a nagyobb méretű *ly*-es átvételt, ha az egykori (!) német, elsősorban bajor-osztrák szövégi *l*-nek a magyar *l*-nél valamivel palatalisabb volta a germanisztika oldaláról netalán bizonyítást nyerne. — Későbbi magyar tövégi palatalizáció mellett tanúskodnak azok a német jövevényszavak is, amelyeknek tövége eredeti német *r*-re megy vissza. A *borbély*, *erkély*, *korhely*, *kristály*, *kvártély*, *mordály*, *rostély*-féle szavaknak nem egy esetben tűnik fel a magyar régiségben *r*-es alakváltozatuk, ami e szavak *r*-es átvételét és későbbi magyar *r* > *l* > *ly* fejlődését teszi valószínűvé. A német tövégi *l*-re és a német tövégi *r*-re visszamenő szavak magyar tövégi *l*-jének keleti palatalizációja az adatok tanúsága szerint megközelítőleg azonos időben és azonos területen ment végbe, tehát a két szócsoport párhuzamba állítása megokolt.

Ha azonban a hanghelyettesítés lehetőségét az esetek túlnyomó többségében nem tartjuk valószínűnek, akkor valamilyen más magyarázatot kell találnunk arra a kétségkívül feltűnő jelenségre, hogy német jövevényszavaink eredeti tővégi *l*-jének miért felel meg a mai magyar köznyelvben — néhány szórványos esettől eltekintve — általában *j* (irva *ly*). Az okot én a következőkben látom :

A tővégi *l* palatalizációja szempontjából számbajöhető német eredetű szavak tekintélyes hányada a XVI. század körüli időben került át nyelvünkbe. Legföljebb egy évszázad leforgása alatt e szavak nyugat felől elhatoltak a legkeletibb szélekig. A XVI—XVII. század folyamán középső és keleti nyelvjárásainkban már előrehaladott állapotban volt a tővégi *l* > *ly* változás. Így e friss jövevények — jórészt nyugatról kapott — *l*-je keleten nem tudott hosszabb időre *l*-ként megállapodni, nem tudott sokáig depalatalisnak megmaradni. Az történt tehát, hogy a német jövevényszavak a maguk nyelvünkben még megszilárdulatlan, s így a hangváltozásra erősen hajlamos hangalakjukkal éppen belecsöppentek egy javában folyó hangfejlődési tendenciába, amely azután előbb-utóbb elkapta őket, és meglehetősen általánossággal érvényesült bennük. Mivel köznyelvünk *j*-zése a korábbi keleti *ly*-ezésből sarjadt, természetes, hogy e német eredetű szócsoport mai köznyelvünkben általános tővégi *j*-zést tükröz.

4. Bárcki Géza érdekes megállapítást tesz latin jövevényszavaink *l* + *e* vagy *l* + *i*-ből lett *ly*-ére vonatkozóan. Fölveti azt a gondolatot, hogy a rövid *ly*-es *gálya*, *sólya*, *petrezselyem*, *Kilyén* stb. szavak latin *l* ejtésmódra, a hosszú *lly*-es *Cecellye*, *Illyés*, *Gellyén* stb. szavak pedig latin *ll*, *le* ejtésmódra mennek vissza, azaz latin jövevényszavaink többes *ly*-ének kétféle időtartama a magyarországi latin nyelv kétféle ejtésmódját tükrözi.

Eme ötlet alapján első pillantásra csakugyan megoldottnak látszik latin jövevényszavaink *ly*-ének a gemináció szempontjából való kettőssége. Ha azonban jobban szemügyre vesszük a dolgot, más eredményre kell jutnunk. — Bárcki feltevése szerint a korábbi *l* + *i* vagy *e* + magánhangzó kapcsolatból lett magyarországi latin rövid *l* + magánhangzós ejtésmód neolatin anyanyelvűek latin kiejtéséből indulhatott ki. Nem érzem magamat illetékesnek arra, hogy romanisztikai problémákban állást foglaljak. Egy megjegyzést azonban megkockáztatnék. Úgy gondolom, hogy ha a magyarországi latin kiejtésben érvényesülő neolatin hatásról beszélünk, akkor elsősorban az olasz, másodsorban a francia jöhet számításba. A latin *l* + *i* vagy *e* + magánhangzós kapcsolatnak azonban — ha az *l*-t magánhangzó előzi meg — az olaszban és jórészt a franciában is hosszú *ll* + magánhangzó felel meg, illetőleg felelt meg korábban: lat. *filia* > ol. *figlia*, fr. *filie*; lat. *folium* > ol. *foglio*, fr. *feuille*; lat. *mélius* > ol. *miglio*; stb. Neolatin hatásra tehát aligha válhatott a korábbi *l* + *i* vagy *e* + magánhangzós kapcsolatból a magyarországi latinban rövid *l* + magánhangzó. A hazai latin ejtésmód neolatin gyökerei alapján így nehezen tudnánk a nyelvünk latin jövevényszavaiban érvényesülő kettősséget megmagyarázni, hiszen ha az *e* típusba tartozó szavakban a palatalizáció latin nyelvi fejlődmény volna, akkor a magyarban *e s u p a g e m i n á t á s m e g f e l e l é s t* várhatnánk.

Próbáljuk azonban a kérdést más oldalról megközelíteni. Latin jövevényszavaink magyar nyelvi hangalakja kétségtelenül sok mindent elárul az egykori magyarországi latin ejtésmódra vonatkozólag. Ezt kutatóink már régóta észrevették, s Bárcki ötlete végeredményben szintén ezen a talajon fogant,

hiszen a kétféle — más-más szavakban érvényesülő — magyar ejtésmódban kétféle latin ejtésmód tükröződését látja. Igen ám, csakhogy a *gály*a, *sóly*a, *petrezselyem*, *Kilyén*, illetőleg a *Cecellye*, *Illyés*, *Gellyén*-típusú szavaknak a magyar nyelvi ejtésmód szempontjából való két csoportba osztásával bajok vannak: a két csoport csak mai köznyelvünkben válik ilyen élesen szét, az egyik típus rövid *ly*-ét s a másik típus hosszú *lly*-ét csak mai köznyelvünk, illetőleg köznyelvi helyesírásunk tükrözi ilyen világosan. A régiségbeli és a mai nyelvjáráskbéli adatok azonban mást vallanak. Azt látjuk ugyanis belőlük, hogy a mai köznyelvünkben ilyen szép kettősséget mutató szavakban általában erősen ingadozott, illetőleg ingadozik az ejtés a rövid és a hosszú palatális között. Hogy mindegyik csoportból csak egy példát hozzak erre a nagymértékű ingadozásra, a *gály*a, illetőleg az *Illyés* szót említem. A *gály*a-ban az igen sok rövid *ly*-es alak mellett geminátás alakok is szép számmal mutatkoznak: PESTISZJ.: *galliakrol*, 1570: *gallya* (RMNy. II, 280), GöngyTör.: *Gallya*, SZIKSZF.: *Gallia*, MA.: *Gallya*, Görcs: Máty. 16: *Gallyac* (NySz.), GKat: Titk. 362: *Gálllyákbeli* (NySz.), CsomaK. 34: *Galliakon* (NySz.) stb. Az *Illyés* rengeteg hosszú palatalist tartalmazó változata mellett se szeri, se száma a rövid *ly*-es formáknak: 1445: *Elyesy* (CSÁNKI II, 238), 1460: *Ilye* (CSÁNKI V, 710), 1461: *Ilyefalva* (SzékOkl. I, 190), 1466: *Ilyeed* (CSÁNKI II, 97); 1522: *Ylyees* (OklSz.), 1533: *Ilyehaza* (JAKÓ, Bihar megye 263) stb. Ez utóbbi szó példái közt szándékosan nem hoztam koraiakat, amelyekben az *i* vagy *y* betűt *i* hangértékűnek is felfoghatnánk. A régi *Illyés* ejtésmódot különben mai nyelvjárási alakok is erősítik: CsángSz.: *il^g*, SzamSz.: *Ijés* stb. — Ha tehát e szavak magyar hangtörténetében jobban körülnézünk, akkor *ly*-ük időtartamából aligha vonhatunk le bármiféle következtetést az egykori magyarországi latin ejtésre vonatkozóan, mivel a **k i i n d u l á s i a l a p i n g a t a g**: a magyarban a kétféle időtartamú *ly*-es ejtést párhuzamosnak, egymás mellett élőnek kell mondanunk. Mindez természetesen fordítva is áll: a magyarországi latin ejtéssel ily módon aligha határozhatjuk meg a kérdéses szavak magyar *ly*-ének quantitását.

Eddig még e szócsoporthoz *ly*-ének eredetére vonatkozóan csak negatívumokat mondtam. Kérdés azonban, hogyan jött hát akkor létre a szóban forgó latin jövevényszavak magyar *ly*-e, s miképpen magyarázható a köznyelvünkben, illetőleg köznyelvi helyesírásunkban jelentkező kettősség. Dolgozatomban — az eddigi nézetekkel ellentétben — főként helyesírási, de egyéb megfontolások alapján is arra az eredményre jutottam, hogy a latin *l + e* vagy *i +* magánhangzó kapcsolatából nem a magyarországi latinban, hanem a **m a g y a r b a n** magában lett *ly +* magánhangzó. Bár ott még azt jelzem, hogy esetleg elképzelhető a régebbi felfogás igazsága is, sőt rámutatok a **s z a v a n k é n t v á l t o z ó k e t t ő s**: latin vagy magyar nyelvi alakulás lehetőségére is, azóta egyre jobban az a nézet szilárdul meg bennem, hogy e szavak *ly* hangja — talán minden esetben — **m a g y a r n y e l v i f e j l ő d m é n y**, s az időtartambeli váltakozás is a magyar hangtörténetben leli magyarázatát. Az ide tartozó egyes szavakban az *ly ~ lly* párok kifejlődése nézetem szerint tehát nem megy vissza kétféle latin ejtésre, hanem a magyar gemináció bonyolult kérdéskörébe tartozó jelenség. Tanulmányomban ugyan expressis verbis nem mondtam ki, de többször céloztam arra, hogy nyelvünkben *l + j* kapcsolatból fejlődhetett rövid *ly* is, meg hosszú *lly* is, mégpedig feltehetően szavanként és nyelvjárásonként váltakozó módon. — Itt van például a *zsály*a szó hangtörténete, amely világos esete e kettős fejlődésnek.

A *zsálya* szintén latin jövevényszó, de *ly*-ének vizsgálatában már eleve nem indulhatunk ki kétféle latin ejtésmódból. A magyarországi latinban biztosan *salvia* volt a szó hangalakja, hiszen a *v* kiesése nem a latinban következett be: vö.: ol. *salvia*, sp. *salvia*, rum. *salbie*, prov. *saubja* stb., hanem kétségkívül magyar fejlődmény. A magyar nyelv tehát *salvia* alakban vette át a szót a latinból, ezt bizonyítják korai szójegyzékeink adatai is: BesztSzj.: *saluia*, SoprSzj.: *saluia* stb. A *v* kiesése folytán így az *l + i* is a magyarban került egymás mellé, s mivel a kapcsolatot után magánhangzó következett, *l + i*: *l + j* lett belőle. Mármost a *zsálya l + j*-je — feltehetően nyelvjárásonként változóan — hol *ly*-lyé, hol meg *lly*-lyé fejlődött: 1530: *wad salija* (MNY. XI, 38), 1558: *Salyas bor* (Oklsz.), CAL.: *Vad sálya*, XVI. sz.: *Salijat* (VARJAS, OrvK. 14), Com: Jan. 25: *sálya* (NySz.) stb. ~ PESTISzj.: *fallija*, 1530 k.: *Sallija* (MNY. XI, 134), 1544: *sallyath* (Oklsz.), SZIKSZF.: *sallya*, XVI. sz.: *Sallia* (NéNy. VII, 178), MA.: *Sállya*, Mel: Herb. 124: *sallyanac* (NySz.) stb. Mai nyelvjárásainkban ugyanilyen kettősség van a szóban: vö. pl.: SzamSz.: *zsája* ~ Vezseny Szolnok megye: *zsájja* (a nyelvatlasz gyűjtéséből). A köznyelvi *zsája* (írva *zsálya*) alak nyilván a rövid *ly*-t mutató nyelvjárási változatok alapján szilárdult meg.

Ennek a világosan magyar hangtörténetű szónak a példája rávilágít a vele azonos fonetikai helyzetű *l + i* vagy *e +* magánhangzót tartalmazó szavak hangfejlődési menetére is. Az említett latin jövevényszócsoport többelseji *l + j*-je ugyanúgy fejlődött, mint a *zsálya* azonos hangkapcsolata, s egyes nyelvjárásokban *ly*-lyé, másokban *lly*-lyé vált. A geminált *lly*-t tartalmazó nyelvtörténeti adatok többnyire nyugatra, a rövid *ly*-es változatok pedig többnyire keletre mutatnak, ami körülbelül megfelel a mai nyelvjárási helyzetnek is. Hogy ma az ide tartozó szavak egy részében köznyelvünkben és köznyelvi helyesírásunkban *ly*, más részében meg *lly* van, az köznyelvünk sajátos kialakulásával függ össze: e szavakat a köznyelv a gemináció szempontjából nem egyféle típusú nyelvjárásokból merítette.

Összegezve tehát: latin jövevényszavaink *li* vagy *le*-ből lett többelseji *ly*-ének kétféle időtartamára nézetem szerint nem a latin, hanem a magyar hangtörténet ad megnyugtató feleletet.

5. Bárczi Géza rámutat arra, hogy a *d*, *t*, *n*, *l*-es tővégeknek és a *j*-s toldalékoknak a kapcsolatából keletkezett alkalmi palatalizációban nem szükség szerű teljes párhuzamosságot föltenni, a *t + j* ugyanis — a *ty* fonéma hiánya miatt — későbbben válhatott *ty*-vé. (Mellesleg megjegyzem, hogy — nagyrészt helyesírási megfontolások alapján — Bárcziéhoz hasonló véleményt jelzett nemrégiben KNEZSA is: Helyesírásunk története 46, 86, 98).

A magyar *ty* hang kérdését senki nem vizsgálta meg eddig tüzetesen. Ha valaki fölfedi *atya*, *bátya* típusú szavaink hangtörténetét, kimutatja *gyertya*: *gyetyán*-féle szavainkban a palatalizáció időrendjét, meggyőzően tisztázza a *lássá*, *tartsa*-féle alakok keletkezését, s általában megtárgyalja a *ty* hang korai léte vagy nemléte körül élénk toluó sok más problémát, akkor a mainál jóval szilárdabb talajon mozoghatunk a *ty* kérdésének a megítélésében az ősmagyarra vagy az ómagyarra vonatkozóan. Nem árt itt rámutatni arra, hogy nemrégiben még az *ly* fonéma korábbi magyar nemlétéről vallott nézet is szinte közfelfogásnak számított, mivel a kérdés sem egészében, sem részleteiben nem volt eléggé megpíszkálva. A *ty* hang esetében a tüzetes vizsgálat meg nem történte egyelőre természetesen csupán óvatosságra int, s

korántsem jelentheti azt, hogy a *ty* valamikori nyelvünkbeli hiányáról vallott nézet helyességét jogunk volna kétségbe vonni. Bárczi igen logikus okfejtése, meg egyéb körülmények — legalábbis mai tudásunk szerint — arra mutatnak, hogy a *ty* hang egy bizonyos ideig valóban ismeretlen lehetett nyelvünkben. Igen kérdéses azonban, hogy meddig tarthatott nyelvünknek ez az állapota.

Az $n + j$, $l + j$, $d + j$, $t + j$ kapcsolatok párhuzamos fejlődményeit, s ezek keretében a *ty* : *tty* hang meglétét én nem az ősmagyar korra vagy az ómagyar kor elejére vonatkozóan tettem föl, hanem kifejezetten első szövegelemlekein koráról beszéltem. Nem vitatom, hogy ebben a korban a $t + j$ *ty*-vé válásának már föltétlenül be kellett következnie, hiszen a kérdés talán nem is dönthető el teljesen. KNEIÉZSA helyesírástörténeti megállapításai (i. h.) ugyan kétségtelenül meggondolkoztatók, de perdöntők nem lehetnek, mert a szóbanforgó igealakok következetes *ti*, *ty* jelölése — mint a *ty* hangnak mégis csak a leggyakoribb jele — nem szólhat a palatalis ejtés ellen akkor sem, ha más fonetikai helyzetű *ty* hangokat — mint ahogy KNEIÉZSA kimutatta — egyes esetekben más betűkkel is jelölnek. A helyesírási tények alapján például a kódexek koráról is állíthatnánk, hogy a *j*-s toldalékok *j*-jét külön ejtették a tövégi *t*-től, sőt ezt az állítást még mai helyesírásunk sem cáfolná meg. De a $t + j$ *ty* : *tty*-vé válásának mind az ige-, mind a névszóalakokban valamikor csak be kellett következnie, mégpedig nyelvünk történetének nyilván nem a legújabb szakaszaiban. Kódexeink geminátát tükröző *tti*, *tty*, *tt* jelölései (vö. pl. : JókK. 13 : *zolgalattyara*, 2 : *yllat-tyara*, 61 : *magyarazattya*, 70 : *kyuanattyaua*, 71 : *barattya* stb.) minden kétséget kizáróan palatalis ejtésre vallanak, így a $t + j$ *ty* : *tty*-vé válásának a kódexek kora előtt föltétlenül be kellett következnie.

Amikor tehát nem vitatom Bárczinak azt a jelen tudásunkkal valószínűnek hihető nézetét, amely szerint a $t + j$ kapcsolatból nyelvünk koraiszakaszában sokáig nem lett *ty*, s ezért a négy palatalis viselkedése közti mindenkorai párhuzamosság feltevése nem jogos, ugyanakkor azonban nem adnám fel azt a felfogást, mely szerint például a HB. *latiatuc*, *mulchotia*, *tumetiuc* stb. alakjaiban palatalisok olvasandók vagy legalábbis olvashatók, mint ahogy azt korábban SZINNYEI, PAIS és MÉSZÖLY is vallotta.

A $t + j$, $d + j$, $n + j$, $l + j$ -ből lett palatalisokkal kapcsolatban azonban fölmerül egy másik súlyos hangtörténeti probléma is : a gemináció kérdése. Az elméleti fonetika nézőpontjából úgy látszik, hogy két rövid mássalhangzó összeolvadásából vagy teljes hasonulásából minden esetben geminátának kell alakulnia, amennyiben a hangzóközi helyzet fönnáll. Eszerint a *t*, *d*, *n*, *l*-nek és a rákövetkező *j*-nek az összeolvadása hangzóközi hosszú palatalist kell, hogy eredményezzen. De korai szövegelemleinkben, sőt kódexeinkben igen sok $t + j$, $d + j$, $n + j$, $l + j$ -ből lett palatalist rövid mássalhangzónak megfelelő írásjeggyel jelölnek. Bár az ilyen jelölések legnagyobb részét feltehetően az etimologikus írásra való hajlandóság szülte (ennek jegyében írunk ma is *féljen-t*, *látják-t*, *szánjuk*-ot stb.), bizonyos tények arra mutatnak, hogy a palatalizálódható mássalhangzónak és a *j*-nek az összeolvadásából a magyarban egyes esetekben rövid palatalis is létrejöhett.

Latin jövevényszavaink hangtörténetével kapcsolatban az imént már említettük az $l + e$ vagy $i (> j)$ + magánhangzóból lett rövid *ly* + magánhangzó fejleményeket. Van olyan latin jövevényszavunk is, amelyik a hangzóközi helyzetben lévő $n + j$ kapcsolat rövid *ny*-nyé válását mutatja : lat. *litania* > m. *litánia > Nyj. *létányo*, *letenye* (vö. MTsz.). — De eredeti magyar

nyelvi fejlődményekben is találhatunk hasonló mozzanatokra : Nyj. *színya* (< *színia*), *rínya* (< *rinia*) stb.

Amikor do'gozatomban a HB.-beli *ovja* alakkal kapcsolatban a várható gemináció elmaradásáról beszéltem, akkor a rövid palatalisnak a fentiekkel azonos kialakulására gondoltam. Ezt a nézete net — mint a kérdéses szóalak rövid *gy*-jének a magyarázatában számbajöhető egyik lehetőséget — továbbra is fenntartom. Nem hiszem ugyanis, hogy fonetikailag bizonyítható lenne az a Bárczitól fölvetett álláspont, mely szerint a gemináció szempontjából a diftongus félhangzója mássalhangzó értékű lenne, s ezért utána lehetetlen volna a geminált ejtés; nem hiszem, mert ezt a tételt mai nyelvjárásaink diftongusok utáni geminátái bőven megcáfolják: *soullott*, *féjjen*, *szöütte* stb. Mindezzel korántsem akarom a magam nézetét, mint a kérdéses HB.-beli szóalak rövid *gy*-jének bizonyosra vehető megoldását feltüntetni. Csupán arra szeretnék rámutatni, hogy ha e szóalak magyarázatában nem akarunk az íráshiba éppen nem elképzelhetetlen, de fölötte kényelmes elméleténél kikötni, akkor más lehetőségek után kell kutatnunk, s e lehetőségek közé én felveendőnek tartom a *d + j* kapcsolat hangzóközi rövid palatalissá válását, mint ahogy az *l + j*, *n + j*, *t + j* esetében sem tudnám az ilyen alakulásmódot a hangfejlődések sorából kirekeszteni. Hogy az összeolvadásból miért jönnek létre egyes esetekben rövid palatalisok, azt esetleg tüzetesebb vizsgálattal sem tudnók eldönteni. Talán felmerülhet az az ötlet, hogy a megelőző vagy követő magánhangzó időtartamának is lehetett valamelyes szerepe a kérdéses kapcsolatok rövid vagy hosszú palatalissá válásában, amennyiben a mai magyar nyelvjárásokból is jól ismert időtartam-átváltással (*nőjön* ~ *nőjjön*, *épen* ~ *éppen* stb.) a rövid magánhangzó hosszú mássalhangzót, a hosszú magánhangzó pedig rövid mássalhangzót vonzott. Bár a számba jöhető szóalakok többsége ezt a megoldási ötletet támogatná, az ellenpéldákat sem kell sokáig keresgélni.

6. Pais Dezső jól látja, hogy a hangtörténeti kutatásnak, s közelebről az *ly* hang története vizsgálatának milyen kerékkötője lehet az etimológiai tisztázatlanság. E nézete tettekben is megnyilvánul, s bírálatában több új etimológiát nyújt, vagy régebbieket más fényben világít meg. Nem feladatomban, hogy ezeket az etimológiákat boncolgassam; nyilván nem egy lesz közöttük, amelyek a tüzetesebb vizsgálat kritikáját is kiállja, s akad talán olyan is, amelyek majd nem bizonyul elfogadhatónak. Egy-két részletmegjegyzést teszek csupán.

A *sólyom* származtatása hangtanilag és jelentésstanilag kifogástalannak látszik; a nehézség alaktani természetű: egy képzőtlen magyar **soul* > **sól* alakot — amely a török *çavli*-t és a magyar *sólom* ~ *sólyom*-ot áthidalná — nem tudunk kimutatni.

Örülök, hogy a *gödölyé*-vel kapcsolatban legalább a német eredeztetés elvetésében találkozott a véleményünk. A szó belső magyar keletkezéséről vallott nézetem azonban nem adnám föl. A törökből való származtatás esetén ugyanis a *gid* ~ *göd* ~ *göd* tő más képzős alakulatait: *gida*, *gidó*, *gede*, *gödő* stb. — amelyeknek a *gödölyé*-vel való összefüggése a *l i g h a l e h e t k é t e s*, s amelyekre részben elég korai adataink vannak — nemigen tudnók megmagyarázni. A *Gödöllő* helységnévnek a *gödölye* közszóval való egybevetéséről természetesen a török eredeztetés ellenében is szó lehet.

A *béklyó*-ban — GOMBOCZ török adatai nyomán — magyar denominális *-l* későbbi beiktatódását tettem fel. Készséggel elismerem, hogy ez az esetlegesnek jelzett magyarázatomban magyar alaktani szempontból joggal kifogá-

solható. A szó magyar nyelvtörténeti adatai azonban arra vallanak, hogy a BesztSzy. óta feltűnő *békó* változatoknál az *l ~ ly*-es alakok jóval későbbiek: először 1590-ben bukkan föl a *béklyó*, 1621-ben a *békló* (vö. NySz., OklSz.). Amennyiben Pais török szófejtése helyes (a Nyj. *bakaló* 'bojt' vallo-mása ez irányban föltétlenül pozitív), arra lehetne gondolni, hogy a kettős átvétel *l*-es tagja jóval később került a magyarba, esetleg az oszmán-törökből. Turkológusaink véleményét jó volna hallanunk e kérdésben.

A *csigolya* — Pais újabb magyarázata nyomán — kikerülhet a belső keletkezésű magyar alakulatok sorából.

A *csáklya* Pais nyújtotta etimológiája — azt hiszem — megoldja e szavunk szláv-magyar vonatkozásban mutatkozó bizonytalanságát a magyar eredet javára. Egy kérdés azonban továbbra is nyitott marad: a szerb-horvátba és a szlovénbe nyilván dunántúli nyelvjárásainkból ment át a szó; de akkor miért találunk ott *l*-es *čaklja* alakokat?

7. Mind Pais, mind Bárczi bővebbet szerettek volna hallani az abszolút tövégi *l* palatalizációjának kérdéséről. Mindketten fölvetik azt a gondolatot is, hogy az abszolút tövégi *l* a toldalékoktól függetlenül is palatalizálódhatott. Vizsgáljuk meg tehát kissé tüzetesebben a kérdést.

Nyelvünk korai szakaszaira vonatkozóan nincs jelentősége annak, hogy a toldalék nélküli, azaz a nominativusi alakban végbemenő palatalizációt különválasszuk a toldalékos alakokban bekövetkező palatalizációtól. Mivel ugyanis a későbbi tövégi *ly* ősi szavaink és korai jövevényszavaink egy részében még abban az időben palatalizálódott, amikor e szavak nominativusi alakjában — akár etimológiailag, akár analógiásan — jórészt még megvolt a tövégi magánhangzó, a palatalizáció itt mindenképpen azonos fonetikai helyzetben: a teljes tőben, a magánhangzó előtt ment végbe, függetlenül attól, hogy járult-e a tőhöz toldalék, avagy sem. Így a korai esetekben voltaképpen nem is beszélhetünk az abszolút tövégi palatalizációjáról, hiszen az *l*-ből lett *ly* a nominativusban is csak a tövéghangzó lekopása után került valóban abszolút tövégi helyzetbe: (vö. *mil*, osztj. *mäl* ~) m. *mili ~ *mēli > *mēlyi > *mēly*. Akár a korábbi teljes tövű nominativus, akár a teljes tövű toldalékos alakok irányából indulunk ki tehát, a későbbi csonka tövégek palatalizáltsága azonos jellegűnek bizonyul, és nem úgynevezett abszolút tövégi palatalizáció. — Ennek a tételnek nem mondanak ellent azok a korai megszilárdult ragos alakulatok sem, amelyekben *l* > *ly* > *gy* változás ment végbe (*így*, *úgy*, *hogy*); bennük az *l* határozóragból ugyanis — mint korai *gy*-jük bizonyítja — még az ősmagyarban, tehát feltehetően tövégi hangzó előtt lett *ly*. Bár itt toldalékos alakoktól teljesen függetlenül történt meg a palatalizáció (az *-n* módhatározóragos *ígyen*, *úgyan*, *hogyan* alakok jóval későbbiek), mégsem lehet azt abszolút tövégi fejlődésnek nyilvánítani. — Az ősmagyarban és az ómagyar kor elején tehát nincsenek okunk fölteni az abszolút tövégi *l* > *ly* fejlődést.

Kétségtelen azonban, hogy a legtöbb magyar *l* a nominativusi tövéghangzó lekopása és a teljes tövek visszaszorulása utáni időben palatalizálódott. Nem könnyű megítélni, hogy ez a későbbi nagytömegű tövégi palatalizáció létrejöhetett-e a nominativusi alak abszolút tövégen, kizárva a teljes tövű toldalékos alakok *l* > *ly* változásának analógiás hatását: szl. *bivolb* > m. *bival* > *bivaly* (a *bivalyok*, *bivalya*, *bivalyos* stb. alakok hatása nélkül). A kérdésben főként azért nehéz állást foglalni, mert e tekintetben közvetlen fogódzónk szinte egyáltalán nincs. Az abszolút tövégek korai vagy a tolda-

lékos tövégekkel azonos időben feltűnő *ly*-ei önmagukban éppúgy nem bizonyítanak a nominativusi palatalizáció mellett, mint az ellen. A közvetett bizonyítékok azonban inkább az abszolút tövégi palatalizáció lehetőségére szólnak.

Itt van mindjárt a palatalizáció okának kérdése (erre később még bővebben is kitérünk). Már eleve kétségesnek látszik, hogy az abszolút tövégi helyzetben levő *l* és a teljes fő toldalékos alakjaiban levő *l* kétféle ok miatt válik *ly*-lyé. A teljes tövű toldalékos alakokban valószínű fonetikai okát tudjuk adni az $l > ly$ változásnak: a palatalizációban az *l*-re következő magánhangzónak, esetleg az *l* hangzóközi helyzetének kétségtelenül szerepe volt. Az abszolút tövégi helyzetben lévő *l* palatalizációjában azonban nem lehet fölvennünk sem a magánhangzó-előttiség, sem a hangzóköziség szerepét. — Az *ny* hangnak az *ly*-ével annyi párhuzamosságot mutató hangtörténete határozottan ellentmond az abszolút tövégen végbemenő palatalizáció lehetőségének. Nem egy keleti, jól palatalizáló nyelvjárásunkban a teljes tövű toldalékos alakok tövégi *ny*-ével szemben a csonka tövű toldalékos alakok és a nominativusi alak *n*-es: *asszonyok*, *asszonya*, *asszonyi* stb., de: *asszonnak*, *asszontól*, *asszonhoz* stb.; *asszon*. Ezekben a nyelvjárásokban tehát a teljes tövű alakokban szabályosan végbement az *n* magánhangzó előtti vagy hangzóközi palatalizációja, a nominativusi alak ellenben megmaradt eredeti *n*-esnek, s a csonka tövű toldalékos alakokkal mutat analógiás párhuzamot. Világos, hogy az abszolút tövégi palatalizáció elmaradását az eredeti *n* hang esetében is az okozta, ami az eredeti *l* történetében közrejátszott: abszolút tövégi helyzetben nem volt fonetikai oka, illetőleg lehetősége a palatalizációnak. Az *n* történetének az *l*-lel kapcsolatos bizonyító erejéből semmit nem von le az a tény, hogy említett keleti nyelvjárásainkban ma az abszolút tövégi *n*-nel szemben abszolút tövégi *j* jelentkezik: *asszon*, *cigán*, *legén*, *lepén*, *sován*, *szegén* stb.: *tengej*, *bivaj*, *Miháj*, *zsindej*, *hej* stb. A tövégi *n*: *ny* hangoknak a tövégi *l*: *ly*-ével párhuzamosságot mutató fejlődése ugyanis egy bizonyos korban: a XVI. század táján megállt. Az *n*: *ny* hangok mai nyelvjárási állapota tehát az *l*: *ly* hangok történetének egy korábbi fázisát tükrözi; azóta az *ly*-nek megtörtént az abszolút tövégre való analógiás elvonódása, a *j*-zés érvényesülése és még sok egyéb, az *ny* hangok történetében már nem mutatkozó fejlődés.

Az abszolút tövégi *ly* keletkezését megvilágító fő tételemet tehát továbbra is fenntartom, s azt vallom, hogy az ilyen helyzetű *ly* hangok — amennyiben *l* előzményre mennek vissza — az esetek túlnyomóan nagy többségében a teljes tövű toldalékos alakok tövégi *ly*-ének analógiás elvonódása révén jöttek létre.

3. Az előbbi kérdéshez szorosan kapcsolódik az $l > ly$ változás fonetikai okának a problémája. Pais Dezső azt mondja, hogy a tövégi *l* palatalizációját fokozottabb mértékben tulajdonítaná a magánhangzóközi helyzetnek, mint ahogy azt én teszem.

Dolgozatomban részletesebben foglalkoztam azzal a kérdéssel, mi okozhatta az eredeti *l* palatalizációját. Teljesen megnyugtató megoldásra nem tudtam ugyan jutni, de jeleztem azt a nézetemet, hogy szerintem a palatalizáció megtörténtében az *l*-re következő bármely magánhangzó közrejátszhatott. A magánhangzó előtti helyzet palatalizáló hatásával szemben a magánhangzóközi helyzet palatalizáló hatását csak mint másodsorban számbajöhető lehetőséget vetettem fel. Abból a feltevésből indultam ki ugyanis, hogy a palatalizáció fonetikai okának mindenféle helyzetben a z o

n o s n a k kell lennie, azaz a többelseji palatalizáció oka nem lehet más, mint ami a tő végén — toldalékok előtt voltaképpen a tő belsejével azonos fonetikai helyzetben — idézi elő a palatalizációt. A többelseji helyzetre azonban sehogyszem alkalmazható a hangzóközi palatalizáció elmélete, mivel nagyszámú olyan többelseji palatalizáció zajlott le nyelvünkben, amikor hangzóközi helyzetet nem tehetünk föl. Tucatnál több példáját találjuk e fejlődésnek csupán az *ly*-lyel kapcsolatban még akkor is, ha a Paistól említett *boglya*, *szuglya*-féle eseteket leszámítjuk; de nem kell sokáig keresgélnünk a példákat másik három palatalisunk történetében sem: *disznó* > *disznyó*, tör. *džarta* > m. *gyertya*; sőt szó elején is: *nő* > *nyő*, *dug* > *gyug* stb. A palatalizáció egészet tekintve tehát a hangzóközi helyzet palatalizáló hatásának — először MELICH felvetette — elmélete nem látszik megnyugtató megoldásnak. Ezért tartottam és tartom most is valószínűbbnek — nemcsak a többelseji, hanem a tővégi palatalizációban is — a m a g á n h a n g z ó - e l ő t t i s é g szerepét, itt ugyanis vajmi kevés ellenpéldát lehet felsorakoztatni.

Az elmondottak ellenére is látom azonban, hogy tételmet kissé mereven fogalmaztam meg. Talán helyesebb úgy megfogni a dolgot, hogy a magánhangzó előttiség nem az oka, hanem csupán a lehetővé tevője volt a palatalizáló tendencia végbemenetelének, azaz míg az *l* után álló mássalhangzó akadályozta, sőt szinte kizárta a palatalizálódást, az *l* után álló magánhangzó nem állt útjába az *ly*-lyé válásnak. Így talán jobban megérthető az a nem magyar nyelvészek előtt meglehetősen furcsának látszó tény, hogy a magyarban minden, tehát velaris magánhangzó előtt is bekövetkezhetett a palatalizáció. Sőt, ha így áll a dolog, közelebb kerülhetünk annak a ténynek a megértéséhez is, hogy egyes szavak *l*-je miért palatalizálódott, amikor más szavak ugyanolyan fonetikai helyzetben levő *l*-je mindvégig változatlan maradt: magánhangzó előtt ugyanis végbeme h e t e t t, de nem ment törvényszerűen, kényszerítő erővel végbe a palatalizáció.

Bárczi helyesen mutat rá, hogy szókezdő helyzetben az eredeti *l* valószínűleg sohasem palatalizálódott (a *lyány*, *lyuk*-féle esetek másképp magyarázandók). Bár az *l*-nek ez a viselkedése eltér a többi magyar palatalizálódható mássalhangzó viselkedésétől, az *l* szóeleji megmaradását aligha tulajdoníthatjuk a hangzóközi helyzet hiányának, hanem föltehetően az *ly* képzésmódja és a szókezdő helyzet sajátos összefüggésével, illetőleg össze nem férhetőségével magyarázhatjuk.

Persze, a palatalizáló tendencia végső okához, elindítójához ezekkel a megállapításokkal még nem kerültünk közelebb. De hát végső fokon meg tudjuk-e mondani, mi okozta nyelvünkben a nyíltabbá válást, a labializálódást, a monoftongizációt, a diftongizációt, meg a többi hangfejlődési tendencia végbemenetelét. Itt már olyan területekre tévedünk, ahol egyelőre nagyon ingatag a talaj.

9. Pais Dezső a *j*-zés kései elterjedésére vonatkozóan egyetért velem, de olyan *j*-ző tulajdonnévi adatokat sorol fel, amelyek a tőlem egybegyűjtött köznévi adatoknál korábbiak.

A *j*-zés korai adatai körül sok furcsaságot találunk. A legszembeötlőbb az, hogy a SzalkG1.-at megelőző időből — a bő lehetőségek ellenére — nincs egyetlen *j*-ző köznévi adatunk sem (a tőlem is idézett 1478: *Swjok* adat földrajzinév, de esetleg összefüggésbe hozható a *sulyok* köznévvvel), ellenben a tulajdonnévek sorában nem egy *j*-ző adatot találunk a viszonylag korai időkből is.

A *j*-zésnek ezeket a tulajdonnévi előfordulásait nem vettem be dolgozatomba, csupán a köznévi adatokat közöltem. Ezt azért tettem, mert úgy gondoltam, hogy a számbajöhető tulajdonnevek a *j*-zés meglehetősen kényes hangtörténeti problémájának az eldöntésében nemigen használhatók: jórészt bizonytalan etimológiájúak; hangfejlődésükben a köznevekénél erősebben érvényesülhettek a szabályos hangtani tendenciákat keresztező hatások; nyelvemlékeinkbe hibás hangalakkal, illetőleg hibás írásmóddal való bekerülésük a köznevekénél jóval nagyobb arányú; adataik egy része fogyatékos oklevélkiadásokból való; stb. A köznévi adatok biztosnak látszó vallomásával szemben a *j*-zés kronológiai megítélésében jóval kevésbé mertem támaszkodni erre a meglehetősen bizonytalan képet nyújtó névanyagra.

Lehet azon vitatkozni, hogy a köznévi adatoknak ellentmondó tulajdonnévi adatokat milyen súllyal vegyük számításba a *j*-zés kialakulásának a megrajzolásában. Egy azonban bizonyos: nem volt helyes az, hogy dolgozatomban nem közöltem a számbajöhető névanyagot, s nem fejtettem ki a vele kapcsolatos álláspontomat.

Dolgozatomnak ezt a hiányát most természetesen nem tudom teljes egészében pótolni. A kérdéses tulajdonnevekkel kapcsolatos problémákat azonban néhány szóval ez alkalommal is meg lehet világítani.

Vegyük mindjárt a Paistól példás adatösszeállítással egybekötve említett két tulajdonnevet.

A *Borjád* helységnévnék a korai adatai egyrészt *a*-zók, másrészt *l*-ezők vagy *ly*-ezők. Akár a *Barlabás* személynévből indulunk tehát ki a földrajzinév megfejtésében, mint ahogy azt MELICH tette, akár más etimológiát keresünk, az *a*-zó változatokkal szemben az *o*-zók és az *l*-ező és *ly*-ező változatokkal szemben a *j*-zók föltétlenül későbbi fejlődésűek. A hangfejlődés megítélésében nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a *j*-s alakok egy kivételével mind *o*-zók (a kivétel azonban nem *a*-zó és egészen nyilvánvalóan elírás: 1447: *Byryad*), a *j*-zés tehát nem a korábbi *Barlyád*, hanem a későbbi *Borlyád* formában következett be. Én úgy vélem, hogy itt nem a *j*-zés későbbi tendenciájába sorolható szabályos *ly* > *j* változásról van szó, hanem egyszerű népetimológias változásról. A helységnév — a benne végbement *a* > *o* változás és a korai palatalizáció miatt — elszakadt etimológiai törzstől (föltehetően a *Barlabás*-tól), s a nyelvérzék — mint annyi más földrajzinév esetében — azzal keresett kiutat, hogy a számára érthetlenné vált tulajdonnevet az önként kínálkozó *borjú* közszóhoz kapcsolta. A *j*-s írás- és ejtésmód tehát a névben ennek a népetimológikus átváltásnak köszönheti létét.

A *Kaplyon* tulajdonnévben — mint azt Pais kimutatja — kétségtelesen igen régi *l* ~ *j* megfeleléssel van dolgunk. A nyelvtörténeti adatok alapján azonban aligha derülhet ki, hogy az *ly* hang-e az eredetibb a névben, vagy a *j*. Az adatokat mérlegelve a török *l*-es etimológia meglehetősen gyenge lábon állónak látszik (az *l* betűvel írott korai alakok nézetem szerint *ly*-nek olvasandók); Pais is utal rá, hogy a török *qaplan*-ból való származtatás körül fenntartásai vannak. Így a hangelőzmény minősége az etimológia felől közeledve sem dönthető el. Mindebből az következik, hogy a *Kapjon* formákat nem lehet a *j*-zés *biztos* esetei közé sorolni, hiszen a névben a *j* > *ly* fejlődés sem zárható ki.

Nézzünk egy harmadik, Paistól nem említett „*j*-zó” földrajzi nevet. A Somogy megye északkeleti részében levő mai *Jaba* puszta (vö. Csánki II, 626) neve a régiségben a következő változatokat mutatja: 1138/1329: *Luba*

{MNY. XXXII, 203}, 1193 : *Liba, liba* (ÓmOlv. 53, 58), 1229 : *Lyuba* (ÁÚO. VI, 473), 1233 : *Joba* (kétszer!) (ÁÚO. V, 312), 1259 : *Lyba* (HazOkm. VI, 101), 1295/1345 : *Lyaba* (HazOkm. VIII, 352), 1334 : *Lyaba* (AnjOkm. III, 96, 104), 1338 : *Lyaba* (AnjOkm. III, 490), 1347 : *Lyaba* (CSÁNKI II, 626), 1386 : *Lyalia* (!) (HazOkm. III, 230), 1428 : *Lyaba* (CSÁNKI II, 626), 1431 : *lyaba* (MNY. XXXI, 257), 1432 : *Lyaba* (CodDipl. X/7, 445), 1436 : *Lyaba* (CSÁNKI II, 626), 1438 : *Lyaba* (HazOkm. IV, 314), 1470 : *Jaba* (CSÁNKI II, 626) stb. A nyelvtörténeti adatok, meg a valószínű szláv etimológia : < *Ljuba* személynév (vö. KНИЕZSA : MNY. XXXVI, 19) arra vallanak, hogy a földrajzinév eredeti szókezdő hangja *ly* volt. Úgy látszik azonban, hogy igen korán kifejlődött a név *j*-s szókezdete is. Az 1233-i két *j*-s adat hitelességében már csak azért sincs okunk kételkedni, mert *j*-vel írott változat később is előbukkan, s ezt a *j*-ző formát tartotta fenn a földrajzinév mindmáig. A fehérvári keresztések oklevelében található adatok alapján *l*-es változat keletkezésére is gondolnunk kell, bár nyilvánvaló, hogy itt nem az *ly* szabályos depalatalizációjának korai esetével állunk szemben, hanem a *Lyuba* ~ *Liba* megfelelés megítélésében a különleges *lyuk* ~ *lik* viszonyt kell számításba vennünk. — Úgy vélem, e földrajzinévben végbemenő *ly* > *j* változás sem kapcsolható össze főntartás nélkül a *j*-zés néven ismert hangfejlődési tendenciával. Amikor ezt mondom, nemcsak arra a nagy időbeli különbségre gondolok, amely e helységnév első *j*-ző alakjainak feltűnte és a köznevekben jelentkező *j*-zés között fennáll, hiszen végeredményben el lehetne képzelni, hogy a XVII. század táján kiterelődő *j*-ző tendenciát a *j*-zés néhány szórványos esete akár több évszázaddal is megelőzte. De szerfölött gyanús a kérdéses földrajzinév területi helyzete : Somogy megye vidéke. Nehéz lenne a *j*-zés csiráit olyan területen keresni, ahová a kelet felől terjedő jelenség még évszázadok múltán sem tudott behatolni. — A földrajzinévben végbemenő változást én inkább speciális, elszigetelt hangfejlődésnek magyarázom, amit az *ly* szókezdő helyzete okozott. Az imént említettük, hogy a magyar *l* a szó kezdetén sohasem palatalizálódott, sőt a másféle úton létrejött *ly*-ek (*lyuk*, *lyány*) is különböző módokon igyekeztek kiküszöbölődni. Mindez arra mutat, hogy nyelvünk szó elején nem tűrte ezt a nehéz képzésű mássalhangzót. A valószínűleg eredeti szláv szókezdő *l*-t tartalmazó *Lyuba* névben is szabadulni igyekezett tőle : talán ennek a törekvésnek a jegyében történt a *Liba* változatok keletkezése, s ezzel magyarázható a név elején levő mássalhangzó képzésmódjának hátracsúsítása : dentipalatalisból praepalatalissá válása is. Bár ez a változás fonetikai lefolyásában teljesen azonos a tulajdonképpeni *j*-zéssel, a nagy időbeli és területi különbség, valamint a hangváltozás indítékának feltehető másfélesége jogot ad az elkülönítésre.

Az említett három tulajdonnév hangtörténetének a boncolgatásából a következő tanulságok szűrhetők le : E nevekben minden kétséget kizáróan viszonylag korai *ly* ~ *j* váltakozásokat találunk. Ezeket a váltakozásokat azonban aligha hozta létre azonos hangtörténeti tendencia, s az is lehet, hogy mindhárom esetben külön-külön fajtájú fejlődményekkel van dolgunk. A három név közül mindenesetre egyikben sem találunk biztos támasztékot arra nézve, hogy *j*-ző alakjaikat azonos jellegűeknek vegyük a köznevekben később lefolyt *j*-zéssel. Talán nem vagyok túlságosan merész akkor, ha azt állítom, hogy e tulajdonnévek alapján *n i n c s m ó d u n k* mélyrehatóbb következtetéseket levonnunk a valódi *j*-zés szempontjából, s ugyanakkor *n i n c s o k u n k* arra, hogy a köznevek nyújtotta biztos kronológián lényeg-

gében változtassunk. Ha azonban néhány tulajdonnevünk feltűnően korai „j-zés”-e nehezen hozható is kapcsolatba a későbbi, köznevekben jelentkező j-zés általános tendenciájával, a most említett korai $l \sim ly \sim j$ váltakozások — bármilyen jellegűek is — természetesen beletartoznak a magyar *ly* hang történetébe.

A köznevek korai j-zésével kapcsolatban egy adatpótlás: CAL.: *barbeioik*.

10. Az $lt \sim jt$, $lcs \sim jcs$ megfelelések sokat vitatott kérdése bírálóimnál is előkerül. Bárczit nem győzi meg az, hogy e hangfejlődésekben az *l* és a *j* közti *ly* fokot tagadom; Pais lényegében egyetért velem, s a különböző esetekben különböző megoldásokat ajánl.

Bárczi kétkedésének föltétlenül van bizonyos alapja: részben az, hogy első pillantásra az ide tartozó esetek egy részében a legtermészetesebb magyarázatnak mégis csak az $l > ly > j$ fejlődés föltevése látszik, részben pedig az, hogy e kézenfekvő magyarázattal való szembenállásom okait nem fejtettem ki elég részletesen.

Vegyük sorra azokat az érveket, amelyek a közbeeső *ly* fok tagadására indítanak.

Nyelvünkben összesen két olyan szó van, amelyben az eredeti *ly* mássalhangzó előtti palatalizációját biztosan ki tudjuk mutatni: a *mályva* és a *selyma*. Ez az egészen minimális szám persze nem véletlen. Utalnunk kell itt HORGERnek arra a teljesen igaz tételére, amit Pais is említ: hogy tudniillik mássalhangzó előtt nehezebb palatalis hangot képezni, mint depalatalisat. Ezt a tételt a magyar palatalisok egész története szinte százszázalékosan igazolja: a magyarban a mássalhangzó előtti helyzet nem palatalizációt, hanem ellenkezőleg éppen depalatalizációt idéz elő. A *mályva* és a *selymu* szóban sem a palatalizáció szokványos esetével lehet dolgunk, hanem feltehetően analógiás indítékok okozták a csak későn és szórványosan fellépő $l > ly$ változást. Semmi okunk nincs tehát arra, hogy a *t*-nek az *l* palatalizációja szempontjából a többi mássalhangzótól merőben eltérő szerepet tulajdonítsunk, s föltegyük, hogy korábbi *lt* és *lcs* (*ltš*) kapcsolatokban a *t* tömegével palatalizálta az előtte levő *l*-t. Nem kell túlságosan nagy merészség ahhoz, hogy az *l* ilyen helyzetben való *ly*-lyé válását e megfontolások alapján fonetikai valószínűtlenségnek tartsuk.

Az előzőekben említettük, hogy a j-zés a szórványos előfordulású és meglehetősen bizonytalan jellegű korai esetektől eltekintve — csak későn: a XVII–XVIII. század táján juthatott általánosabb elterjedésre. Az $lt > jt$ változást mutató szavak némelyikének ennél az időpontnál jóval korábbiak a j-ző adatai, így a j-zés általános esetei közül időrend szempontjából ez a szócsoport meglehetősen kirí.

Láthatjuk tehát, hogy a kérdéses szócsoportban sem az $l > ly$, sem pedig az ezt követő $ly > j$ fejlődést nem tudjuk valószínűsíteni, s így az *l* és a *j* között föltett *ly* fok megléte már elméletileg is fölötte kétesnek látszik. Vegyük most mindehhez hozzá azt, amit tanulmányomban is említettem: az $lt > jt$ és az $lcs > jcs$ változást mutató szavaknak a nyelvtörténeti adataiban sohasem találkozunk *ly*-t sejtető írásmóddal, jóllehet e szavak legtöbbszörének nagyszámú nyelvtörténeti adata áll rendelkezésünkre. — Hogy az *Ajtony*, *bojtorján*-típusú szavak régi adataiban *l*-t sem találunk, az semmiképpen nem lehet érv az *ly* ejtésbeli megléte, de írásbeli hiánya mellett, hiszen az *l* a korábbi, az *ly* a későbbi fejlődési fok, s az utóbbi feltűnését a nyelvemlékekben jóval nagyobb joggal várhatnánk. A nagy területen elterjedt

gyojcs, *gyümőjcs*, *kujcs*, *bőjcső*-féle szóalakok viszonylag fiatal keletkezése sem magyarázhatja meg az *ly*-és adatok hiányát akkor, ha ezekben $l > ly > j$ fejlődést teszünk föl. A nagyobb területi elterjedéshez, valamint a kettős hangváltáshoz: az *l* palatalizálódásához és a *j*-zés érvényesüléséhez idő kellett, s a közbeeső *ly* nem tűnhetett el olyan ugrásszerűen, hogy az írásban semmi nyomot nem hagyott volna. — A nyelvtörténeti adatok *ly* jelölésének a teljes hiánya más érvektől függetlenül is eléggé perdöntő jellegű a közbeeső *ly* fok meglétének vitájában.

A legújabb alakulásúaknak látszó *fagylalt*: *fagylajt* típusú szavak közbeeső *ly*-es ejtésmódját fonetikai bizonyítás nélkül nem tudom azonnal elfogadni; én legalábbis *fagylaljt* alakot még sohasem hallottam. Különböző is egy *fagylalt* > *fagylaljt* > *fagylajt* változás mai köznyelvünkben való lepergését elméletileg sem tartom valószínűnek; aligha hinném ugyanis, hogy nyelvünk egy nehezen ejthető *lyt* hangkapcsolatot hozna létre akkor, midőn az *ly* hang már önmagában is hiányzik belőle.

Ha minden érv az $lt > jt$, $lcs > jcs$ hangváltozást mutató szavak közbeeső *ly* foka ellen szól, világos, hogy nincs mért ragaszkodnunk ehhez a feltevéshez. Felvetődik azonban a kérdés, miként magyarázhatók hát akkor e különlegesnek látszó hangfejlődések. Dolgozatomban csupán ammit mondok róluk, hogy az $lt > jt$, $lcs > jcs$ változást mutató szavak több különböző típusba és altípusba tartoznak, vagyis bennük a hangfejlődés különböző fonetikai okok miatt, különböző időben és különböző módzatokban ment végbe; mivel azonban a közbeeső *ly* fok mindegyik típusban kirekeszthető, e szavak egyike sem tartozik bele a magyar *ly* hang történetébe. Szükségességem részben ezzel az utóbbi okkal magyarázható, részben pedig azzal, hogy e hangváltozások számos tisztázatlan problémát rejtenek magukban, s részletes földolgozásuk külön tanulmányt igényel. Most azonban Pais felvetett gondolatai, valamint az egyik altípus eredetére vonatkozóan hozzám intézett kérdése arra indítanak, hogy e hangváltozások lehető magyarázataira — legalábbis néhány szóval — kitérjek.

Az $lt \sim jt$, $lcs \sim jcs$ megfeleléseknek típusonként változóan legalábbis négyféle magyarázatát lehet adni.

A) A hanghelyettesítéses magyarázat:

HORGER már régen (MNY. XXV, 130) rámutatott arra, hogy az *l*-ből az *ly* fok kihagyásával is válhatott *j*, mégpedig a korai esetekben $\check{\chi}$ fokon keresztül, az újabbakban közvetlenül. Pais a $\check{\chi}$ keletkezését a *t* zöngétlenítő hatásában látja. — Úgy vélem, e magyarázatok helyes nyomon járnak. Az *l*-nek nem lévén nyelvünkben zöngétlen párja, a rákövetkező *t* hatására a $\check{\chi}$ ugrott a helyébe. Az igen régi változást mutató *Ajtony*, *bojtorján* típusban ez a $\check{\chi}$ fok az adatok tömegében mutatható ki (vö. MELICH: MNY. IX, 352). A $\check{\chi}$ e típusban a XVI. század körül vált *j*-vé. — A feltehetően újabb eredetű *majter*, *azonnajt* stb. és *gyojcs*, *kujcs* stb. típusban a *j* valószínűleg közvetlenül ugrott az *l* helyébe, közbeeső $\check{\chi}$ -re ugyanis itt egy adatunk sincs. A hanghelyettesítés ez esetekben is nyilván a *t* hatására következett be, bár itt a zöngétlenülési mozzanat nem világos. Valószínűleg ez utóbbi ok indította Pais Dezsőt arra, hogy ezeket az újabb változásokat másképp: az *l* kiesése utáni diftongus keletkezésével magyarázza. Azt hiszem azonban, a HORGER-féle és a korai esetekre Paistól is elfogadott megoldás az újabb típusok magyarázatában is inkább alkalmazható; a közbeeső $\check{\chi}$ fok hiánya miatt

ugyanis — ismerve a hanghelyettesítések természetét — nincs okunk a korai és a későbbi típusokban lefolyt változásokat egymástól elszakítani.

B) A képzőváltásos magyarázat :

Régóta tisztázott dolog, hogy a *gyül*: *gyűjt* ~ *gyút*, *gyül* : *gyűjt* ~ *gyút*, *dül* : *dűjt* ~ *dút*, *nyül* : *nyűjt* ~ *nyút*, *fül* : *fűjt* ~ *fút*, *hül* : *hűjt* ~ *hút*, *fül* : *fűjt* ~ *fojt*-féle igealakokban a műveltető képzős származékok nem a visszaható képzősökből lettek, vagyis a műveltetőkben jelentkező *j* nem *l* előzményű. A *j* eredetéről azonban megoszlanak a vélemények (a kérdés irodalmát l. tanulmányomban). Újabban a magyar *j*-t előszeretettel származtatják az alapszó egykori tővégi spiransából : a *fűjt* ~ *fojt*-ban például régi finnugor, a *gyűjt*-ben régi török spirans-előzményt tesznek föl (BABOSS : MNy. XXXIV, 220 ; LAKÓ : MNy. XXXVII, 94, XXXVIII, 27). Úgy vélem, kissé erőszakolt ennek a hangtanilag egészen egyöntetűen viselkedő igecsoporthoz a *j*-jét különböző nyelvi vagy ismeretlen eredetű tővégi spiransokban keresni. A tővégi spiransnak a visszaható *-l* és a műveltető *-t* előtti kétféle viselkedését nehéz volna hangtörténetileg megokolni, s a különböző eredetű alapszókból álló igecsoporthoz magyar nyelvi egyöntetűsége is belső keletkezésű képzős alakulásokat sejtet. Sokkal logikusabb és hangtörténetileg könnyebben igazolható magyarázatnak látszik az, hogy az eredeti képző nélküli alapszó-ból — amelynek hosszú magánhangzója az esetleges finnugor vagy idegen nyelvi tővégi spirans további sorsát világosan tükrözi — egyrészt *-l* visszaható képzős, másrészt kétféle műveltető képzős származékok keletkeztek. A *gyút*, *gyút*, *nyút*-féle igealakok egyszerű *-t* műveltető képzővel alakultak, a *gyűjt*, *gyűjt*, *nyűjt*-félék képzője pedig azonos az *-it* műveltető képző régi finnugor *-kt* előzményével. Ez utóbbi igealakokban a finnugor *-kt* előzményű műveltető képző jelenlétére már HUNFALVY (MNyszet IV, 411) és BUDENZ (UgAlakt. 86) gondolt, de e megoldási lehetőség idővel mind jobban háttérbe szorult, csupán BEKE újította föl egy alkalommal (Nyr. LIV, 137). A *gyűjt*, *gyűjt*, *nyűjt*-féle igealakokban a kódexek koráig éppúgy *-jt* képzőelemet találunk, mint a későbbi *-it* képzős változatokban, s a *gyűjt* típusú igealakok a felszólító módban és a tárgyias igeragozásban is — mind a régiségben, mind mai nyelvünkben — szakasztott úgy viselkednek, mint a *szabadít* típusúak. A finnugor *-kt*-nek megfelelő régi magyar *-jt* műveltető képzőből különben a mai *-it* mellett is fejlődött *-jt* változat : *szakajt*, *taszajt*, *veszejt* stb. — A *gyűjt*, *gyűjt*, *nyűjt* típusú igealakok *j*-jének az eredetét tehát szerintem nem az alapszó tővégi spiransában, hanem a műveltető képző egykori *t* előtti spiransában kell keresnünk, s a *-t* és *-jt* képzős alakulatok nem közvetlenül egymásból erednek hangtani úton, hanem kétféle műveltető képző van bennük.

C) Az analógiás magyarázat :

A *félt*, *olt*-féle igealakok mellett jelentkező *féjt*, *ojt* formák keletkezését a *gyűjt*, *gyűjt*, *nyűjt* típusú műveltetők analógiás hatásának tulajdoníthatjuk (vö. BABOSS : MNy. XXXIV, 225). — Nem lehetetlen, hogy a Nyj. *hasznájt* 'használt', *leüjt* 'leült' stb. szóalakok keletkezésében is analógiás indítékok játszottak közre, vagy az analógia legalábbis elősegítette a fejlődést.

D) Az elhasonulásos magyarázat :

Egyetérthetünk Paiszsal abban, hogy a *fagylalt* > *fagylaajt* változásban nem hagyható figyelmen kívül az *l—l* közt fellépő elhasonító hatás sem.

II. Pais Dezsőnek eddig még nem említett észrevételeire a következőket jegyzem meg :

A *király* szó tővégenek eredeti palatalis voltát mind a szláv, mind a

korai magyar nyelvi formák támogatják, de a kérdésben csakugyan a szlavis-táknak kell végső igazságot tenniük.

Az ÁÜO. VII, 346 közölte *Kortuelyes* adatot valóban hibásan értékeltem. A filológiai pontatlanságot ott követtem el, hogy beugrottam WENZEL keltezésének, s nem olvastam végig figyelmesen az oklevelet. — E Zemplén megyei helység 1447-ből közölt *Kertwelws* (CSÁNKI I, 54) adatában az *l*-es írásformának nem tulajdonítanék az *l*-ezés szempontjából túlzott jelentőséget, hiszen az adat *ly*-es olvasata éppúgy számításba jöhet.

Az *al* és a *mál* főnévnek *j*-s birtokos személyrag okozta tövégi palatalizációját csak mint esetleg számbajöhető lehetőséget említettem, de Paistól is idézett megfogalmazásomból kiderül, hogy kevéssé hittem benne. Örülök, hogy Pais meggyőző érvelése után ezeket a szórványos eseteket nagy valószínűséggel kirekeszthetjük tételelem ellenpéldái közül. Az *al* hangtörténetét azonban érdemes volna külön is alaposan megvizsgálni, mert úgy látszik, hogy tövégi palatalizációja jóval korábbi az átlagosnál.

A *boglya*, *szuglya*-féle belső magyar keletkezésű szavakban még el tudom képzelni az eredeti *l* hangzóközi palatalizációját, bár a korábbi **bugola* ~ **bugolya* változatok meglétét a nyelvtörténeti adatok nemigen támogatják. A *fáklya*, *csuklya*, *zsemlye*-féle jövevényszavak hangtörténete azonban erősen ellentmond a hangzóközi palatalizáció lehetőségének. A *fáklya* és a *csuklya* előzményei már a latinban is kettősséget mutatnak: *facula* ~ *facla*, *cucula* ~ *cucla*, s joggal feltehető, hogy a magyar a struktúrájának jobban megfelelő többelseji torlódásos alakokat vette át (vö. a nyílt szótagbeli magán angzó kiesésének magyar hangtörvénye: HORGER: Nyr. XI, 8, 57). A *zsemlye* előzményeinek német kettősségén kívül figyelembe veendő a szláv nyelvi formák: cseh *žemle*, szlovén *žemle* stb., mivel a szó szláv közvetítéssel való átvétele komolyan számításba jöhet. Az idegen nyelvi többelseji torlódásos formák átvételének a lehetősége valószínűsítést nyerhet azzal a ténnyel, hogy *jakula* ~ *jakulya*, *kukula* ~ *kukulya*, *zsemele* ~ *zsemelye* formákat nem találunk az e szókra vonatkozó nagyszámú nyelvtörténeti adat között. — De ha az idegen nyelvi *facula*, *cucula*, *žemele* alakok átvételét az eddig mondottak ellenére föltesszük, nyelvtörténeti adataink vallomása akkor is szinte teljes bizonyossággal mutat a nyílt szótagos hangtörvény igen korai magyar nyelvbéli érvényesülésére. A kimutathatóan későbbi magyar palatalizációt tehát a második nyílt szótag magánhangzójának a kiesése minden valószínűség szerint megelőzhette. Így ebbeli nézetem megváltoztatására nem látok okot, legfeljebb a teljes bizonyosság sejtetése helyett egy enyhítő „erősen valószínűen” határozónak fogalmazásomba való beiktatását tudom elképzelni.

A *tol* ige eredeti *l*-jét Pais elfogadhatóan bizonyítja, ezek szerint ezt a szavunkat ki kell vennünk a $j > ly > l$ fejlődések sorából.

A *Börvely* és a *Bólya* helységnév valóban jó példája a $j > ly$ változásnak. — Az *Uraly*, *Oszvaly*, *Muzsaly* helységnevek esetében azonban inkább hajlanék Pais régebbi véleménye felé, s a *j*-s ejtés ellenében az *ly*-os formákat pusztán írássajátságnak vélem. E keleti fekvésű helységek nevében ugyanis az *ly*-os írásmód csak a XVII—XVIII. századtól kezdve tűnik föl, s ekkortájt a keleti *j*-zés már általában elpusztította a korábbi *ly* hangokat. — A Fejér megyei *Basztély* helység nevében már nehezebb megítélni a tövégi hangminőségét, mivel LIPSZKYNÉL *l*-es adat is előfordul, s ezt a helység nyugatibb fekvése miatt nem tekinthetjük pusztán véletlennek.

12. Bárczi Géza eddig nem érintett megjegyzéseire a következőkben válaszolok:

A *leány* szóban nem tartom valószínűnek az *ë* kiesését és a korábbi hiátustöltő *j* palatalizáló hatását. A mai keleti nyelvjárási *liány* alakváltozat arra mutat, hogy a szó korábbi *l*-jének palatalizálódása az *ë* záródásából lett *i* terhére irandó, s az így létrejött *lyány* alakváltozat a *tyúk*-kal és a *lyuk*-kal azonos típust képvisel, csakhogy amazoknál jóval *f i a t a l a b b*.

Köznyelvünk főforrásaként a keleti, főként pedig az északkeleti nyelvjárásokat jelöltem meg, utalva azonban más nyelvjárások szerepére is. E tekintetben nincs közöttünk lényegbevágó különbség, hiszen a Bárczi említette Kassa környéki terület nyelvjárásilag az északkeleti vidékekhez számít. Legfeljebb annyi az eltérés, hogy én a keleti, főként a mezőségi nyelvjárás hatásának Bárczinál nagyobb jelentőséget tulajdonítok. — Megjegyzem mellesleg, hogy az *ly* hang történetének nézőpontjából Kassa és környéke irodalmi nyelvünk kialakulásának góccául elfogadható lenne. Igaz ugyan, hogy a Hernád völgyébe és a hozzá északkelet felé esatlakozó területre a magyar köznyelvben is meglévő, keleti irányból terjeszkedő *j*-zés aligha hatolhatott be másfél-két évszázadnál régebben, s azelőtt ezen a vidéken a palócságban ma is élő *ly*-ező ejtés uralkodott; de itt csak látszólagos ellentét van, hiszen kialakulófélben levő köznyelvünk *ly*-ező nyelvjárásból nőtt ki, s korábbi *ly*-ezését — mint ahogy dolgozatomban rámutattam — csak a XVIII. század eleje körül kezdi felváltani a *j*-zés. Az *ly* hang története tehát nem mond ellene a Kassa környéki nyelvjáráshoz fűződő Bárczi-féle feltevésnek, de persze pozitív bizonyítékot sem szolgáltat, hiszen más északkeleti-keleti nyelvjárásokkal kapcsolatban is lehetőségeket nyújt.

A *naspolya* ~ *lasponya* viszonya nem lehet hangátvetés, hanem — miként nemrégiben (MNY. XLIII, 203) kimutattam — a *lasponya* alakot szóeleji $n > l$ és szóbelseji *ly* > *ny* változással kell magyaráznunk. Pais szerint a szóban lefolyt $n > l$ fejlődés függő hangváltozás (uo. 204).

A *kalitka* ~ *kalicka* szót nem magyaráztam hangátvetéssel, hanem a szláv *klětka*, *klecka* formák alapján a szóeleji torlódásnak járulékhangzó betoldásával való feloldásáról beszéltem. — A *pelyva* ~ *polyva* szóban viszont a szláv *plěva*, *pljeva* formákhoz képest valóban magyar hangátvetésre utaltam, s az ettől való eltérésre nem látok kényszerítő okot. ASBÓTH szl. *plěva* > m. *pelyéva* > *pelyva* magyarázatát (NyK. XXX, 219) MELICH meggyőzően cáfolta (NyK. XXXIX, 40).

Bárczi utólagos szóbeli közléséből tudom, hogy a *beljebb*, *feljebb*, *teljes* szóalakokban lativusragos alapszót tesz föl, a *kijjebb*-et pedig emezek analógiájára alakultnak gondolja. Egyelőre valószínűbbnek tartom a régebbi, MELICH-féle magyarázatot (vö. MNY. XIII, 113), mert hiszen az részletesen ki van fejtve, és hangtani szempontból kifogástalan. Úgy látom, hogy lényegében Pais is ezt a nézetet vallja. Bárczi magyarázata azonban — főként a *beljebb*, *feljebb* esetében — kétségtelenül csábító, s ha nézetét részletesebben is megokolja, el tudom képzelni, hogy a kérdéses szavak *ly* hangjának a keletkezése más megvilágításba kerülhet.

13. Nem éppen kényelmes kérdést szegez nekem Pais Dezső, midőn helyesírási vonatkozásban az *ly* további sorsáról alkotott felfogásom iránt érdeklődik.

Kezdetben magam is azok között voltam, akik a várható helyesírási reform egyik sarkpontját az *ly j*-re való változtatásában látták. Az 1949–50-

ben lefolyt elkeseredett vitáknak nem kis részük volt abban, hogy — az *ly* történetét alaposabb filológiával kikutatandó — tanulmányom adatgyűjtéséhez hozzáfogtam. Nem tagadom, azóta az *ly* hanghoz és az azt jelölő *ly* betűhöz bizonyos érzelmi szálakkal is hozzászövődtem, de hát — azt hiszem — az ilyesmi saját szakterületére vonatkozóan minden filológusnak megbocsátható. Ennek ellenére igyekszem a kérdést érzelmi vonatkozásoktól lehetőleg függetlenül megítélni.

Az *ly* hang történetének legújabb szakasza azt tanúsítja, hogy az *ly*-lyel kapcsolatos különböző irányú hangváltozások a magyar nyelvjárásokban még korántsem fejeződtek be teljesen, s a folyamatban levő változások a kiejtés nagymértékű ingadozását idézik elő. Bár kétségtelen, hogy az *ly* írásreformjának megítélésében mai nyelvjárásaink állapota nem lehet teljesen közömbös számunkra, e tekintetben elsősorban mégiscsak köznyelvünk állapotát kell figyelembe vennünk, hiszen a magyar helyesírás túlnyomórészt köznyelvi kiejtésünkön épül föl. Igaz, hogy köznyelvünkben a régi *ly*-es vonatkozású szavak mai kiejtése nyelvjárásainknál összehasonlíthatatlanul nagyobb szilárdságot mutat, de teljes egyöntetűségről itt sem beszélhetünk. A köznyelvi ingadozás nemcsak a legközismertebb változásban: a korábbi *ly* mai *l*-ként vagy *j*-ként való jelentkezésében nyilvánul meg, hanem más vonatkozásokban is (pl. a gemináció kérdésében). Hogy csak néhány példát említsünk: *l* és *j* között ingadozik a köznyelvi kiejtés az ilyen típusú szavakban: *jászol* ~ *jászolj*, *luk* ~ *juk*, *válu* ~ *váju*, *zsemle* ~ *zsemje* stb.; a névmásalakok (*ily*, *oly*, *mely*) toldalékos változataiban a gemináció szempontjából találunk különböző megoldásokat: *ijen* ~ *ijen* ~ *ijjen*; *mējet* ~ *mējet* ~ *mejjet*; stb.

Az igaz ugyan, hogy nagymértékű nyelvjárási változékonyságot és az imént említettekhez hasonló köznyelvi ingadozásokat más magyar hangokkal kapcsolatosan is ki lehet mutatni, s ennek ellenére a kérdéses hangokat tartalmazó szavaknak viszonylag szilárd köznyelvi helyesírásuk van. De ezekben az esetekben a helyesírás évtizedekkel vagy éppen évszázadokkal ezelőtt kialakult hagyományon nyugszik, s nem most kell kialakítani egy új helyesírási rendszert az eddigi hagyomány felretevésével. Ezzel kapcsolatban csak egy példát említek. A *mely* névmás toldalékos alakjaiban a megszokás, a hagyomány alapján ma természetesnek vesszük a rövid mássalhangzót sejtető *ly*-os írást: *melyek*, *melyet*, *melyen* stb., pedig ez a kiejtésben többé-kevésbé érvényesülő gemináció szempontjából nem teljesen megnyugtató. Amint azonban elszakadunk a hagyománytól, s megkíséreljük e névmásalakok *ly*-ját *j*-vel átírni, mindjárt nehézségekbe ütközünk: nem látszik jó megoldásnak sem a *j*-s *mejek*, *mejet*, *mejen* stb., sem a *jj*-s *mejjek*, *mejjet*, *mejjen* stb. írásmód. Az ejtésbeli különbségek okozta nehézségek tehát már a *ként* ítélandók meg a hagyományokon nyugvó írásrendszerrel, és másként a helyesírási változtatással kapcsolatban. — A hagyomány leküzdése a régi *a ki*, *a mely*, *a mi* vonatkozó névmások egybeírásában sem ment könnyen, pedig itt az összetétel szempontjából ejtésbeli ingadozások már nem zavarták az írásreform keresztülvitelét, hiszen a változtatás idején már mind a nyelvjárásokban, mind a köznyelvben rég végbement a korábbi mutatónévmás és határozatlan névmás hangsúlyviszonyainak eltolódása, s ennek következtében a két névmás ejtésbeli összekapcsolódása. A gemináció problémái: *aki* ~ *akki* stb. így is okoztak zavarokat, de a nehézségek föltétlenül nőttek volna, ha az összetétel szempontjából sem lett volna meg a teljes kiejtésbeli egyöntetűség.

Amit eddig elmondottam, abból már sejthető, hogy az *ly* *j*-vel való helyettesítését — legalábbis az esetek egy részében — nem tartom nyelvészeti szempontból teljesen megnyugtató megoldásnak. A szigorúan nyelvészeti szempontokon kívül azonban még erősebb aggályaim vannak a *j*-s írásmód gyakorlati megvalósításával szemben. Nincs itt terem arra, hogy ebbeli nézeteimet kifejtsem; ezt részben már amúgyis megtettem a Helyesírási Bizottság négy év előtti üléseinek egyikén. — Csupán egyetlen mozzanatra szeretnék utalni. Az *ly* és a *cz* írásreformja között szokás volt a közelmúltban erős párhuzamot vonni. Nem kétséges, hogy a *cz*-vel kapcsolatos reform bizonyos mozzanatai önként kínálkoznak az egybevetésre; az azonosítással, a *cz*-re való túlzott hivatkozással azonban mégis vigyáznunk kell. A két írásreform között legalábbis három lényeges különbség van: 1. Az *ly*-nak betűrendszerünkben való előfordulási aránya — főként az *ly*-os névmásalakok révén — jóval nagyobb a *c* előfordulási arányánál. 2. A betűkép szempontjából a *j* távolabb áll az *ly*-tól, mint a *c* a *cz*-től: a *j* az *ly*-nal szemben új betű, a *c* a *cz*-vel szemben csak paleográfiai egyszerűsítés; ennek következtében az utóbbi párban a helyettesítés sokkalta könnyebben ment. 3. Manapság összehasonlíthatatlanul nagyobb az írásgyakorlatban résztvevők száma, mint volt a *cz* reformja idején, egy esetleges változtatás tehát ma lényegesen több egyént érintene. Mindezekből nyilvánvaló, hogy az *ly* reformja méreteiben, horderejében messze felülmúlja a *cz*-jét, s amikor az írásreform gyakorlati keresztülvitelének a lehetőségeit mérlegeljük, várható nehézségeit és várható előnyeit vetjük latra, ezt a lényeges különbséget nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

Összefoglalva: az *ly* *j*-vel való fölcserélését a jelen időszakban nem látnám célszerűnek; véleményem szerint egyelőre még nincs meg teljes mértékben a változtatáshoz szükséges egyöntetű nyelvi alap, s a reform keresztülvitele a mindennapos írásgyakorlatban is több nehézséget, mint hasznot ígér. Úgy gondolom, hogy helyesírási téren az *ly* reformjánál ma jóval sürgősebb és időszzerűbb tenniivalóink vannak. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az *ly* *j*-vel való fölcserélésének a lehetőségét végleg el kellene vetnünk. Nem kell túlságosan nagy jóstehetség annak a megállapításához, hogy idővel ez a helyesírási reformjavaslat ismételten elő fog kerülni, s megvalósulásának esélyei valószínűleg nem csökkenni, hanem növekedni fognak.

Meg kívánom jegyezni, hogy az elmondottakkal korántsem volt céloom az *ly* körül a hamu alatt még mindig izzó parazsot kikaparnom, s újabb meddő viták kiindulópontját szolgáltatnom. Kötelességem volt a kérdésre kitérni, nem csupán azért, mert egyik bírálóm fölvetette, hanem azért is, mivel a nyelvtudomány nem kerülheti meg a gyakorlati problémákat, s munkám valóban nem függetleníthető az *ly* reformjának kérdésétől.

14. Bár mind bírálóim, mind én jórészt csak vázlatosan érinthettük a felhozott problémákat, az *ly* hang történetének sok mozzanata került itt dolgozatomhoz képest részletesebb tárgyalásra. Persze még mindig nem mondhatjuk el, hogy a kérdéskört kimerítettük, hogy minden vonatkozásához hozzászóltunk, hiszen számos mozzanat vár még ezek után is fölvetésre vagy végleges tisztázásra. Ennek ellenére nem lesz talán szerénytelenség megállapítani, hogy az *ly* hang története e vita után a magyar hangtörténet viszonylag jól kimunkált részei közé számítható.

Amikor ezt mondom, nem hagyhatom külön kiemelés nélkül bírálóim értékes munkáját. Nem arról van szó, hogy dolgozatommal kapcsolatos mélt-

tatásaikat most udvariaskodó kifejezésekkel viszonozzam. De előterjesztéseik gazdag tartalmára visszagondolva okvetlenül számításba kell vennünk, hogy nem merültek ki a kifogások keresésében, hanem sokszor fáradtságos kutatómunkával megoldani, előbbrevinni igyekeztek az *ly*-lyel kapcsolatos kérdéseket. Hogy dolgozatom eredményei e vita során részben megszilárdultak, részben kiegészültek, részben módosultak, annak oka nem kis mértékben bírálóim megoldást fürkésző nézeteiben, ötleteiben keresendő, még akkor is, ha néhány gondolatukkal nem is tudtam teljesen egyetérteni.

JEGYZŐKÖNYVI KIVONAT A NYELVTUDOMÁNYI FŐBIZOTTSÁG
1954. NOVEMBER 30-I ÜLÉSÉRŐL

„Bárcezi Géza és Pais Dezső akadémikusok ismertetik Benkő Loránd »A magyar *ly* hang története« című tanulmányát. Benkő munkájáról magas színvonalú vita alakult ki, amelyben Knieszsa István, Ligeti Lajos, Lakó György, Deme László, Tálasi István vettek részt. A bírálók és a hozzászólók valamennyien hangoztatják, hogy Benkő könyve jelentős haladást, sőt fordulatot jelent módszertani vonatkozásban. A könyvet meggyőző eredményei alapján is kiváló teljesítményként értékelik. A bírálók valamennyien egyetértenek abban, hogy a kiadványban nem szereplő Adattárat külön kötetben kell utólag kiadni. Egyes hozzászólók (Deme László) hiányolják, hogy a könyv módszertani tanulságai nincsenek összefoglalva, s így a kezdő kutatónak nem nyújt elegendő módszertani segítséget. A vita során több megjegyzés hangzik el a munka részleteivel kapcsolatban is.

Benkő Loránd válaszában az elhangzottak egy részével egyetért, másik részéről kifejti a maga álláspontját.

A főbizottság a munka megvitatása után kimondja, hogy azt a felvetett kérdések megoldása és a módszertani tanulságok tekintetében az utóbbi évek egyik legkitűnőbb magyar nyelvtörténeti teljesítményének minősíti. A szerzőnek elismerését fejezi ki, és bízik abban, hogy Benkő Loránd a jövőben munkarendjén tart hasonló vizsgálatokat. Kívánatosnak tartja a főbizottság egy-szersmind azt is, hogy hangtörténeti kérdésekkel mások is foglalkozzanak, természetesen a doktori és kandidátusi disszertációk feladatkörében is. A főbizottság elvi szempontból is hasznosnak tartja a könyv megvitatását, s elhatározza, hogy az I. Osztály Közleményei szerkesztőségétől a vita anyagának és Benkő Loránd módszertani tanulságait összefoglaló cikkének kiadását kéri. A főbizottság határozatban mondja ki, hogy Benkő adattárának megjelenítése érdekében az illetékes szervekhez kell fordulni.”

ERDŐDI JÓZSEF KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1954. júl. 8-án tartotta ERDŐDI JÓZSEF „Az alany és az állítmány egyeztetése, valamint a pluralitás kérdése a mari nyelv történeti mondattanában” c. kandidátusi értekezésének nyilvános vitáját. Az elnöki tisztet MÉSZÖLY GEDEON, a nyelvtudományok doktora töltötte be; a kiküldött bizottság tagjai TAMÁS LAJOS I. tag, HADROVICS LÁSZLÓ I. tag, KLEMM IMRE, a nyelvtudományok kandidátusa és FOKOS (FUCHS) DÁVID, a nyelvtud. kandidátusa voltak; titkára TOMPA JÓZSEF, a nyelvtud. kandidátusa. Opponensként KÁLMÁN BÉLA, a nyelvtud. kandidátusa és HAJDU PÉTER, a nyelvtud. kandidátusa működött közre.

Az elnöki megnyitó után a titkár ismertette Erdődi J. jelölt életrajzát, tudományos eredményeit, majd a jelölt számolt be értekezésének főbb téziseiről.

Ezután KÁLMÁN BÉLA és HAJDU PÉTER terjesztette elő opponensi véleményét. (Mindkettő teljes egészében megjelent I. OK. VI, 3—4.) A jelenlevők közül is többen kérdéseket intéztek a jelölthöz. VÉRTES EDIT a régiesebb nyelvű szakrális szövegek és a nem mindig régies népdalok példának szétválasztása, majd a készülő mari szótár kritikai felhasználásának módszere iránt érdeklődött; megkérdezte, hogy a lehetséges szórendi összefüggésekre figyelemmel volt-e a jelölt, s hogy a 'sok' értelmű számjelzős főnév többes száma szokásos-e. — TAMÁS LAJOS a török-mari érintkezés történeti valószínűsítésére kért adatokat, mivel a morfológiai és a szintaktikai átvétel általában nem nagyon gyakori jelenség; majd a többest kifejező *šamâts̄* elem (s ennek *t*-je) eredetére vonatkozólag kérdezte a jelölt határozott állásfoglalását; végül az egyes számú alak elsődlegességéről szóló megállapítás bizonyítékai iránt érdeklődött, hiszen szerinte az egyes számú funkció már föltételezi a többes szám meglétét is, s így a kezdő fok inkább valami „neutrális” szám lehetne; utalt továbbá az állítmányi szerepű melléknévnek egyéb nyelvekbeli inkongruenciájára.

ERDŐDI JÓZSEF — válasza szerint — nem tett különbséget a szakrális és a nem szakrális dalok közt; ő a versmérték miatt az utóbbiak nyelvét is meglehetősen hagyományosnak, régiesnek tekinti. A szótári adatokat általában a szöveggyűjteménnyel egybevetve használta; lehet, hogy az utóbbi itt-ott hiányos, mert a kérdező közbevetett szavait nem tartalmazza. A szórenddel, melynek alig van irodalma, most nem foglalkozott. A 'sok' értelmű számjelző után a jelzett szó rendszeren többes alakú. A mari-csuvas nyelvi érintkezést a két nép mai települési viszonyai is teljes mértékben magyarázzák. A mariban valóban feltűnő a sok többesjel; a *šamâts̄* elem és ennek részei is ezt igazolják. Az egyes és a többes szám tudati (belső) elkülönülését ő sem tartja ősinek, de a fejlődésnek bizonyos fokán megjelenik, s külső, alaki kifejező elemeket is életre hív; a mai többesjelek végleges rendezésében ő fontos szerepet szán a tudatos nyelvművelésnek is. — A válaszokat a vitautülés résztvevői elfogadták.

A jelölt ezután felolvasta az opponensi véleményekre készített feleletét. (Ez szintén egész terjedelmében megjelent az I. OK. VI, 3—4.)

FOKOS DÁVID elismerve a dolgozat gazdag nyelvi anyagát, sajnálta, hogy mindez csupán egyetlen fgr. nyelvből való, amelynek régibb történetéről csak nagyon keveset tudunk. A nyelvtörténeti szempontot itt a rokon nyelvekkel való egybevetés pótolhatta volna, és éppen ez hiányzott a dolgozathoz.

Más részletekhez több általános nyelvtani háttér kívánkozott volna; pl. az értelmi egyeztetéshez. A *-t* többesjelre vonatkozólag utalt Munkácsi tanulmányára is. Úgy látta, hogy ugyanannak a formánsnak egyidejűleg több funkciója is lehet anélkül, hogy ez megnehezítene a megértést. Így Fokos nem tartotta megokolttnak Erdődinek azt a föltevését, hogy a *-t* a birt. személyraggal való összetéveszthetősége miatt vesztette el többesjeli funkcióját. — A *met* névmás és többesjel eredetét ő is, mint Hajdu Péter, a Ravilától említett módon képzeli el. Párhuzamos magyar mondattal: „Ott volt a testvér, *mi*” (vö.: „gombát-*mit* evett”); s a határozatlan névmáshoz determináló *-t* elem is járulhatott. — Ez tehát igazában nem konkrét személyi vonatkozású; mint a dativus ethicus-i *nekem* sem ebben: „El ne törd *nekem* a poharat!” vagy más fgr. nyelvek determináló személyragjai: „El ne törd a poharamat!” — Az 'is' ~ 'és' szerepű comitativusi ragot persze nem kötőszónak fogja föl a nyelvérzék. — Az összefoglaló összetételek kérdésében szintén nem ért egyet a jelölttel. — A mai fgr. nyelvjárások szintaktikai adatait szerinte általában jobban föl lehetne használni összehasonlító vizsgálatokban, mert a fgr. nyelvek tudvalevőleg szintaktikailag az ismert nyelvemlékekhez viszonyítva igen keveset változtak. Végül ismét a dolgozat bőséges anyagára és ennek jó rendszerezésére mutatott rá.

Az opponensek közül KÁLMÁN BÉLA azt hangsúlyozta, hogy ő nem Ravila követését várta a jelölttől; csak azt állapította meg, hogy az utóbbi — úgy látszik — félreértette Ravilát. Utána HAJDU PÉTER válaszolt a jelöltnek. Az 1775-i mari nyelvtan említését módszertani szempontból tartja szükségesnek. A dolgozatban föl nem használt mari szövegeket nem teljes egészükben ajánlaná feldolgozásra, hanem csak amennyiben új tanulsággal, kiegészítéssel szolgálhatnak. — A *t* többesjel alapnyelvi meglétét Ravila is elismerte, de csak *praedictiv* használatban. Erdődi ezt úgy értelmezi, mint a *névszó* használat tagadását; holott akkor még a névszó és az ige kategóriája aligha is vált szét ennyire. Vitás csak ez lehet: vajon a *praedictum*on kívül a *subiectum* többesén is alkalmazták-e. Erdődi szerint igen, mert csak az alapnyelvi használat magyarázhatja egyes fgr. nyelvek állapotát; holott ha csak a *praedictum*on volt is meg, kifejlődhetett az alanya való kiterjesztés az egyes elkülönült nyelveken belül, s ez egyben azt is érthetővé tenné, hogy miért nincs meg ez a jel minden fgr. nyelvben, s hogy oly változatos többesjelek fejlődtek mind a mariban, mind a permiben, mind egyebütt. — Hogy elmaradt népek nyelvében is megvan a pluralis jele, az szerinte nem sokat bizonyít: az aztéokban pl. nyolcféle többesképzés is van, a többesnek használata mégsem gyakori. — A birtokos személyragozásbeli *-st* elembe levő *-t* morfémának többesjel voltáról nem kívánt vitázni, de emlékeztetett Szinnyei Józsefnek az NyK. XLV. kötetében levő tanulmányára. — A mariban kiveszett állítólagos *-t* plur. nominativusi jelről főnntartja nézetét; ebben Fokos D. felfogása csak megerősítette. — Apróbb megjegyzései közt utalt arra is, hogy a *β-lak* többesjel egy 1935-i hivatalos kiadvány szerint ma is él az erdei-keleti irodalmi nyelvben, s kötőjellel írandó.

FODOR LÁSZLÓNÉ a dolgozat anyagához párhuzamul kínáló obiuigor kongruencia eseteit ismertette; ez szerinte a hiányzó, történeti háttér megismeréséhez is hasznos lehet. A szocialista építéssel járó művelődési forradalom vezetett a chanti és a manysi irodalmi nyelv megszületéséhez is. Ez a nyelvi fejlődés azonban lassan és sokszor kerülökkel megy végbe, s a normalizálódás még ma is egyre tart. — Az obiuigorban az élőlényt jelentő gyűjtőnevek után

az állítmány gyakran többes számú, egyéb jelentésű gyűjtőnevek után ellenben egyes számú. Ezért ő Ravila felfogását osztja — Erdődi Józseffel ellentétben. Különösen tanulságosnak tartja a 'nép ; emberek' jelentésű szók egyeztetésének tapasztalatait.

ERDŐDI JÓZSEF Fokos Dávid megjegyzéseit általában elfogadta. Fokozatosan maga is ki készül terjeszteni vizsgálatait más fgr. nyelvekre. A nyelv-járások tanúságtételét ő is sokra becsüli, bár most főként az irodalmi nyelv-használatot kívánta vizsgálni. Fodor Lászlóné adalékait tanulságosnak találta, noha a mari irodalmi nyelv kialakulása egyenesebb vonalú fejlődést mutat, mint a chantié.

A vita lezárása után a bizottság tanácskozássra vonult vissza, majd MÉSZÖLY GEDEON elnök kihirdette az egyhangú határozatot: ERDŐDI J. értekezése mind tartalmában, mind módszerében megfelel a kandidátusi disszertáció követelményeinek. Szükségesnek látja azonban a bizottság, hogy a szerző kinyomtatás előtt munkáját a vita során elfogadott bíráló szempontoknak megfelelően dolgozza át, ill. egészítse ki.

Tompa József
a bizottság titkára

Összeállította :

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY VEZETŐSÉGE
1954-BEN A KÖVETKEZŐ FONTOSABB KÉRDÉSEKKEL FOGLALKOZOTT:

A Zenetudományi Főbizottság és a Magyar Népzene kutató Csoport 1953. évi munkájának megvitatása.

Az akadémiai témák 1953. évi előrehaladása.

A távlati tudományos terv kidolgozása és megvitatása.

Az 1955. évi könyvkiadási program megvitatása.

Az I. osztály vezetőségének a legújabbkori magyar irodalom kutatására vonatkozó határozata.

A Könyvtártudományi Főbizottság létrehozása és 1954. évi munkájának megvitatása.

Az osztály kádergazdálkodása, új szakemberek bevonása az Akadémia tudományos munkájába. A tudományos minősítések kérdése.

Az 1954. évi Nagygyűlés vitáinak tanulságai.

A Helyesírási Szabályzat elkészítésével kapcsolatos problémák.

A Nyelvtudományi Főbizottság 1954. évi munkájának megvitatása.

A Klasszika-filológiai Főbizottság 1955. évi munkájának megvitatása.

A Szótári Bizottság 1954. évi munkájának megvitatása.

A III. Országos Nyelvészkonferencia értékelése.

Javaslat az Orientalisztikai Bizottság felállítására.

A néprajz helyzete és az I. osztály feladatai.

BESZÁMOLÓ A NYELVTUDOMÁNYI FŐBIZOTTSÁG 1954. ÉVI MUNKÁJÁRÓL*

A Nyelvtudományi Főbizottság 1954. évi munkájában az előző évihez viszonyítva több lényeges változás történt. Az 1953. évi munka értékelésekor a Főbizottság tagjai megállapították, hogy a bizottsági ülések igen gyakoriak voltak, az egyes üléseken sok napirendi pont szerepelt, sok időt szentelt a Főbizottság kevésbé fontos adminisztratív jellegű kérdéseknek, s ugyanakkor aránylag keveset foglalkozott fontos elvi jellegű szakmai kérdésekkel, s tudománypolitikai szempontból jelentős szervezési ügyekkel.

* Megvitatta az Osztályvezetőség.

Ezeket a tapasztalatokat 1954. évi munkatervének összeállításában a Főbizottság figyelembe vette, s ennek eredménye a Főbizottság munkájában kétségtelenül meg is mutatkozott. Ebben az évben kevesebb volt a bizottsági ülések száma, minden bizottsági ülésen csak egy fontos téma került megvitatásra. Megvalósítottuk a Főbizottság tagjainak azt a jogos kívánságát, hogy az egyes ülések anyagát kellő időben kapják meg, így azokat — nagy elfoglaltságuk ellenére is — a Főbizottság tagjai általában kellőképpen át tudták tanulmányozni.

A munka félévi terv alapján folyt. A még 1953 decemberében összeállított és jóváhagyott tervhez azonban nem ragaszkodtunk mereven, hanem azt az időközben felmerült szükségleteknek megfelelően módosítottuk. Így eredeti tervünkötől eltérően elhalasztottuk a Nyelvtörténeti Szótár és a Nyelvtörténeti Adattár munkálatainak és kiadási perspektíváinak a megvitatását, s nem foglalkoztunk a nyelvtani terminológia egységesítésének kérdésével sem. Ezzel szemben egy teljes ülésen foglalkozott a Főbizottság a nyelvtudomány második öt éves tervével, s megbeszélte az akadémiai nagyhéten elhangzó nyelvészeti előadások vitatéziseit.

Az Akadémia elnöksége az 1954. évre a Nyelvtudományi Főbizottság tagjainak létszámát csökkentette, s a Főbizottság tagjaivá a következőket kérte fel: elnök: Pais Dezső, titkár: Imre Samu, tagok: Bárczi Géza, Beke Ödön, Benkő Loránd, Fekete Lajos, Hajdú Péter, Hadrovics László, Kálmán Béla, Knieszsa István, Lakó György, Ligeti Lajos, Lőrincze Lajos, Mészöly Gedeon, Németh Gyula, Sulán Béla, Tamás Lajos, Zsirai Miklós. Év közben az Akadémia elnöksége felkérte Tálasi Istvánt, hogy a nyelvtudomány és a néprajz kapcsolatának biztosítása érdekében vegyen részt a Főbizottság munkájában.

A főbizottsági tagok számának a csökkentését lényegében helyeseltük és helyeseljük, mégis kívánatosnak látszik, hogy a jövő évre a bizottság néhány taggal kiegészüljön. Nem tudjuk például helyeselni azt, hogy Tompa József, a Nyelvtudományi Intézet magyar osztályának vezetője nem tagja a Főbizottságnak.

A Főbizottság munkája ebben az évben nem indult teljesen zökkenőmentesen. Első ülésünket csak március 8-án tarthattuk meg, Pais Dezső akadémikus ugyanis az elnöki tisztet — rajta kívül álló okokból — csak ekkor tudta elfoglalni. Ennek ellenére az I. félévben öt ülést tartottunk, a II. félévben a mai üléssel együtt kettőt.

A Főbizottság az egyes üléseken a következő főbb kérdésekkel foglalkozott:

A) Első helyen kell megemlítenünk az aspiránsképzés helyzetéről az aspiránsok bevonásával megrendezett vitát, annál is inkább, mert e vita tanulságait a többi tudományszak is minden bizonnyal hasznosítani tudja. A vitán elsősorban az alábbi kérdések kerültek szóba: Az aspiránsok kiválasztása. A disszertációs témák megválasztása. Az aspiránsok vezetése. A vizsgák. Az aspiránsok részvétele a tudományos közéletben. A végzett aspiránsok elhelyezése. A vita során mind az aspiránsok, mind a bizottsági tagok részéről számos megszívlelendő javaslat merült fel, melyeket tanulmányozás végett a TMB részére is megküldtünk.

Bár a vitán elhangzott javaslatok megvalósítása teljes mértékben eddig még nem történhetett meg — a vita június második felében zajlott le — eredmények máris mutatkoznak. Eredménynek könyvelhetjük el egyrészt azt,

hogy az aspiránsok az aspiránsvezetőkkel közösen megvitatták az aspiránsképzés terén mutatkozó visszasságokat, megbeszéltek a munkát gátló nehézségeket, s több esetben ezek leküzdésére megvalósítható javaslatot is tettek. Eredménynek tekinthetjük továbbá azt is, hogy a vita — éppen az aspiránsok javaslatára — foglalkozott azoknak a már érdemleges tudományos munkássággal rendelkező kutatóknak a kérdésével, akiknek még nincs tudományos fokozatuk. Úgy hisszük, enifek a vitának is része volt abban, hogy az Akadémia I. osztálya is foglalkozott ezzel a kérdéssel, s az illetők részére a tudományos minősítés megszerzéséhez már azóta is nyújtott némi segítséget.

Ezzel kapcsolatban ismételten megjegyzi a Főbizottság, hogy feltétlenül kívánatosnak tartja azt, hogy az illetők minél előbb tudományos fokozatot szerezzenek, s ehhez a jövőben minden tőle telhető támogatást igyekszik megadni nekik.

B) Két ülésen is foglalkozott a Főbizottság az Akadémiai Nagyszótárral. E megbeszélések alapján az I. osztály vezetősége elé terjesztettük a szótár jellegével, terjedelmével kapcsolatos legfontosabb elgondolásainkat, továbbá a szótár perspektivikus tervét. Elkészültek továbbá a Nagyszótár forrásjegyzékei, melyek közül az irodalomtudomány körébe tartozókat véleményezés és esetleges kiegészítés céljából megküldtünk az Irodalomtörténeti Főbizottságnak is.

A Nagyszótárral kapcsolatban a Főbizottság ismételten megjegyzi, hogy a szótár mielőbbi elkészítése elsőrendű fontosságú nemzeti kötelességünk, s kéri az I. osztály vezetőségét, hogy a jövőben a szótár jellegéhez méltó, s a szótár mielőbbi elkészüléséhez szükséges anyagi feltételeket a lehetőség szerint biztosítsa. Annnyival is inkább kérjük ezt, mivel a nagyszótári csoportnak — előttünk egyelőre érthetetlen okokból — el kell költöznie az Akadémia épületéből, s munkáját bizonytalan ideig nem a legkedvezőbb körülmények között kell folytatnia.

C) A nyelvtudomány második ötéves tervének összeállításában igyekezett a Főbizottság elkerülni azokat a hibákat, amelyek első ötéves tervünket jellemzték. A már az első ötéves tervben megindított nagyarányú kollektív munkálatok folytatását továbbra is elsőrendű feladatnak tartjuk, sőt tervünk összeállításában az volt a célunk, hogy ezek közül a munkálatok közül minél több már a második ötéves terv folyamán gyakorlatilag is felhasználható segítséget nyújtson a tudományos kutatásban, éppen ezért jelentős, máröben új tervmunkát második ötéves tervünkbe nem is vettünk fel. Második ötéves tervünk fontos célkitűzésének tartja a Főbizottság a rokon tudományszakmákkal, elsősorban az irodalomtudománnyal való szorosabb együttműködés kiépítését, s jelentős mértékben szeretnénk kiszélesíteni nemzetközi kapcsolatainkat is. Minél alaposabban meg akarjuk ismerni elsősorban a Szovjetunió s a népi demokráciák nyelvtudományi eredményeit. Ez a törekvésünk tükröződik abban a tervezetben is, melyet a második ötéves tervben történő kiküldetésekre vonatkozóan állítottunk össze.

A második ötéves tervben az eddigieknél nagyobb szerepet szánt a Főbizottság az egyéni kutatásoknak. Meg kívánja valósítani azt, hogy a nagyszabású kollektív munkákban való részvétel mellett több idejük legyen a kutatóknak az egyéni munkára, s ennek során szakmai és ideológiai ismereteik elmélyítésére. Úgy látja ugyanis a Főbizottság, hogy elsősorban az egyéni kutatások eredményeképpen várhatjuk azt, hogy fiatalabb kutatóink az eddiginél nagyobb előrehaladást tegyenek a marxista nyelvtudomány eredmé-

nyeinek, a marxista nyelvtudomány módszerének elsajátításában, az általános nyelvészetben.

Második öt éves tervünk összeállításában figyelembe vettük lehetőségeinket, erőinket, de úgy látjuk, hogy tervünk ennek ellenére is feszített; s a tervbe vett munkálatok elvégzéséhez kedvező körülmények között is minden erőnkre szükség van, annál is inkább, mert a Nyelvtudományi Intézetben a racionalizálás öt éves tervünk összeállítása után történt meg. A nyelvészeti tervmunkák jelentős része a Nyelvtudományi Intézetben folyik, éppen ezért igen fontosnak látja a Főbizottság, hogy az Intézet munkájához a továbbiakban is minden lehetőség biztosítható.

Itt kívánjuk megjegyezni azt, hogy a Nyelvtudományi Intézet dolgozói igen sok segítséget nyújtottak a Nyelvtudományi Főbizottság munkájának eredményes elvégzéséhez is.

A második öt éves tervvel kapcsolatban foglalkozott a Főbizottság az Oktatásügyi Minisztériumnak és a Népművelési Minisztériumnak a tervre adott véleményével, javaslataival. Bár mindkét minisztérium több javaslatával egyetértett a Főbizottság, azok jogosultságát elismerte, a terv bővítését, egyes időpontok előbbre hozatalát a fenti okok miatt nem tartotta megvalósíthatónak.

D) Foglalkozott a Főbizottság a múlt évben lezajlott nyelvtani anketé anyaga megjelentetésének kérdésével is. Az anyagot terjedelmes volta miatt teljes egészében megjelentetni nem lehetett, ezért összefoglalás készült belőle. Ezt a Főbizottság is megvitatta és jóváhagyta. Ezen az ülésen a leíró nyelvtan vitás kérdései érdemlegesen nem kerültek szóba — nem is ez volt a cél —, csupán azt tárgyalta a Főbizottság, hogy az összefoglalás megállapításai helyesek-e. Az erre fordított munka mégsem volt egészen hiábavaló. A jóváhagyott összefoglalás ugyanis megjelent a MNy.-ben (L. 1—17), s így az anketon elhangzott nézetekkel a szakemberek szélesebb rétegei, a leíró nyelvtan kérdései iránt érdeklődő tanárok is megismerkedhettek. Az összefoglalást a Főbizottság a leíró nyelvtannal kapcsolatos további vitákhoz kiindulási alapnak szánta. Azt azonban, hogy ezt a célt el is értük-e, egyelőre még nem lehet megállapítani.

E) A fenti, fontosabb kérdések mellett több más kisebb jelentőségű kérdést is tárgyalt a Főbizottság. Ezek közül elsősorban az 1955. évi könyvkiadási tervet kell megemlítenünk.

A könyvtervvel kapcsolatban ismételten szóvá kell tennünk azt a már többször hangoztatott — s úgy véljük jogos — igényünket, hogy a könyvterv jóváhagyásáról, esetleges megváltoztatásáról az illetékes felsőbb szervektől értesítést kapjunk. A Főbizottság például még jelenleg sem tudja, hogy az 1955. évi s a még régebbi könyvtervekből mit hagyott jóvá az Akadémia Elnöksége, milyen munkák kiadását halasztotta későbbre, esetleg miket vetett el teljesen. Nem tudjuk, hogy a kiválogatásban milyen szempontok érvényesültek, pedig mindezeknek az ismerete fontos volna ahhoz, hogy a következő könyvkiadási terveket jobban állíthassuk össze. Nem tartjuk helyesnek azt a tényt, hogy egy-egy, az Akadémia által kiadott szakkönyv megjelenéséről a Nyelvtudományi Főbizottság tagjainak jórésze csak a könyvpiacról értesül.

Több alkalommal foglalkoztunk a prémiumra benyújtott pályázatokkal, az ösztöndíjasok ügyeivel, az aspiránsok disszertációs témáival. Öröndetes jelenségként kell megállapítanunk azt, hogy az ösztöndíj-rendszer körül

az utóbbi években mutatkozó zavarok tisztázódtak, s ennek eredményeképpen a tudományfejlesztésnek ez a fontos eszköze lényegesen hatékonyabbá vált.

Az apróbb adminisztratív jellegű kérdések tárgyalása a Főbizottság munkájában a múlthoz viszonyítva örvendetes módon háttérbe szorult, az I. osztály szaktitkársága az ilyen jellegű kérdésekben ma már gyakrabban intézkedik önállóan — a Főbizottság elnökének és titkárának megkérdezése után. Ezt a gyakorlatot — véleményünk szerint — a jövőben nemcsak folytatni kell, hanem a lehetőség szerint még jobban ki kell szélesíteni.

A Főbizottság az 1953. évi munka értékelésekor úgy határozott, hogy — az addigi gyakorlattól eltérően — nem fog megvitatni minden, az Akadémia kiadásában megjelent nyelvészeti szakmunkát, mivel ezek a viták, amellet, hogy a bizottságnak aránylag sok idejét vették igénybe, több esetben nem voltak különösebben eredményesnek mondhatók. Arról, hogy melyik mű megvitatását tartja szükségesnek, a Főbizottság esetről-esetre fog dönteni. Ez év első felében a sok egyéb elvégzendő munka miatt könyvvitára nem került sor, második félévi tervünkben azonban ez is szerepel.

Végeredményben a Nyelvtudományi Főbizottság munkája — megítélésünk szerint — az előző évihez viszonyítva jelentős fejlődést mutat. Sikertől bizonyos mértékben a Főbizottság tagjainak tehermentesítése, jobb volt az egyes ülések megszervezése, lényegében minden alkalommal helyes volt az egyes ülések főtémájának megválasztása, megfelelő volt az üléseken szereplő tudományos és adminisztratív jellegű kérdések aránya, s általában kellő idő jutott az egyes ülések napirendjén szereplő fontosabb kérdések eredményes megvitatására is. A Nyelvtudományi Főbizottság munkáját a továbbiakban az első év felében kialakult, s — megítélésünk szerint — lényegében helyesnek mondható keretek között és módszerben kívánja folytatni.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Főbizottsága

BESZÁMOLÓ A MTA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI FŐBIZOTTSÁGÁNAK 1954. ÉVI MUNKÁJÁRÓL*

A Klasszika-filológiai Főbizottság működését és egyáltalán a magyarországi klasszika-filológiai kutatás elvi és gyakorlati kérdéseit legutóbb 1953. okt. 20-án vitatta meg közösen az MTA I. és II. osztályának vezetősége. Ez a megvitatás (anyagát l. a II. OK IV. köt. 149—162. l.) jelentős mértékben hozzájárult a fennforgó kérdések tisztázásához és munkánk eredményesebbé tételéhez. A közös OV.-ülés során — elsősorban Fogarasi Béla akadémikus iránytszabó összegezésében — elhangzott bírálatokat igyekeztünk megszívlelni és hasznosítani. Azóta kidolgozott II. ötéves tervünkben kijelöltük a súlyponti problémákat (l. a részletes tervet); fokozott mértékben érvényesítettük az önkritikát, fokoztuk igényeinket a magunk és mások munkájával szemben; igyekeztünk tovább javítani ideológiai felkészültségünket; lépéseket tettünk a felmerült szervezeti kérdések (együttműködés stb.) megoldása végett. Az indulás nehézségeivel szemben megnyugtatóan alakult folyóira-

* Megvitatta az Osztályvezetőség 1954. dec. 13-i ülésén.

taink megjelentetésének ügye és eszmei-tárgyi színvonala ; kiadványainknak sem száma, sem minősége miatt nem kell szégyenkeznünk ; a káderutánpótlással kapcsolatban bizonyos aggasztó momentumokkal alább részletesebben foglalkozunk.

De általánosságok helyett soroljuk fel a Főbizottság ez évi munkájának látható eredményeit :

a) A nélkülözhetetlen tan- és segédkönyvek (a három kötet ókori történet, antik irodalomtörténet, a Világirodalmi Antológia ókori kötete, bibliográfia) előteremtése után most már egyre sűrűbben láthatnak napvilágot kutatóink önálló monográfiái : Moravcsik Gyula „Bizánc és a magyarság” c. könyve után Szilágyi J. György „Görög művészettörténete”, Szabó Árpád „Homeros”-a, Horváth János „Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái” c. monográfiája ; kétnyelvű klasszikusaink (Scriptores Graeci et Latini) újra megindult sorozatában Ovidius „Fasti”-ja (Gaál László — Borzsák István) után Sarkady János és Ritoók Zsigmond közös munkájának eredményeképpen most jelenik meg a két „Athénaion politeia”, és rövidesen nyomdába kerül Trencsényi-Waldapfel Imre Hésiodos-kötete ; tudománytörténeti monográfiáink közül elkészült Borzsák István „Budai Ézsaiás”-a ; az egyetemi oktatás átszervezése miatt szükségessé vált egykötetes (Gyakov—Nyikolszkij-féle) ókori történet is megjelent magyarul ; az eddig lefordított legkitűnőbb szovjet monográfiák sorának örvedetes gyarapodását jelenti Ranovics „A római birodalom keleti tartományai” c. kötete ; végül részben a Főbizottság tagjainak közreműködésével készült a Gerézdi Rabán-féle Ianus Pannonius-válogatás is.

b) Folyóirataink közül az Acta Antiqua I. évfolyamának (1—2. és 3—4. sz.) lezárása után megjelent a II/1—2. sz. és imprimálva van a II/3—4 sz. ; az Antik Tanulmányok I. kötetének (1—3. és 4. sz.) megjelenése után sajtó alatt van a II. kötet, de anyagunk mindkét folyóiratunkhoz bőven van már előre is. A „Szovjet ókori történet” c. dokumentációs kiadványunkból eddig három tekintélyes szám jelent meg, előállítás alatt van a negyedik ; felgyülemlett anyagunkból még a „Szovjet Régészet”-nek is engedhettünk át.

c) Hovatovább időszerűvé válik az 1926—1950-ig terjedő hazai klaszszika-filológiai irodalom folytatólagos feldolgozása 1955-ig. Mivel a jelenlegi publikációs lehetőségek közepette a negyedszázados visszatekintés szinte reménytelen volna, a bizottság rövidebb — ötéves — időközök munkásságának regisztrálását tervezi az Antik Tanulmányok bibliográfiai mellékletének formájában.

d) Szótárszerkesztési munkálataink tervszerűen folynának, éppen csak a tervek, ill. a teljesítésükhöz szükséges anyagi keretek változnak folyton. Jelenleg a görög—magyar szótár anyagának mintegy a fele elkészült (készíti Szabó Miklós), kívánatos volna a munka mielőbbi befejezésének lehetővé tétele. Tudományos igényű latin—magyar szótárunk ügye nem tisztázódott ; a készen álló Györkösy-féle magyar—latin szótár megjelentetése sem haladt előre ; egy iskolai latin—magyar szótár szerkesztését a Tankönyvkiadó vállalta ; az újjörög—magyar szótár anyaga majdnem teljesen kész, ennek költségei szintén nem az Akadémiát terhelik (kiadását a Párt szorgalmazza) ; a nemzetközi jelentőségű „Magyarországi latinság szótárának” munkálatai anyagi okok folytán vontatottabban haladnak, mint kívánatos volna, az erre fordítható célhitelet további csökkentése pedig szinte reménytelenné tenné az egész vállalkozást.

e) Anyagfeltárási munkálataink eredményeképpen Kubinyi Mária az Antik Tanulmányok legutóbbi számában ismertette a Magyar Nemzeti Múzeum görög kéziratait, Dévai Gábor zenetörténeti kutatásainak egy rendkívül fontos részlete pedig az Acta Antiqua II/1—2. számában jelent meg. Castiglione László a hazai görög—egyiptomi terrakották katalógizálásával 1955 végére készül el; Szilágyi J. György a Szépművészeti Múzeum görög vázáit dolgozza fel.

f) Az ókori klasszikusok fordításával kapcsolatban a) alatt már megemlékeztünk a megjelent két nyelvű klasszikusokról. A sorozat továbbfolytatása feltétlenül szükséges; a tervbevetett kötetek azonban meglehetősen vonatottan készülnek. Egyes kisebb terjedelmű (főleg történeti vonatkozású) szövegek az Antik Tanulmányok „Történeti források” c. rovatában jelennek meg, mint pl. a legutóbbi számban a „Res gestae divi Augusti”. Ezekre az egyetemi oktatás kívánalmain túlmenőleg is szükségünk van, még a most munkába vett ókori történeti chrestomathia megjelenése után is. Itt regisztráljuk a nem akadémiai égisz alatt, de a Főbizottság tagjainak közreműködésével készült és készülendő klasszikus fordításköteteket: a Szépirodalmi Kiadónál megjelent Aristophanés-válogatást, melyet rövidesen egy teljes magyar Aischylos fog követni; ugyanez a kiadó foglalja közre Plautus és Terentius vígjátékainak lefordítottásával; a „Magyar klasszikusok” c. sorozatban Horváth János középkori magyar krónikáinkat, Kardos Tibor pedig a magyar humanista írókat (egyelőre 1526-ig) fogja fordításban közzétenni.

g) Hogy egyéni munkánk a kezdeti tapogatózások után valóban tervszerűbbé vált-e, azt részletesen kidolgozott II. ötéves tervünk mutathatja.

h) Tudományos ismeretterjesztő munkásságunk nem korlátozódik akadémiai kiadványokra. Itt említhetjük pl. Falus Róbert Sophoklés- és Trencsényi-Waldapfel Imre készülő Aristophanés-kötetét (Művelt Nép); az ELTE Görög Intézete nagyszerű Aristophanés-émléket rendezett, melyet rövidesen — ugyancsak a Béke-Világ tanács patronálása alatt — Tacitus-ünnepség fog követni. Megemlíthetjük a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat világirodalmi előadásorozatát, amelyet a Társulat a Főbizottsággal együttműködve rendez, elsősorban a Főbizottság tagjainak bevonásával. A Szabadegyetemen rendkívül nagy látogatottságnak örvendenek az ókori művészettörténeti előadások (Szilágyi J. György Pheidias-előadása nyomtatásban is megjelent); ugyancsak a Szabadegyetem keretében Kardos Tibor és Horváth János a magyarországi latin nyelvű irodalomról tart előadást.

i) Első három aspiránsunk abszolválására a közeljövőben kerül sor. Rövidített aspirantúra keretében folytatja tanulmányait Falus Róbert; rendes aspirantúrára vette fel a TMB Horváth I. Károlyt. A Főbizottság legutóbbi állásfoglalásának megfelelőleg újból kérjük Sarkady János és Ritoók Zsigmond aspirantúra-ügyének végre megnyugtató rendezését. — Kádereink (folyóirataink hasábjain kívül) egyrészt munkaközösségi rendezvényeinken, másrészt több munkatársat foglalkoztató kiadványaink előkészítése során juthatnak szóhoz. A legfiatalabb gárda érdeklődése, tehetsége és szorgalma a legszebb reményekre jogosíthat bennünket. Egyetemi és akadémiai jutalomban részesült Budapesten Kapitánffy István és Gimesi Júlia, Szegeden Czuth Béla. — Viszont kevésbé megnyugtató az a körülmény, hogy fiatalságunk általában nem látogatja oly buzgón az egyetemen kívüli szak-előadásokat, mint régebben. Ennek oka egyrészt az időhiány lehet, és ez az ok az egyetemi

oktatás rendjében várható lazítások után remélhetőleg kiküszöbölődik, ugyanakkor azonban nem hunyhatunk szemet egyrészt a tudománytól való elszakadás, végző hallgatóinknak a középiskolai tanárok mostoha helyzetével magyarázható érdeklődés-hiánya, másrészt a tudományszakok közti áldatlan elszigetelődés, vagy az ún. „szakbarbarizmus” jelensége fölött sem. Jellemző, hogy a Szabadegyetem népszerűsítő előadásait valóságos tömegek hallgatják, ugyanakkor a tudományos jellegű megmozdulásokon jó, ha 30–40 ember megjelenik. Ezzel a ténnyel a Főbizottságnak is kötelességszerűen foglalkoznia kell.

j) Tudománytörténeti tervmunkáink közül eddig Budai Ézsaiás életének és munkásságának feldolgozása készült el, de a tanulmány bemutatása alkalmával elhangzott hozzászólások is hangsúlyozták az ez irányú kutatások rendszeres folytatásának szükségességét.

k) Külön megemlíjtjük a Juhász László szerkesztésében megjelent „Bibliotheca medii recentisque aevorum” c. nemzetközileg is elismert sorozat újraindulását: Juhász László — akadémiai ösztöndíj élvezetében — jelenleg 27 XIII—XVII. századi latin nyelvű munkát készít sajtó alá.

Itt soroljuk fel a Főbizottság mellett működő munkaközösség rendezvényeit (a tavalyi jelentés kiegészítéséül):

1953. október 30-án Oroszlán Zoltán tartott előadást egy szegedi varázsamuletről,

november 26-án (a Régészeti Társasággal közösen) L. Alscher berlini archeológus-professzort üdvözölhettük az előadói emelvényen,

december 18-án a rokontudományok széleskörű bevonásával Moravcsik Gyula bizánci könyvvet vitattuk meg.

1954. január 22-én Szilágyi J. György számolt be a Bulgáriában folyó ókori kutatások helyzetéről és legfontosabb eredményeiről,

február 19-én Pekáry Tamás mutatta be „Az Alexandros-regény és Gallienus” c. tanulmányát,

március 19-én Fejér Kálmán értekezett „Caesar a gall társadalom válságáról” címmel,

április 23-án Dobrovits Aladár ismertette „Egyiptomi novellák” c. készülő munkáját,

május 28-án Hahn István a későrómai patrocinium és colonatus kérdéseit fejtegette,

szeptember 29-én a Régészeti Főbizottsággal közösen Szilágyi J. György „Görög művészettörténet”-ét vitattuk meg,

október 22-én Borzsák István mutatott be részleteket „Budai Ézsaiás” című monográfiájából,

november 1-én J. Irmischer berlini professzor ismertette az antik tanulmányok helyzetét a Német Demokratikus Köztársaságban,

november 26-án Wessetzky Vilmos és Kádár Zoltán tartott előadást „A savariai római kultusz-emlékek hellénisztikus-orientális kapcsolatai” címmel.

A külföldi vendégek közül ki kell emelnünk V. Georgiev bolgár akadémikus tavalyi előadásait és kutatógárdánkkal több ízben folytatott tanulságos eszmecsereit, míg az idén J. Irmischer budapesti tartózkodása volt több szempontból üdvös és hasznos. Ugyanezt mondhatjuk el Főbizottságunk elnökének, Moravcsik Gyula akadémikusnak ez évi júniusi csehszlovákiai

tanulmányútjáról, melynek eredményeiről az egyik bizottsági ülésen tájékoztatta kutatótársait.

Egyáltalán kívánatos volna, ha az akadémiai bizottságok minél kevesebbet foglalkoznának adminisztratív ügyekkel, de ez a gyakorlatban nehezen valósítható meg. Mindenesetre az elmúlt évben sokkal nagyobb mértékben foglalkoztunk elvi jelentőségű kérdésekkel. Rendkívül termékeny volt pl. szeptemberi ülésünkön a pártkongresszus anyagának feldolgozása a hazai klasszika-filológia szempontjából, vagy azelőtt a hazai klasszika-filológia történetének periodizálása.

*

Mi valósult meg ezek szerint abból, amit a tavalyi közös OV-ülés a Klasszika-filológiai Főbizottságnak előírt?

A rokontudományokkal való rendszeres kapcsolatot a megfelelő bizottságokban résztvevő tagtársaink biztosítják. Ez az együttműködés jut kifejezésre bizottságközi munkálatainkban (Corpus Inscr. Lat. III.; pannoniai vonatkozású forráskiadvány), rendezvényeinkben és a testvér-folyóiratok anyagának összehangolásában.

A Főbizottság teljes súlyában felfogta a közös OV-ülésen az ókori történet fejlesztésének szükségességével kapcsolatban hangoztatott óhaj jelentőségét. Nem mintha a történeti szempontot csak azóta érvényesítettük volna munkásságunkban, — mindenesetre az ókori történet rendszeres művelését azóta még inkább kötelességünknek érezzük. Ez állapítható meg, ha akár kiadványainkat, akár folyóiratainkat, dokumentációs anyagunkat, rendezvényeinket stb. nézzük. A Történettudományi Intézet megértéssel fogadta közeledésünket: a Századok hasábjain most már rendszeresen jelennek meg ókori történeti vonatkozású cikkek és bírálatok. A Magyar Történelmi Társulat egyetemes történeti szakosztályán belül különös gondot fordítottak a Történeti Intézetben eddig nem képviselt ókori kutatások megszervezésére; kiadási tervükben szintén nem feledkeznek meg az ókorról. Mivel az akadémiai kutatóintézetben belül egyelőre nem lehet szó külön ókori történész-szakkaderek bevonásáról, a kutatás központjául a Történettudományi Kar ókori egyetemes történeti tanszéke van kijelölve: ennek a tanszéknek a gondozásában jelenik meg a nélkülözhetetlen chrestomathia is. A Nyelvtudományi Intézetnek valamilyen módon szintén kellene gondoskodnia végző nyelvészkadereink megfelelő foglalkoztatásáról. Örömmel halljuk, hogy főbizottságunk akadémiai szakelőadója, Marticskó József az ELTE latinfilológiai tanszéke mellett kutatói státust kapott.

A „klasszika-filológia” elnevezéssel kapcsolatban csak annyit, hogy az e néven ismeretes tudományszak elhatárolási stb. kérdései a Nagy Magyar Enciklopédia előkészítő munkálatai során ismét felmerültek. A gyakorlati megoldás, melyre javaslatot tettünk, itt sem lehet más, mint az Akadémiától is szentesített gyakorlat: vagyis a hagyományos egység tiszteletbentartása, de az érdekelt rokontudományok legmesszebbmenő együttműködésének alapján.

A „Klasszika-filológiai Társaság” megszervezése — anyagi természetű megfontolásokra való tekintettel — pillanatnyilag nem látszik aktuálisnak, de azért minden alkalmat megragadunk arra, hogy tudományunk művelői és az iránta érdeklődők minél rendszeresebben találkozhassanak. Ezt tartjuk szem előtt 1955. szeptemberében rendezendő klasszika-filológiai kongresszusunkon is.

Ami munkánknak az 1954. évi akadémiai nagygyűlésen elhangzott bírálatát illeti, az I. osztály akkori titkárának megállapításaival kapcsolatban utalunk a főbizottság titkárának hozzászólására. (I. OK. VI. köt. 32—34. l.) Végül pedig hivatkozni szeretnénk a jelenlegi osztálytitkárnak ugyanakkor kifejtett állásfoglalására is. Bóka László elvtárs szerint az I. OV. „az elszakadás állapotában volt . . . a gondjaira bízott tudományok eleven problémáitól”. Az osztálytitkár itt kifejezetten utal éppen a klasszika-filológia kezelésére, majd hangsúlyozza abbéli meggyőződését, hogy „a klasszika-filológia a magyar tudományosságban nemzeti tudománynak számít”. Mi nem holmi vitatható nimbuszra, hanem az Akadémia megértő támogatásának élvezetében folytatott munkánkra és talán elért eredményeinkre hivatkozunk, amikor ezt a jóakaratot a jövőre nézve is kérjük. A jóakarát egyik legbiztosabb jele a tárgyilagos bírálat. Ennek reményében terjesztjük jelentésünket az illetékes akadémiai fórumok elé.

Budapest, 1954. dec. 3.

Borzák István
a főbizottság titkára

BESZÁMOLÓ A KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI FŐBIZOTTSÁG 1954. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL*

1. A Könyvtártudományi Főbizottság az Akadémia Elnökségének erre vonatkozó februári döntése után 1954 márciusában alakult meg. Megalakítására két akadémiai szerv tett javaslatot: az I. osztály és a Könyvtári Tanács (az Akadémiai Könyvtár szaktanácsadó szerve).

2. Az új főbizottság egyik legelső teendőjének azt tekintette, hogy megvizsgálja feladatkörét. E felmérés eredményeképpen a főbizottság az alábbiakban határozta meg működésének kereteit:

a) Kezdeményezi időszerű könyvtártudományi (könyvtártani, bibliográfiai, dokumentációs, írás-, könyv-, nyomdászati-, könyvtártörténeti) feladatok megoldását, egyeztetni a könyvtárak tudományos tevékenységét, javaslatot tesz könyvtáraknak, munkaközösségeknek és egyéneknek adandó tudományos megbízásokra.

b) Irányítja, ellenőrzi és értékeli az akadémiai megbízás alapján végzett vagy bejelentett könyvtártudományi munkálatokat.

c) Az Akadémia osztályaival együttműködve összehangolja könyvtárak és egyéb intézmények tudományos bibliográfiai tevékenységét, elősegíti annak helyes tervezését és kivitelezését.

d) Az Akadémia megbízásából szakvéleményt ad könyvtártudományi vagy a könyvtárügyet érintő tudománypolitikai kérdésekben.

e) Javaslatot tesz könyvtártudományi és bibliográfiai művek publikálására.

Mivel a feladatok egy része az Akadémia más osztályainak érdekkörét is érinti (különösen a c) d) és e) pontokban felsorolt feladatok), a főbizottság ezekre vonatkozólag az elnökség közvetlen irányítását igényelte.

3. *Mi tette indokolttá a könyvtártudományi munka kérdéseinek akadémiai felvetését és külön főbizottság megalakítását?* Hazánkban már a múlt század második felében nagyszabású bibliográfiai kiadványok láttak nap-

*Megvitatta az Osztályvezetőség.

világot és eredményeket ért el a könyvtörténeti kutatás is. Könyvtártudományunk lendülete a huszadik század első felében megtorpant, a korábbi hatalmas bibliográfiai vállalkozások folytatása, kiegészítése elmaradt, könyvtárostársadalmunk a könyvtártudomány nemzetközi életében szerepet vállalni nem tudott. A bibliográfiai és történeti diszciplinák lézagainak elsősorban a szaktudományok — nagymértékben az irodalomtudomány — látták kárát, a könyvtártani elméleti munka hiánya pedig kihatott tudományos könyvtáraink működésének színvonalára. A felszabadulásig úgyszólván egyáltalán nem vettünk tudomást a dokumentáció problematikájáról.

Az Akadémia irányításával újjászervezett és kereteiben megsokszorozódott tudományos kutatás csakhamar felismerte az említett bibliográfiai hiányok horderejét. Mindenfelé megindult a szakbibliográfiai munka: főleg szakintézményekben és gyakran korszerűtlen módszerekkel. Az I. osztály 1952-től célhitelemogatóssal segítette elő a legfontosabb általános és szakbibliográfiai munkálatok megindítását. Az osztály éppen e munkálatok szakszerű irányítása és kiterjesztése, valamint a számára fontos, könyv-, írás- és nyomdászattörténeti kutatás megszervezése érdekében javasolta külön főbizottság összehívását. A főbizottság feladatkörének másik rétege még közvetlenebbül kapcsolatos a könyvtárak munkájával. Tudományos és szakkönyvtárainknak a felszabadulás óta bekövetkezett fejlődése problémák tömegét vetette fel könyvtártani, dokumentációs és egyéb vonatkozásban. Ezek elméleti feldolgozása csak részben, egyenetlenül és összehangolatlanul történt meg. Az Akadémia Könyvtári Tanácsa többek között e kérdések gondozása érdekében ajánlotta a főbizottság létrehozását. Ilyen kérdésekben a főbizottság elvi állásfoglalása vagy konkrét szakvéleménye segítheti a könyvtárügy irányító tényszóit.

4. A főbizottság első nagyobb szabású feladata a *könyvtártudomány öt éves tervének* elkészítése volt. Bár erre a kívánatosnál kevesebb idő állt rendelkezésre, sikerült a tervet viszonylag alaposan és körültekintően összeállítani. A tervet alkalmi albizottság készítette elő; különösen figyelemmel volt arra, hogy a feladatok kijelölésével együtt a végrehajtást is megtervezzék. Ezért minden feladatot az érdekelt könyvtár (könyvtárak) kapacitásával együtt mért fel és a munka terjedelmét, valamint a határidőket ehhez képest állapította meg. Még a tervezés időszakában beérkezett valamennyi könyvtártól a tervezett munkálatok részletes írásbeli előterve. A könyvtárak javaslatára az albizottság több témát, mint nem soronkövetkezőt, törölt, illetve új témákat vett fel.

A könyvtártudományi öt éves tervet az I. osztály vezetősége annakidején tárgyalta és elfogadta. A vita alkalmával az elfogadás ellenére is elhangzott az a vélemény, hogy a terv túlzott, túl sok témát tartalmaz. A főbizottság — a többi tudományágtól eltérően — első öt éves tervét készítette ezúttal el és ebben mintegy összefoglalni kívánta könyvtártudományi irodalmunk döntő hiányait. A tervben túlsúllyal bibliográfiai feladatok szerepelnek, melyekhez a könyvtártudomány csupán a módszert adja; az elkészítendő kiadvány a tudományos élet és az érdeklő. Nem egy tervezett kiadvány nemzetközi érdekű is és külföldi terjesztésre is alkalmas. A főbizottság helyesnek tartja azt, hogy az Akadémia elé céljainak teljes átnézetét tartalmazó tervvel lépett.

Az öt éves tervben szereplő számos feladat az Országos Széchényi Könyvtárban (OSzK) már eddig is munkában volt, ezek felügyeletét átvette a főbi-

zottság. Egyben pedig 1954 szeptemberében megindultak további, az ötéves tervben szereplő prominens feladatok munkálatai.

5. A főbizottság további munkája szempontjából kimagasló jelentőségű a *Magyar Könyvszemle* újraindítása. A világ eme legrégebb könyvtártudományi folyóiratának akadémiai kiadásban folytatódó évfolyamai módot nyújthatnának kutatóink könyv- és könyvtártörténeti tanulmányainak publikálására, könyvtártani problémák magasszínvonalú felvetésére. Egyben pedig a nemzetközi könyvtártudományi irodalomban is méltón képviselhetnék hazánkat.

A főbizottság a folyóirat újraindítására részletes tervet terjesztett elő, mely döntésre a közelmúltban került a KFB elé. A folyóirat 1955 első felében való megindításának szerkesztési akadályai nincsenek.

6. Az ötéves tervvel egyidőben fogott hozzá a főbizottság a könyvtárakban *jelenleg folyó könyvtártudományi munka* felméréséhez. A könyvtárakhoz körlevéllel fordult és a beérkezett válaszokat — közvetlen észlelésből eredő kritikai értékeléssel kiegészítve — előadói jelentések alapján megvitatta.

A jelentések szerint könyvtárainkban saját kezdeményezésből könyvtártani, bibliográfiai, könyv- és könyvtártörténeti munkálatok, kutatás folyik (az ún. ajánló bibliográfiai tevékenységre vonatkozólag a főbizottság nem gyűjtött adatokat). Az összeegyeztetés és együttműködés hiánya miatt azonos témakörben nem egyszer több könyvtár dolgozik, a bejelentett témák közül néhány kis jelentőségű vagy teljesen gyakorlati. Általában azonban a munkába vett témák tudományos könyvtáraink számára aktuálisak, fontosak, a kívánatos színvonalat módszer szempontjából is eléri. Számos készülő tanulmánynak, bibliográfiának könyvtári kereteken túlmenő jelentősége is van (pl. a Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának műszaki tudománytörténeti sorozata, a budapesti Egyetemi Könyvtár története, a debreceni egyetem eddigi tudományos munkásságának összefoglaló bibliográfiája, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története, az OSzK évkönyve).

A tizenegy könyvtárra terjedő felmérés tanulságai a főbizottság számára az alábbiak voltak :

a) A könyvtárakban folyó munkálatokat mielőbb össze kell egyeztetni, a jelentősebb eredménnyel nem biztató témák helyett más, közérdekű, főleg pedig nagyobb lélegzetű témák kidolgozását kell szorgalmazni. Elő kell segíteni az együttműködést, meg kell szervezni egyes témák esetében több könyvtár kollektív munkáját.

b) Megfelelő módszertani képzés elősegítésével lehetővé kell tenni az eddiginél nagyobb számú könyvtárosszakember munkába állítását.

c) Biztosítani kell legalábbis a legkitűnőbb tanulmányok és bibliográfiai munkák megjelentetését.

Külön jelenték hallgatott meg a főbizottság az OSzK munkaközösségi által (részben célhitelemogatóssal) végzett könyvtártudományi munkáról is. A szervezeti kérdések megvitatása után a főbizottság úgy határozott, hogy e munkálatokat részleteikben az 1954. év végeztével tárgyalja meg.

7. Működésének első évében a főbizottság csak későn jutott ahhoz, hogy tervezési, szervezési és számbavételi munkán túl érdekkörébe vágó *elméleti kérdések* tisztázásával foglalkozzék. Ilyenekként pedig először azokat vette elő, melyek ötéves tervében foglalt legfontosabb könyvészeti munkálataival kapcsolatosak. E nagyrészt folyamatban levő munkák közül több már az anyaggyűjtés derekán tart, anélkül, hogy a tervezett kiadvány végleges képe kialakított volna. Ezért a főbizottság az érdekelt munkaközösségekkel

elkészítette a munkálat szabályzatát, mely az elvi és gyakorlati kérdésekben egyaránt rögzíti a célokat és a követendő munkamódszert is. Kilenc munkában levő szabályzatból eddig négy készült el s ezek közül kettőnek az eredményes vitája zárult le. Megvitatta és jóváhagyta a főbizottság *a)* az 1945—54. évi általános nemzeti bibliográfia és *b)* a nemzeti folyóiratbibliográfia (1705—) szabályzatát. December végéig kerül még megvitatásra *c)* a Szabó Károly-féle RMK új kiadásának és *d)* az országban található külföldi folyóiratévfolyamok teljes lelőhelybibliográfiájának szabályzata. — A felsorolt bibliográfiai munkálatok jelentőségének megfelelően sok fontos kérdést kell eldönteni, vagy legalábbis a munka érdekében közbenszóló döntést hozni. E kérdéseket a főbizottság a belföldi előzmények, az aktuális szükséglet és minden számbajövő külföldi megoldás figyelembevételével tárgyalja. A szaktudományokat érintő, vagy őket illető kérdéseket a megfelelő szaktudományi főbizottság elé terjesztjük (mint például a *Gulyás: Magyar írók élete és munkái* további kötetével kapcsolatos kérdéseket).

Az egyes témák megoldásából adódó tanulságokat a főbizottság mintegy vezérfonalként foglalja össze, hogy fokozatosan kialakuljon a periodikusan kiadásra kerülő magyar bibliográfiák teljes, „fehér folt” nélküli térképe. Ebben az értelemben a vázolt elméleti munka a jövő számára összefoglaló és egységesítő jellegű. Az eddigiek során felmerült egyes elméleti kérdéseket egyébként a főbizottság a jövő év elején az OSzK-val együtt rendezendő ankéton kívánja a könyvtarostársadalom elé tárni.

Elméleti kérdésekben a főbizottság 1954-ben több szakvéleményt dolgozott ki (pl. a Szabványügyi Hivatal egy tervezett kiadvány ügyében, a Kiadói Tanács egy hozzá kiadásra benyújtott kéziratra vonatkozólag kért szakvéleményt. Legutóbb Gulyás Pál *Magyar anonimák lexikona* című kéziratáról vitatott meg a főbizottság lektori véleményét és a kéziratot szakvéleménnyel terjeszti tovább.)

8. Eddigi munkája során a főbizottság kevéssé találkozott *kiadási* kérdésekkel és éppen úgy véli, terveinek legnagyobb hiányossága, hogy a kiadói vonatkozások még minimális mértékben sincsenek tisztázva. Így az Akadémia 1955. évi könyvterveiben a főbizottság érdekkörébe tartozó munkálatok közül egy sem szerepel. Többek között 1955. évi kiadásra kívánjuk javasolni a nemzeti folyóiratbibliográfia 1945—54. évi kötetét és más olyan kéziratokat, melyek tudományos szempontból sűrűn kiadandónak minősülnek és kiadásuk üzleti szempontból sem előnytelen. Erre vonatkozólag rövidesen részletes tájékoztatást tudunk adni.

9. A főbizottság által irányított munkálatok szempontjából igen fontos a *célhitelek* kérdése. A készülő nagy bibliográfiai kiadványok természetük szerint alig lehetnek egyéni vállalkozások. Az anyaggyűjtés nagy közgyűjteményeink anyaga és katalógusai alapján folyik, ebből a szempontból is természetes tehát, hogy a főbizottság e munkálatokat a könyvtárak kereteibe építeni törekszik. Terveinkben azonban általában nincs olyan munkálat, mely egy-egy könyvtár munkatervébe *e g é s z é b e n* beleférne. A munkatervbe illesztett időmennyiségen felül szükség van tehát különdíjazásra is, ha csak a munkálatok határidejét nem toljuk ki távolabbi jövőbe. Ezen elvnek megfelelően dolgozik célhitelem-támogatással az OSzK számos munkaközössége és ilyen alapon indította meg a főbizottság ez év őszén az 1945—54. évi összefoglaló nemzeti bibliográfia és a külföldi folyóiratok teljes lelőhelybibliográfiája munkálatait.

A főbizottság úgy véli, hogy a jövőben — a rendelkezésre álló célhittelhez képest — esetleg bizonyos koncentrációra lesz szükség, hogy a legfontosabb, de amellet legsürgősebb munkálatok minél nagyobb mértékben kapják meg a teljes kapacitáshoz szükséges célhittel. A határidők szempontjából fontos, hogy a célhitek már az év elejétől kezdve folyósíthatók legyenek, hogy a munka folyamatossága ne szakadjon meg.

10. A főbizottsághoz csak az év második felében érkeztek be *premizálandó dolgozatok*; a III. évnegyedben hét, a IV. évnegyedben négy. Tizenegy dolgozat közül a főbizottság kilencet premizált.

A dolgozatok közül öt könyvtártörténeti, egy könyvtörténeti, három könyvtártani, kettő bibliográfiai és egy általános könyvtárügyi tárgyú volt. Tárgyválasztásukkal és színvonalukkal a főbizottság elégedett; három közülük már publikált, továbbiak pedig arra mindenképpen érdemesek. Készülő dolgozatokra vonatkozólag kialakulóban van a főbizottság irányító, tanácsadó szerepköre.

11. A könyvtártudományi munka kifejlesztésének a szakmai folyóirat megindításához hasonló fontosságú tényezője a főbizottság felfogása szerint a *könyvtártudományi aspirantúra* megvalósítása. A Szovjetunió legnagyobb könyvtáraiban és könyvtárosfőiskoláin száznál több aspiráns dolgozik és magasabb tudományos grádus elérésének lehetősége biztosítva van a legkitűnőbb könyvtártudományi kutatók számára világszerte. A főbizottság a kérdés felvetését tervezi viszonyaink és szükségleteink reális felmérése alapján.

12. *Összefoglalva* működésének első háromnegyedét: a főbizottság ezen időszakban szerény keretek közt a magyar nagykönyvtárak kollektív könyvtártudományi munkájának az előfeltételeit igyekezett biztosítani, a már meglévő előzményeket gondozni, illetve közérdekű vállalkozások szolgálatába állítani. Ezenfelül mintegy számbavette egyéb teendőit is, de szavát eddig inkább csak a pillanatnyi problémáknak megfelelően hallatta.

A főbizottság működése kétségtelenül élénkebb elméleti munkára biztatta legjobb könyvtári szakembereinket. A kör azonban, mellyel kapcsolatban vagyunk, egyelőre szűk. Vezető könyvtárainkon kívül a többi tudományos és szakkönyvtárral a kapcsolat még hiányos. Ha ezektől a könyvtáraktól a főbizottság nem is várhatja országos bibliográfiai vállalkozások megoldását, terveiből a jövőben nem hagyhatja ki ezeket és kitűnő szakembereikre számítani akar.

Az első év kezdeti problémái közepette még nem tudunk kellőképpen foglalkozni a szakbibliográfiai és dokumentációs kérdésekkel. Nyilvánvaló, hogy mindkét vonatkozásban sürgős feladataink vannak, hiszen például a szakbibliográfiai tevékenység koordinációjának hiánya miatt a párhuzamos munkák tömege folyik.

Az első év mérlege nagyjában megjelöli a közeljövő programját is:

a) könyvtártudományi ötéves terv munkálatainak ésszerű fontossági sorrendben való szivós továbbépítése;

b) erősebb kapcsolat a könyvtárakkal és könyvtárosokkal, mint a könyvtártudományi munka műhelyeivel és munkásaival;

c) a szaktudományokat érintő kérdések — elsősorban a szakbibliográfiai kérdések — fokozatos számbavétele és megoldásuk elősegítése;

d) publikációs lehetőségek biztosítása a könyvtártudományi munka eredményei számára.

Budapest, 1954. december 6.

Kóhalmi Béla
a főbizottság elnöke

Pajkossy György
a főbizottság titkára

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI ÉS VILÁGIRODALMI FŐBIZOTTSÁG
1954-BEN A KÖVETKEZŐ FONTOSABB KÉRDÉSEKKEL FOGLALKOZOTT :

- Az irodalomtörténeti tanulmányorozatok terve és megindítása. (Irodalomtörténeti Füzetek, Irodalomtörténeti Tanulmányok.)
- Az irodalomtörténetírás távlati tervének megvitatása.
- A periodizációs vitákról készült jelentés megvitatása.
- Az irodalmi szakbibliográfia tervezetének megvitatása.
- „Az új magyar irodalom egyes kérdéseiről” című szerkesztőségi cikk (Szabad Nép, 1954. március 15.) megvitatása.
- Az Irodalomtörténeti Kézikönyv munkálatai.
- Az 1955. évi Irodalomtörténeti Kongresszus és az Akadémiai Nagygyűlés programjának elkészítése.
- A tudományos munkákra való nevelés és előfeltételei az egyetemi magyar és világirodalmi oktatás területén.
- A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1954-ben végzett munkájának megvitatása.
- A legújabbkori magyar irodalom kutatására vonatkozó osztályvezetőségi határozat végrehajtásáról készült beszámoló megvitatása.
- A Shakespeare-tanulmánykötet tervének megvitatása.
- A Világirodalom Klasszikusai-sorozat tervének megvitatása.
- Irodalmi folyóirataink világirodalmi jellegű közleményei 1952—1953-ban.
- A szovjet eredmények felhasználása a magyarországi olasz irodalomtudományban.
- A Filológiai Közlöny megindulásával kapcsolatos feladatok.
- Szövegkiadási Bizottság*
- A szövegkiadási munkálatok távlati tervének megvitatása.
- A Csokonai Mihály kritikai kiadás problémái.
- A Juhász Gyula kritikai kiadás előkészítése.
- Az akadémiai és a nem akadémiai irodalomtörténeti kiadványok terveinek megvizsgálása és összehangolása.
- Vörösmarty Mihály művei kritikai kiadásának előkészítése.
- Batsányi János kritikai kiadás I. kötetének megvitatása.
- Javaslat a Magyar Irodalmi Tár és az Irodalmi Leveles Tár című sorozatok megindítására.
- Az Arany János kritikai kiadás VII. és további kötetének munkálatai.
- A Batsányi János kritikai kiadás II. kötetének előkészítése.

- A Magyar Klasszikusok-sorozatban megjelenő Rákóczi Ferenc Válogatott Művei I., II. kötetének szövegkiadási problémái.
 Az Ady Endre kritikai kiadás szövegközlésével kapcsolatos problémák.
 A József Attila kritikai kiadás III. kötetének előkészítése és az I., II. kötetének új kiadása.

A NYELVMŰVELŐ FŐBIZOTTSÁG MUNKÁJA 1954-BEN

- „A nyelv-művelés főbb kérdései” című mű megvitatása.
 Az új (főként szaknyelvi) szóajánlások elméleti és gyakorlati kérdései.
 A Magyar Nyelvőr színvonalának, szerkesztési problémáinak megvitatása.
 A Nyelv-művelő Kodex tervezetének, munkamenetének megtárgyalása.
 A Szikra lektorátusa kiadványaként megjelent nyelv-művelő könyv megvitatása.
 Az egyetemi kiejtési verseny tanulságainak megvitatása.
 Aktuális nyelv-helyességi kérdések.
 Az 1955-ben rendezendő nyelvi kiállítás problémái. A jó magyar kiejtésről készült kisfilm terve.

A HELYESÍRÁSI FŐBIZOTTSÁG MUNKÁJA 1954-BEN

- Az új Helyesírási Szabályzat tervezetének és az elkészült szabályzat megvitatása. A szabályzat munkálatainak irányítása.

A SZÓTÁRI FŐBIZOTTSÁG MUNKÁJA 1954-BEN

- A megjelent szótárak megvitatása alapján az elvi tudományos tanulságok rögzítése. A folyamatban levő szótári munkálatok ellenőrzése és irányítása.
 A kultúregyezmény alapján készülő szótárak gondozása (cseh—magyar, román—magyar, bolgár—magyar, lengyel—magyar).
 Szótári tervek és javaslatok bírálata.

A ZENETUDOMÁNYI FŐBIZOTTSÁG MUNKÁJA 1954-BEN

- A Magyar Népzene-kutató Csoport 1954. évi munkájának megvitatása.
 Molnár Erik őstörténeti művének megvitatása. A vitaindító-referátumot Szabolcsi Bence akadémikus tartotta.
 Molnár Antal: A magyarországi jambus-dallamok című munkájának megvitatása.
 A zenetudomány távlati tervének megvitatása.
 A Régi Magyar Költők Tára Dallam-kötetének előkészítése.
 A Magyar Táncezene Emlékei I. kötetének előkészítése.
 A Magyar Népzene Tára II. kötetének (Jeles Napok) megvitatása.
 A Zenetudományi Tanulmányok III. kötetének munkálatai.
 Rajeczky Benjamin — Domokos P. Péter: Csángó dallamgyűjtemény megvitatása.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY FELOLVASÓ-
ÜLÉSEI 1954-BEN

- Bóka László*: Ady szimbolizmusa (székfoglaló).
Kardos Tibor: Az Árgirus-széphistória (székfoglaló).
Harmatta János: Egy finnugor nép az antik irodalmi hagyományban.
Knjezza István: Szláv jövevényszavaink rétegeinek kérdése.
Erkki Itkonen: A finnugor nyelvek hangsúlyviszonyairól.
Kardos Tibor: Balassi és a humanizmus.
Fekete Lajos: A siyāqat írástípusról.
B. A. Szerebrennyikov: A Volga—Oka vidékének toponimikája a Szovjetunió európai részén.

TUDOMÁNYOS MINŐSÍTÉSEK 1954-BEN

- Klaniczay Tibor* „Zrínyi Miklós” című értekezésével doktori fokozatot,
Ifj. Horváth János „Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái”
 c. értekezésével doktori fokozatot,
Gáldi László „A magyar szótárirodalom a felújulás korában és a reform-
 korban” c. értekezésével doktori fokozatot,
Róna Éva „Piers the Plowman és az 1381-es parasztfelkelés” c. értekezésé-
 vel kandidátusi fokozatot,
Mezei László „Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei és a középkori laikus-
 mozgalmak” c. értekezésével kandidátusi fokozatot,
Erdődi József „Az alany és állítmány egyeztetése, valamint a pluralitás kérdése
 a mari nyelv történeti mondatában” c. értekezésével kandidátusi
 fokozatot nyert.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY 1954-BEN MEGJELENT
KIADVÁNYAI:*Nyelvtudomány*

- A magyar helyesírás szabályai (Fábián—Benkő).
Király Péter: A kelet-szláv nyelvjárás nyomtatott emlékei.

Irodalomtudomány

- Batsányi János I. kritikai kiadás (Keresztury—Tarnai).
 Sárosi Gyula 1848 utáni versei (Bisztray).
Mejlah: Lenin és az orosz irodalom.
ifj. Horváth János: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái.
Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós.
Komlós Aladár: Vajda János.
Waldapfel József: A magyar irodalom története a felvilágosodás korában.

Zenetudomány

- Szabolcsi Bence*: Népzene és történelem.
Szabolcsi—Bartha: Zenetudományi Tanulmányok. II. (Erkel Ferenc—Bartók
 Béla.)

*Klasszika-filológia**Szabó Árpád*: Homéros.*Ovidius*: Fasti.*Acták, Folyóiratok*

Acta Linguistica IV. 1—2., 3—4.

Acta Orientalia III. 1—2., 3.

Acta Antiqua II. 1—2., 3—4.

Antik tanulmányok I. 1—3., 4.

Osztályközlemények IV. 3—4.

Osztályközlemények V. 1—4.

Osztályközlemények VI. 1—2.

Nyelvtudományi Közlemények 1953. LV. kötet.

Magyar Nyelv L. évfolyam 1—2., 3—4.

Magyar Nyelvőr 78. évfolyam 1—2., 3—4., 5—6.

Irodalomtörténet 1954. 1., 2., 3., 4.

Irodalomtörténeti Közlemények 1954. 1. 2. 3. 4.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY ÖSZTÖNDÍJASAI 1954-BEN :

Nyelvtudomány

Balassa László középiskolai tanár, „A szinonimika és a statisztika szakirodalmának feldolgozása”.

Gaál László nyug. tanár, „Oszét nyelvészeti kérdések”.

Horpácsi Illés középiskolai tanár, „Wathay Ferenc emlékiratának és a leíró nyelvtan terminológiájának a történeti feldolgozása”.

Karácsony Sándor ált. iskolai tanár, „Személyneveink a XVI. században”.

Kossányi Béla nyug. tanár, „Orosz kútfők finnugor vonatkozásai”.

Nagy J. Béla nyug. tanár, „A magyar helyesírás nagyszótára”.

Trócsányi Zoltán nyug. tanár, „A magyar nyelv kialakulása a XVI—XVIII. században”.

Irodalomtudomány

Belia Györgyné középiskolai tanár, „Kaffka Margit”.

Bisztray Gyula nyug. egy. tanár, „A szabadságharc utáni írók levelezésének feldolgozása”.

Fábián István középiskolai tanár, „Széphistóriáink és a népköltészet”.

Geréb László kutató, „A magyar munkásmozgalom bibliográfiája”.

Gyulai Ágost nyug. tanár, „Székely László kiadatlan XVIII. századi naplójának feldolgozása”.

Horányi Mátyás középiskolai tanár, „Népi elemek és alakok a Sacra Rappresentazione-ban”.

Jenei Ferenc muzeológus, „A XVII. sz. első felének költői”.

Lakits Pál középiskolai tanár, „Stendhal és az európai romantika”.

Osváth Béla középiskolai tanár, „Gyulai Pál és Salamon Ferenc kritikai munkássága”.

Szilassi Attila középiskolai tanár, „A francia romantikus novella”.
Varga Imre középiskolai tanár, „A XVIII. századi kéziratos költészet”.

Klasszika-filológia

Juhász László tanársegéd, A „Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum” sajtó alá rendezése.
Wágner József nyug. tanár, „A császárság és a senatus harca...”.

Zenetudomány

Barna István zenetanár, „Erkel Ferenc operái a korabeli sajtó tükrében”.
Bárdos Kornél zenetanár, „A XVI—XVII. századi magyar graduális dallamok összegyűjtése és feldolgozása”.
Demény János könyvtáros, „Bartók Béla jelentősége a korabeli kritika tükrében”.
Cs. Tóth Kálmán zenetanár, „A XVI—XVII. századi magyar graduális dallamok összegyűjtése és feldolgozása”.
Várnai Péter tanár, „Mátray Gábor élete és munkássága”.

Könyvtártudomány

Borzák István könyvtáros, „A ponyvairodalom bibliográfiája”.
Gulyás Pál bibliográfus, „A magyar írók bibliográfiája”.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY A KÖVETKEZŐ MŰVEKÉRT ADOTT PRÉMIUMOT 1954-BEN

Nyelvtudomány

Bakos Ferenc „Contributions à l'étude formules de politesse en ancien français”.
Benkő László „Veres Péter mondatfűzése”.
Csallány Dezső „Rovásírás-rendszerek”.
D. Bartha Katalin „Az -ng gyakorító képző keletkezése”.
Dezső László „Az urbéri reform anyagából” (7 máramarosi verchovinai falu válaszai).
H. Fekete Péter „Hajdúböszörmény határa földrajzi helyneveinek adattára”.
Fügedi Erik „A XVII. századi szlovák nyelvű uradalmi írásbeliség kérdéséhez”.
Hervei Géza „Az állítmány fajai és osztályozása”.
P. Hidvégi Andrea „Adalékok Anonymus nyelvjárásához”.
Ifj. Horváth János „Árpád-kori személynévszótár anyaggyűjtése”. „Árpád-kori személynévszótár”.
Kaiblinger Fülöp „A szóalakok és nyelvtani szerkezetek közlési funkciója”.
Sz. Kispál Magdolna „A magyar hangtörténet finnugor előzményei”.
Moór Elemér „Das Problem der Pferdenzucht und der Reiterkultur der Urugrier”.
Nagy Lajos „Fejér-megyei történeti földrajzi nevek”.

- Seregélyesi Ferenc „Árpád-kori személynévszótár anyaggyűjtése”. „Árpádkori személynévszótár.”
 Soltész Elek „Russzicizmusokat tartalmazó anyaggyűjtés”.
 Urhegyi Emília „Knyhy o zarmutcenijch welikych Cyrkwe Swaté”.
 Vértés O. András „Sacralis nyomok régi helyesírásunkban”.
 Zolnai Béla „Jassznyelvi Etimológiai Szótár”.
 Zolnay Vilmos „Fattyúnyelvi szótár”.

Irodalomtudomány

- Belia György „Babits Mihály verseinek időrendje 1900—1906”. „Babits Mihály Baján”.
- Benda Kálmán „Alvinczi Péter kassai prédikátor történeti följegyzései”.
- Biró Sándor „Az Újszövetség Misztótfalusi Kiss Miklós bibliakiadásában”.
- Botka Ferenc „Majakovszkij stílusának és magyar fordításának néhány kérdése”.
- Busa Margit „Ismeretlen kuruckori kéziratok feldolgozása. Sajtóbibliográfia 1806—1867”.
- Csabai Tibor „Kossuth Lajos az irodalomról”.
- Csapodi Csaba „Zrínyi Miklós végrendelete 1662-ből”. „Balassi Bálint ismeretlen versei.”
- Császtvai István—Péter László „Juhász Gyula makói évei”.
- Forgács László „Bajza József”.
- Fülöp Géza „Nagy Ignác hírlapírói munkássága a szabadságharcig”.
- Galambos Ferenc „A Szana—Abrányi-féle Figyelő írói és írásai 1871—1876”. „A nyugat írói és írásai 1908—1941-ig.” „A Szép Szó írói és írásai 1936—1939.”
- Garai Ákos „Augustin Thierry. A romantika és a francia történetírás kezdetei.
- Gergely Gergely „Tolnai Lajos ars poeticája”.
- Gergely Pál „Arany János főtitkári évei”
- Hankiss Elemér „Robinson Crusoe történeti helye és társadalmi hatása”.
- Imre Lajos „Petőfi 1848—1849-es korszaka. Közlegények és táborkok között”.
- Keszthelyi Zoltán „Komjáthy Jenő. (1858—1895)”.
- Kókay György „A Bécsi Magyar Hirmondó történetéhez”.
- László János „Gárdonyi Géza titkosírású naplója megfejtésének problémái”.
- Loránt Endre „A Jakobinus diktatúra irodalom- és kultúrpolitikája”.
- Mezei József „Zilahy Károly és a demokratikus ellenzéki irodalom”.
- Mezei László „A középkori Margit-irodalom kérdései”.
- Molnár Zoltán „Verga és az olasz parasztkérdés”.
- Nagy Dezső „A szegedi munkásszínház története 1890—1945-ig”.
- Nagy Sándor „Jókai humora”.
- Nemeskürthy István „Bornemisza stílusa”.
- Németh G. Béla „Három ellenzéki folyóirat a századvégéről”.
- Olthy Antal „Krudy Gyula élete”.
- Oltványi Ambrus „A realista ábrázolás kérdései az 1840-es évek irodalomkritikájában”.
- Pálffy Endre „Dumitru Theodor Neculuță”.
- Péter László „József Attila és Juhász Gyula”. „Espersit János.”
- Rádcics József „Móricz Zsigmond”.

- Rexa Dezső „Paródiák és travestiák könyve”. „Népdalparódiák és travestiák.”
 Román János „A Rákóczi-kor protestáns kéziratok prédikációs irodalma”.
 Simonffy Jenő „A Lányi-kódex premontrai szemmel”.
 Soós Júlia „Kerekes Ferenc 1784—1850”.
 Szalatnay Rezső „Petőfi Pozsonyban”.
 Sebényi Géza „A politikus és publicista Jókai”.
 Szentmihályi János „Lukács Móricz”.
 Tamás Attila „Somlyó Zoltán”.
 Tauber Anna „A német politikai költészet mint az 1848/49-i szabadságmozgalom és a forradalmi ideológia előkészítője”.
 Terbe Lajos „Tompai Mihály ifjúkori népdalgyűjteménye”.
 Terestyéni Ferenc „A XVI. századi énekmondás”.
 Tóth Dezső „Bajza József”.
 Törő Györgyi „A forradalmat előkészítő irodalom s a reakciós kritikának harca”.
 Végh Ferenc „Természeti és tájképek Ady Endre költészetében”.
 Zsindely Endre „Ráday Gedeon ifjúsága, neveltetése”.

Klasszika-filológia

- Dévai Gábor „Kukuzeles tankölteménye egy debreceni kéziratban”.
 Fejér Kálmán „Caesar a gall társadalom válságáról”.
 Köves Teofil „A kelták váteszei”.
 Pekáry Tamás „A Nagy Sándor-regénycollatio fejezete és Gallienus császár”.
 Pelle Pál „Platón Protagórása”.
 id. Vayer Lajos „Plinius Naturális Historis 33—37. könyveinek fordítása”.

Zenetudomány

- Domokos P. Péter „Magyar moreszka”.
 Falvy Zoltán „A magyarországi latinnyelvű költészet ismeretlen emlékei”.
 „Grázi Antifonárium.”
 Valko Arisztid „Képek Eszterháza és Kismarton zenei életéből”.
 Brodszky Ferenc „Tuczek Ferrerius Vince (1755—1820) élete és művei”.

Könyvtártudomány

- Boday Pál „Az 1953-ban megjelent bibliográfiák bibliográfiája”.
 Bruckner János „Adalékok az Egyetemi Könyvtár történetéhez”.
 Csüry István „A szocialista könyvtári üzem szervezete és működése”.
 Dümérth Dezső „Schwartner Márton és a nemzeti megújulás”.
 Moravék Endre „Kiadványtípusok a katalógizálás szempontjából”.
 Orosz Gábor „Az Egyetemi Könyvtár tárgyszókatalógusa”.
 Pajkossy Györgyné „Az Egyetemi Könyvtár tárgyszókatalógusa”.
 Soltész Zoltánné „A kolozsvári nyomda könyvdíszei”.
 Tóth András „Az Egyetemi Könyvtár építésének politikai előzményei”.
 A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY 1954-ben havi ösztöndíjra összesen 87 000 Ft-ot, kutatási prémiumra pedig 115 000 Ft-ot fizetett ki.

AKADÉMIAI JUTALOMMAL KITÜNTETTEK 1954-BEN

I. *Kiemelkedő tudományos teljesítményért.*

1. *Waldapfel József*, levelező tag Összeg 6 000 Ft

Ebben az évben jelent meg „A magyar irodalom a felvilágosodás korában” című akadémiai monográfiája. Marxista irodalomtörténetírásunknak ez az első olyan nagyobb alkotása, amely egy egész irodalmi korszak összefoglaló tárgyalását adja. Mind részleteredményeiben, mindpedig a korszak egész értékelése tekintetében Waldapfel József munkája úttörő jellegű és jóideig a további kutatások alapjául fog szolgálni.

2. *Bárczi Géza*, akadémikus Összeg 6 000 Ft

1954-ben megjelent „Bevezetés a nyelvtudományba” című összefoglaló munkájával Bárczi Géza hosszú idő óta elsőnek vállalkozott a nyelvtudomány elméleti és módszertani kérdéseinek szintetikus előadására. A Sztálin cikkeinek és Marr-vitának eredményeire épülő könyv magábaolvastja az általános nyelvészeti eddigi termését és új elméleti megállapításokkal, valamint tudománytörténeti fejtegetésekkel gazdagítja azt.

3. *Szabó Árpád*, a történettudományok kandidátusa Összeg 3 000 Ft

Idén jelent meg „Homéros” című könyve, amely klasszika-filológiánk első nagyobb önálló alkotása az Akadémia újjászervezése óta. A szerzőnek sikerült a rendkívül bonyolult és szétágazó Homérosz-kérdésről átfogó és eredeti képet nyújtania a marxizmus-leninizmus elméletének segítségével. Külön értéke a könyvnek, hogy kitűnő stílusa és előadásmódja következtében az elmélyült tudományos elemzések az olvasók szélesebb rétege számára is hozzáférhetővé válnak.

4. *Hadrovics László*, levelező tag Összeg 4 000 Ft

„Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban” című terjedelmes értekezése az I. osztály Közleményeinek ez évi kötetében jelent meg. Ez az értekezés a magyar filológiai szakirodalom egyik mesteri alkotása amely egészen új módszerekkel bizonyítja be egy elveszett középkori magyar nyelvű irodalmi alkotás létezését, korát és szerzőjét. Hadrovics László kutatása nyomán jelentősen megváltozik a középkori magyar irodalom fejlődéséről eddig alkotott képünk.

5. *Gyergyai Albert*, az irodalomtudomány kandidátusa Összeg 4 000 Ft

Gyergyai Albertnek ebben az évben számos értékes tanulmánya jelent meg a magyar és a francia irodalom egyes kérdéseiről, és ezek mindegyike fontos új eredményekkel gazdagította a tudományt. Különösen kiemelkedik azonban „A francia felvilágosodás” című kötete, mely sokévi elmélyült kutatómunka gyümölcseként ez év őszén jelent meg. E kötet terjedelmes, összefoglaló bevezetése és az egyes írókról készített portréi a francia felvilágosodás kérdéseinek magasszínvonalú elemzését tartalmazzák.

6. *Komlós Aladár*, az irodalomtudomány kandidátusa Összeg 4 000 Ft

Az Akadémia irodalomtörténeti monográfiáinak sorában ez évben jelent meg Vajda Jánosról szóló összefoglaló könyve. Művében Vajda János életének és munkásságának ismeretlen vonatkozásait, illetve részeit tárja fel és első-

nek rajzolja meg a költő mellett a publicista Vajda arcképét. Vajda munkásságának elemzése során könyvében tárgyalásra kerül a XIX. század második fele magyar irodalmának számos elvi kérdése is.

7. *Benkő Loránd*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa   Összeg 5 000 Ft

8. *Fábián Pál*, főiskolai tanár   Összeg 4 000 Ft

Benkő Loránd és Fábián Pál szerkesztésében készült el és jelent meg 1954 őszén az Akadémia új helyesírási szabályzata. Fáradságot nem ismerve vállalták ennek az igen bonyolult és nem népszerű feladatnak az elvégzését és azt igen jól oldották meg. Munkájuk nemcsak gyakorlati jellegű volt, hanem komoly tudományos teljesítmény is: a magyar helyesírás számos, az ideig tisztázatlan kérdésének megoldása az ő személyes tudományos teljesítményüknek tekinthető.

9. *Király Péter*, tudományos kutató   Összeg 3 000 Ft

„A kelet-szlavák nyelvjárás nyomtatott emlékei” című könyve, mely ebben az évben jelent meg, szlavisztikai kutatásunk jelentős eredménye. Nemcsak idehaza, de Csehszlovákiában is komoly feltűnést keltett Király Péter munkája, mert ez jelenleg az első összefoglaló irodalomtörténeti és nyelvészeti feldolgozása a kelet-szlavák nyelvjárásban írott nyomtatott műveknek.

II. *Kiemelkedő tudományos szervező munkáért.*

1. *Ország László*, a Szótári Főbizottság titkára   Összeg 3 000 Ft

1953 ősze óta az Akadémia elnökének utasítása értelmében a Szótár Főbizottság hatásköre és munkája igen nagymértékben megnőtt és komoly feladatokat rótt a Főbizottság titkárára. Jelentős részben Ország László érdeme, hogy a Főbizottság eredményesen látta el munkáját. A főbizottság ügyeket nagy odaadással és lelkiismeretességgel intézte, anélkül, hogy az Intézetben végzett fontos munkája (az Értelmező Szótár munkálatainak irányítása) sérelmet szenvedett volna. A Szótári munkálatok irányítása során Ország László kiváló lexikográfiai tapasztalatokra tett szert, melyeket az Akadémia elmúlt nagygyűlésén elméletileg is általánosított.

KÜLFÖLDI TANULMÁNYUTAK 1954-BEN

•Nyelvtudomány

Németh Gyula akadémikus, Bulgária.

Fekete Lajos levelezőtag, Bulgária.

Décsy Gyula aspiráns, Bulgária.

Hazai György aspiráns, Bulgária.

Ligeti Lajos akadémikus, Csehszlovákia.

Fekete Lajos levelezőtag, Csehszlovákia.

Imre Samu tudományos kutató, Csehszlovákia.

Király Péter tudományos kutató, Csehszlovákia.

Kálmán Béla, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, Csehszlovákia.

Lakó György levelezőtag, Szovjetunió.
 Lakó György levelezőtag, Finnország.
 Hajdu Péter, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, Finnország.
 Sipos István aspiráns Lengyelország.

Irodalomtudomány

Turóczi-Trostler József akadémikus, Német Demokratikus Köztársaság.
 Sótér István, az irodalomtudomány doktora, Lengyelország.
 Klaniczay Tibor, az irodalomtudomány doktora, Csehszlovákia.
 Varga József aspiráns, Románia.

Zenetudomány

Szabolcsi Bence akadémikus, Kínai Népköztársaság.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÜLFÖLDI VENDÉGEI
 1954-BEN

Nyelvtudomány

Erkki Itkonen, a helsinki egyetem professzora.
 Bohuslav Havranek akadémikus, Csehszlovákia.
 Pavel Poticha, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Keleti Intézetének
 igazgatóhelyettese.
 Marcel Cohen professzor, Franciaország.
 B. A. Szerebrennyikov, levelezőtag, Szovjetunió.

Irodalomtudomány

I. V. Szergijevszkij, az irodalomtudomány kandidátusa, Szovjetunió.
 Edgar Kirsch, a hallei egyetem docense, Német Demokratikus Köztársaság.
 Gerhard Steiner, a Német Tudományos Akadémia tagja.
 Ján Mišianik, a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének
 munkatársa.
 Petrovska Miroslava aspiráns, Csehszlovákia.

Zenetudomány

Ladislav Burlas, zenekutató, Csehszlovákia.
 Ervin Bach, zenekutató. Német Demokratikus Köztársaság

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY 1954. ÉVI CÉLHITELÉNEK
 INTÉZETEK ÉS TÉMÁK SZERINTI FELOSZTÁSA

E ö t v ö s L o r á n d T u d o m á n y e g y e t e m

I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Waldapfel József levelezőtag
 A Vörösmarty kritikai kiadás című témára.

- II. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Bóka László levelezőtag
1. József Attila kritikai kiadás munkálataira.
  2. József Attila életrajz munkálataira.
  3. Ady kritikai kiadás I., II., III. kötetének előkészítésére.
- III. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Sőtér István, az irodalomtudomány doktora :
1. A Jókai-kutatásokra.
  2. Irodalmi Élet 1867—1905 között című témára.
  3. Drámatörténeti munkaközösség.
  4. Arany János kritikai kiadás munkálatai.
- IV. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Tolnai Gábor, levelezőtag
1. Régi Magyar Költők Tára kritikai kiadás c. témára.
  2. Levéltári irodalmi dokumentumok gyűjtésére.
  3. A Rákóczi-kor irodalma című témára.
- Világirodalmi Tanszék, Kardos László, az irodalomtudomány kandidátusa :
- A XX. század verses műfordítói irodalma című témára.
- I. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Pais Dezső akadémikus :
1. A Magyar Helyesírási Szabályzat.
  2. A Magyar Helyesírási Szótár.
- II. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Bárczi Géza akadémikus :
- Új magyar tájszótár.
- I. sz. Finnugor Tanszék, Zsirai Miklós akadémikus :
- Szigvai szótár.
- II. sz. Finnugor Tanszék, Beke Ödön levelezőtag :
- Mari szótár.
- Görög filológiai Tanszék, Moravcsik Gyula akadémikus :
- A görög-magyar szótár munkálataira
- Latin Filológiai Intézet, Trencsényi—Waldapfel Imre akadémikus :
1. A magyarországi latinság szótára
  2. A „Bibliotheca. . .” sorozat munkálataira
- Német Intézet, Turóczi-Trostler József akadémikus :
- Heine műveinek magyar bibliográfiája
- Olasz Intézet, Kardos Tibor levelezőtag :
1. Az olasz Risorgimento. . . c. témára
  2. Régi Magyar Drámai Emlékek c. témára
  3. Az olasz mondattan gépelési költségére
- Román Intézet, Tamás Lajos levelezőtag :
1. Petőfi a román irodalomban c. témára
  2. Általános nyelvészeti munkálatok gépelésére
- Szláv Intézet, Knieszsa István akadémikus :
1. Petőfi a szlovák, a bolgár, a lengyel, a szerb és a horváth irodalomban c. témára
  2. A magyar nyelv szláv jövevényszavai c. munka gépelési költségére
  3. A Szláv nyelvmélekek c. munka gépelési költségére
- Török Intézet, Németh Gyula akadémikus :
- A szovjet turkológia 30 éve
- Ókori Történeti Intézet, Marót Károly levelezőtag :
- Szovjet ókori történet c. kiadványra

Műszaki Egyetem

Városépítési Tanszék, Kovacsics József :
Magyarország helységeinek történeti lexikona

Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Juhász Géza, az irodalomtudomány
kandidátusa :

Csokonai kritikai kiadás munkálataira
a XX sz.-i irodalomtörténeti kutatásokra

Magyar Nyelvtudományi Intézet, Kálmán Béla, a nyelvészeti tudomá-
nyok kandidátusa :

1. Népnyelvi szöveggyűjtések
  2. Tájszótár munkálataira
- Egyetemi könyvtár, Kovács Máté könyvtárvezető:
Nemzeti bibliográfia 1945—1954 analitikus címleírások.

Szeged Tudományegyetem, Baróti Dezső kandidátus — Juhász Gyula kritikai
kiadás munkálataira

Népművelési minisztérium Intézetei:

Országos Széchenyi Könyvtár, Varjas Béla igazgató :

1. Régi magyar könyvek bibliográfiája c. témára
2. Magyar könyvészet 1921—1935. c. témára
3. Teljes magyar színház- és drámai irodalom c. témára
4. Hírlapbibliográfia c. témára
5. Kézirattári katalógusra
6. Kéziratbibliográfiára

Egyházkerületi Nagykönyvtár, Sárospatak, Újszászy Kálmán könyvtáros
Népköltési irodalom katalógusára

Országos Színháztörténeti Múzeum, Hont Ferenc igazgató :

1. Színház- és drámatörténet 1790—1849. c. témára
2. A szocialista színház kialakulása (1919., 1945-től) c. témára

1954-ben a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály által támogatott
intézetek összesen 425 400 Ft-ot használtak fel.

„Az osztály életéből” c. rovatot összeállította : Hopp Lajos.

SZEMLE

GÁLOS REZSÓ : KÁRMÁN JÓZSEF
[Művelt Nép Könyvkiadó : 1954. 193 o.]

A nemrégiben elhunyt kiváló tudós értékes művek, könyvek, tanulmányok, cikkek hosszú sorával járult hozzá a magyar irodalomtörténetírás fejlődéséhez. Többévtizedes szorgos kutatómunkájának eredményei igen jelentősek. *Gálos Rezső* munkásságát elmélyült tudás, a tények és adatok tisztelete jellemzi. Az irodalomtörténet homályos, a találgatások és ellentmondások ködébe vesző problémáinak kibogozása volt egyik legfőbb törekvése. Rendszerezései és adatközlései szilárd pontokat nyújtanak az elméleti, összefoglaló munkák számára. Munkakedve élete végéig nőtt. A legutóbbi évek során három monográfiája látott napvilágot. Az előttünk fekvő könyv ezek közül való.

Kármán József élete egyike volt azoknak a rövid, de ragyogó felvillanásoknak, melyek nem ritkák a magyar irodalom történetében. A Fanni hagyományai és A nemzet csinosodása a magyar szépirodalom és elméleti irodalom legkiválóbb termékei közé tartoznak. Az Urániának, ennek a hősies erőfeszítésnek az emlékét kegyelettel őrzi az irodalmi köztudat. Mégis, nagyon keveset tudunk arról a fiatal művésztől, aki tehetségével és munkájával létrehozta őket. Gálos Rezső monográfiája főként az életrajzi részletekben nyújt újat. Nem elégszik meg az eddigi irodalomtörténetírás eredményeinek rögzítésével, az ellentmondó állítások kiküszöbölésével, hanem ismeretlen — főként levéltári — anyagok feldolgozása segítségével, amennyire lehetséges, hiánytalan életrajzot ad.

Az életrajzi elemek ismerete az írói világszemlélet, a művészi törekvések, a témakör, sőt a stílus sajátosságai szempontjából is rendkívül fontos. A biográfiai adatok hiánya hosszú időn keresztül hátráltatta, sőt ma is komoly mértékben akadályozza a Shakespeare-kutatást. A magyar irodalomban is akadt erre példa, elég ezzel kapcsolatban Balassi Bálintra utalni. Gálos Rezső könyvének egyik nagy érdeme, hogy nem hagyatkozik pusztán az egyéni élet speciálisan magánjellegű eseményeire, hanem még a családi körülmények rajzában is kidomborítja azokat a mozzanatokat, melyek az ifjú Kármánt egy bizonyos jellegű kultúra befogadására ösztönözték. Régi és közismert tény, és főként a művészek esetében igaz, hogy az ifjúkori élményeknek milyen elhatározó szerepük van a későbbi életvitel szempontjából. Kármán esetében különösen fontos élni ezzel a közkeletű igazsággal, hiszen fiatalon, további művek lehetőségét hordozva magában, tűnt el rejtélyesen az élők sorából. (Halála körülményeit egyébként Gálosnak sem sikerült megnyugtatóan megoldani.) A monográfia szemléletesen elemzi Kármán Pesten eltöltött

éveit, indokolja a pesti egyetem, irodalmi törekvések, társasági élet szerepét Kármán emberi-művészi érlelődése szempontjából. „A gimnázium elvégzése után az alig 16 éves ifjú, unokatestvérével együtt Pestre került jogásznak. Megnyílt előttük a világ”. — írja Gálos Rezső. Abban a világban, amely előttük megnyílt, a felvilágosodás szikrái lappangottak. A polgári származású református papfiúban ezek a szikrák alkalmas talajra találtak. Gálos kimutatja, hogy Kármánt szoros kapcsolatok fűzték a kultúradelvelő Rádayakhoz. Ennek a viszonyoknak a fejtegetése végigvonul az egész könyvön. A kapcsolat jelentőségét, s ez az érzésünk megmarad a tekintélyes bizonyító anyag ellenére is, túlértékeli. Lehetséges, hogy ezt a felfedezés újdonsága indokolja, de sokkal valószínűbb, hogy a könyvnek ez az aránytézisége a koncepció egyik hiányosságából fakad. A monográfia komoly eredményeit befolyásolja az a tény, hogy az író hatások, egyéniek és kultúrálisak, rajzánál szerző mereven ragaszkodik bizonyos adatokhoz, tényekhez s ezek alapján állít fel hipotéziseket. Sokszor bekezdéseken keresztül feltételes módon ír. Az adatok kezelésének ez a nagyvonalúsága nem csap át ilyen szabadon a társadalmi és irodalmi élet általános, de nem kevésbé hatóképes és nem kevésbé jellem és egyéniségformáló tényezőinek boncolgatásába. Kissé szűk világban, a család, a barátok, az olvasmányok és ambíciók világában mozog, él és alkot Kármán. Az egyéni élet rugóinak vizsgálatában sikerül legyűrnie azt a szemléletet, mely az írói egyéniséget önmagából magyarázza, de ezen túlhaladva, inkább a precíz és alapos miliő-ábrázolást választja, mintsem a társadalmi életből sarjadó eszmék filológus módon pontos, de nem kicsinyes taglalását.

Egy kevésbé művelt, de nem elhanyagolható területre hívja fel Gálos Rezső monográfiája a figyelmet. A pozitivistá irodalomtörténetírás szinte teljesen elrontotta az úgynevezett hatáskutatás hitelét. A forráskutatás mechanikus módszerei, a külsődleges párhuzamok gyerekes örömmel való kimutatása, az írói invenció lehetőségének tagadása, napjainkban legfeljebb mosolyt vált ki. A Szinnyei, Badics, Császár-féle műelemzési módszerek egy pedánsan korlátolt iskolás szemléletet teremtettek. Rendkívül érdekes azonban, hogy az irodalmi hatásokat többnyire magukban a művekben mutatták ki, nevek és helyzetek hasonlósága alapján, írói életrajzaikban pedig legfeljebb az olvasmányok felsorolására vállalkoztak. A könyvekben szereplő írókon alig látszik a kultúra hatása, leperreg róluk, mint a víz. Ez az ellentmondás nem véletlen. Az élet, a tapasztalatok elsődlegessége mellett a művészek életében a kultúrális élményeknek fokozott hatásuk van. Ezzel számolni kell. Az élet és művészet kölcsönhatása különös intenzitással érvényesül az írói pályán. A pozitivistá irodalomtörténet számára ismeretlen volt a kölcsönhatás fogalma. Gálos Rezső könyvében nagy súlyt helyez arra, hogy — legalábbis adatok segítségével — élénk állítsa az olvasott, művelt, irodalomért rajongó, filozófiai, tudományos művekben elmélyedő Kármán Józsefet. Kármán megindítóan szép sorai az irodalom jelentőségét a szubjektív meggyőződés hevével ecsetelik: „... az igaz literátor hozza le, mintegy második Prometheus, az égből a bölcsesség szép világát”. A hatáskutatás technikát, mesét, neveket, kellékeket ajándékoz az íróknak, a valódi irodalmi hatások bölcsességet, eszméket, tetterre indító érzelmeket. Az elsőt támadva, nem szabad lemondani a másodikról. Kármán példája is erre int. Eredeti munkát követel és ebben nem kis része van a nagy írók „hatásának.”

Egy szerelmi kaland emlékével és tettvágytól telítve érkezik haza Magyarországra Kármán. Bécsi tartózkodásának adatait Gálos könyve meg-

nyugtatóan rendszerezi. A könyv szerint már Bécsben felvetődött az a gondolat Kármánban, hogy ágens lesz. A felsorolt adatok alapján ez valószínű. Nemsokára azonban bezárul előtte az érvényesülés útja. Ez bizonyára fokozta elégedetlenségét az újjáéledő reakcióval szemben. Ennek a homályos életrajzi pontnak a megvilágítása kétségkívül fontos, hiszen hazatérésének okairól és körülményeiről nagyon keveset sejtettünk eddig. Kármán is osztozik annak a fiatal protestáns értelmiségnek a sorsában, amely háttérbe szorulva sem landad új utakat keresni. A legfojtott törekvések más formában törnek elő. Írónak lenni e korban társadalmi tett. Mindenesetre életének ez a fordulata — bár Gálos nem szól róla — indíték, lökés az Uránia megalapítása irányában.

Az Uránia keletkezését Gálos a ma már közismert adatokra, feltevésekre alapozva magyarázza. Ezekkel vitába szállni meddő volna. De talán nem felesleges egy nehezen körvonalazható sajátosságra utalni, mely érzésem szerint hiányzik a könyvből. Az írói életrajzoknak az a klasszikus módszere, amely nem fél alkalmazni a művészet eszközeit olyan esetekben, amikor a tények nem beszélnek önmagukért, egyes kérdések tárgyalásánál hatalmas segítséget jelentene. Nem a regényesítésre célzunk itt, hanem arra az elgondolásra, amely a tárgyalt író emberi és művészi egyéniségének jellemző vonásaihoz igazodik a fejtegetés arányaiban. Vagyis azt hiányoljuk, hogy Kármán életének fonala nem vezet szükségképpen az Uránia megalapítása felé, hanem bizonyos tények egyszerű következményének tűnik. E módszer hiánya természetesen nem érinti a könyv alapvető érdemeit.

Kármán pályafutásának egyik középponti kérdése, hogy az oly világosan körvonalazott célkitűzésekkel meginduló Uránia vajon miért nem játszott nagyobb szerepet a magyar irodalmi köztudat kialakításában? Gálos azzal indokolja ezt, hogy Kármán nem tudott megfelelő munkatársakat toborozni vállalkozásához. Sok igazság van ebben a megállapításban. A könyv adatai alapján világos, hogy Kármán, noha mélyen átérezte a kor törekvéseit, társadalmi és kulturális téren egyaránt, kissé külön pályán mozgott, véletlenül, vagy szándékosan nem került elég szoros kapcsolatba az akkori irodalmi körökkel. Fel sem ötlött benne az a gondolat, hogy Kazinczyt, a Magyar Múzeum és az Orpheus tapasztalt szerkesztőjét megnyerje folyóirata számára. Ez az elszigeteltség annál is inkább különös, mert A nemzet csinosodásában éppen Kármán vázolja fel a legpontosabban a magyar ugar képét, a gazdasági és kulturális elmaradottság okait. A helyzetnek és a feladatnak, stílusosan is nagyszerű formábaöntése máig is mintaszerű. Montesquieu klímaelmélete segítségével, éppen a helyzetismeret és problémalátás életszerűségénél fogva, túlhaladja választott módszerét és a valóság törvényei közelébe férkőzik. Folyóiratában azonban még az eredetiség meggyőzően hangoztatott követelményét sem tudja megvalósítani, hiszen a cikkek javarésze fordítás. A költők és írók nem juttatják el műveiket Kármánhoz. Gálos könyve megismertet a tényekkel, a további kutatás feladata, hogy ennek a nem jelentéktelen problémának szubjektív és objektív okait felderítse.

A könyv további két fejezetében a Fanni hagyományai és A nemzet csinosodása elemzése következik. Az elemzések a lényeges kérdések kifejtésén alapulnak, egészükben azonban nem adnak új vonást az addig kialakult Kármán-portréhoz. A könyv bőséges anyaga felhasználásával ezeket a fejtegetéseket sokkal színesebbé, újszerűbbé lehetett volna tenni. Ez annál is inkább szükséges lett volna, mert mindaz, ami Kármán életében fontos; tapasztalata, műveltsége, törekvései; itt öltének testet. Ez a két mű Kármán

életének legmélyebb értelme, ezekért őrzi személyét emlékezetében az utókor. Gálos könyve minden eddiginél alaposabb, átfogóbb elemzés nyersanyagát adja, de nem küszöböli ki a témával való további foglalkozás szükségességét.

Nagy nehézséget jelent a kutatóknak az Uránia szerkesztésének az az elve, hogy a különböző munkák szerzőit nem jelezték névvel. Ez sok találgatásra, feltevésre ad módot. A stíluselemzés módszerei, bár rendkívül hasznosak, korántsem csálhatatlanok. Gálos Rezső sok pontban elfogadja, más esetekben korrigálja az eddigi megállapításokat. Ilyen irányú vizsgálódásai közül két eredményét érezzük jelentősnek. Gálos meggondolkoztató bizonyítékokat sorol fel arra vonatkozóan, hogy A fejvesztés című töredék nem Kármán eredeti munkája, sőt nem is az ő „honosítása”, és hogy nem lovagregény, hanem lovagdráma átdolgozása voltaképpen. A mű párbeszédes formájától eltekintve a „jelenés” szó használata is erre mutat. A párbeszédék közé szőtt elbeszélő részletek csupán azt látszanak bizonyítani, hogy a kor másodrendű irodalmában — gondoljunk Dugonics „drámáira” — ez a sajátos műfajkeveredés nem tartozott a ritkaságok közé. Gálos másik fontos megállapítása szerint A kincsásó sem eredeti munka. Véleményét tematikai elemekre alapozza. A cselekményre és a német környezetre hivatkozva vonja kétségbe — eléggé tartózkodóan — a mű eredetiségét. Ezzel nem érthetünk egyet. Nincs olyan irodalmi törvény, amely a történet színterét az eredetiség ilyen kizárólagos kritériumaként jelölné meg, és még kevésbé igaz az a vélemény, hogy az alapgondolat is az idegen hatást bizonyítja. A kincskeresés motivuma végighúzódik több évtized magyar irodalmán és az a tény, hogy ezt a sort Kármán nyitja meg, nem tekinthető véletlennek. A mű eleven stílusa, takarékos kompozíciója is ellentmond Gálos véleményének. Feltehető, hogy a történet alapja egy nemzetközileg elterjedt anekdota, de ez sem vonja kétségbe az elbeszélés eredetiségét, hiszen az ilyen történetek feldolgozása a különböző irodalmak történetében szinte általános.

A könyv utolsó fejezeteiben a kisebb cikkeket, fordításokat elemzi, méltatja Gálos és kimutatja azok forrásait. Ezek a források is Kármán sokoldalú érdeklődésére vetnek világot. Szerepel közöttük például Raynal, a francia felvilágosodás kiemelkedő egyénisége, a gyarmatosítás humanista leleplezője és Heinse, az Ardinghello neves szerzője. Érdekes a Kármán stílusával foglalkozó fejezet, itt sok finom és találó megfigyeléssel találkozunk. A Martinovics-összeesküvéssel való viszonyáról is közül Gálos dokumentumokat műve utolsó fejezetében. Az életrajz után tekintélyes terjedelmű független kötetek, melyben Kármán és a Rádayak viszonyáról szóló dokumentumok, valamint kiadatlan Kármán-művek találhatók. A gondos, lelkiismeretes jegyzetanyag is növeli Gálos könyve tudományos értékét és hasznosságát.

Wéber Antal

ÉSZREVÉTELEK KOLTAY-KASTNER JENŐNEK AZ OLASZ—MAGYAR SZÓTÁRRÓL ÍROTT BÍRÁLATÁHOZ*

A bírálattal számos vonatkozásban nem értek egyet. Megállapítom, hogy a bíráló több alapvető kérdésben téves álláspontot képvisel. Nem egy helyen szótáram adatait elferdítve közli, hogy ezzel saját álláspontját támassza alá. A legtöbbet vitatott elvi kérdésekben nem nyilatkozik.

* I. O. K. VI. 3—4.

1. *Az olasz-magyar szótár forrásai:*

Koltay-Kastner szerint szótáram két főforrásból merítette anyagát: Palazzi és Zingarelli ismert szótáraiból. „Nagyjából hol Palazzi, hol Zingarelli képe, hol a kettő egyeztetett mása jelenik meg a szótár tükrében.”(527). „Így, ha a Herczeg-szótár Palazziból vett törzsanyagát nézem, az az 1940 táján uralkodó olasz nyelvanyagot képviseli”(529). „E kifejezések túlnyomó százalékát Herczeg Palazzitól és Zingarellitől veszi”(531).

Ezzel szemben mi a valóság? Szótáram bevezetésében a forrásokra vonatkozóan a következő olvasható: „Olasz értelmező szótárak, elsősorban a Palazzi alapján megtörtént az *alapszókincs* gyűjtése és értelmezése, egy későbbi időpontban Bruno Migliorini: *Che cos'è un vocabolario c.* művében feltüntetett szakmai lista szerint meghozatott olasz szótárak segítségével *a szakmai gyűjtés és értelmezés.*”

Kétségkívül bővebben is megadhattam volna forrásaim jegyzékét, akkor Koltay-Kastner nem követte volna el azt a bántó hibát, hogy a Zingarellit szótáram előzményei közt említse. Tény Koltay-Kastner megállapításával szemben, hogy szótáram szókészletének alapja a Palazzi szótár 1948. és a Cappuccini-Migliorini 1951. évi kiadása. Rengeteg szó és kifejezés, állandó szóösszetétel származik az említett két olasz értelmező szótárból. Zingarelli azért nem szerepel a források közt, mert jellegénél fogva nem alkalmas viszonylag korlátozott terjedelmű kétnyelvű szótár alapanyagának összeállítására. A Zingarelli szótár ui. sokkal inkább lexikonszerű, mint a Palazzi és a Cappuccini-Migliorini tehát sokkal bővebb a (többnyire elavult) címszóközlésben, mint a másik kettő. Ezzel szemben aránylag sokkal kevesebb kifejezést, állandó szókapcsolatot hoz, a modernizmusokkal kapcsolatban pedig sokkal szűkebben mér, mint pl. Palazzi. Céлом a szótáram szerkesztésekor sokkal inkább volt a jól kidolgozott bokrok létesítése, mint a címszavak számának többnyire elavult anyaggal való szaporítása.

Koltay-Kastner azt állítja, hogy egyenesen hiba volt szótáram anyagának legtetemesebb részét e két szótárból (nála téves a Zingarellire utalás) merítenem. Ennek kapcsán jelenti ki — igazságtalanul — a Palazzi szótárról: „mint előszavában kiderül, főleg a tanulóifjúságnak szánja munkáját”(529), holott köztudomású hogy Olaszországban, ahol a szótári viszonyok közel sem olyan fejlettek, mint pl. Franciaországban, Palazzi pl. az egyik standard értelmező szótár, melynél jobb — sajnálatos módon — egyelőre nincs, legfeljebb más szemponttal készült, hasonló jellegű munka (mint pl. a maga nemében a Zingarelli szótár is). A Società c. magasszínvonalú, társadalmi tudományokkal foglalkozó olasz folyóirat 1953. dec. számában (646 l.), *e. v.* kritikus Dante Olivieri 1953-ban megjelent olasz etimológiai szótárával foglalkozva, örömeinek ad kifejezést, hogy ez már a negyedik az utóbbi években megjelent olasz etimológiai szótárak sorában és egyúttal megjegyzi: *Così, tra l'altro, si farà sempre piu vicino il Vocabolario etimologico della lingua italiana (e magari anche il Vocabolario della lingua italiana).* (Kurzivval a szerző).

Nem csökkentheti szótáram értékét az a körülmény, hogy szókészletének igen tetemes része Palazziból származik. Egyébként a szótár megalkotása nem is volt elképzelhető Palazzi, ill. Cappuccini-Migliorini nélkül. Nem is gondolhattam arra, hogy szótáram szókészletét kizárólag eredeti anyaggyűjtésből állítsam össze. Úgy vélem, helyesen jártam el akkor, amikor „a Palazziból vett *törzsanyagot* . . . több irányú kiegészítéssel próbáltam megvalósítani”(529). Azt hiszem, nem csupán pusztán próbálkozásról van szó, hanem

eredményes, (bár bizonyára nem teljes) komoly munkáról. Ennek a kiegészítésnek következménye az, hogy a szótár a dolog természetéből folyó érthető azonosságok ellenére teljesen elütő képet mutat pl. Palazzival, de Cappuccini-Migliorinivel szemben is.

A kiegészítések két irányúak voltak. Elsősorban is a köznyelvel kapcsolatban lévő, Palazziban és Cappuccini-Miglioriniben nem regisztrált (mindkét szótár inkább purista beállítottságú, mint ezt Koltay-Kastner helyesen jegyzi meg Palazzira vonatkozólag) élő nyelvi anyagnak, a gergo és a beszélt nyelv határán mozgó, a neorealista írók műveiben egyre inkább előforduló, nemkülönben államunk társadalmi rendjéből, politikai helyzetéből származó szavaknak, szókapcsolatoknak, kifejezéseknek felvételét tűztem ki célul. Ennek érdekében igen részletesen használtam Panzini-Migliorini 1950 áprilisában megjelent 8000 szót tartalmazó szótárát (a háború és a rákövetkező időszak szavait), nemkülönben az 1942-ben megjelent, Migliorini és Schiaffini bővítéseivel készült nyolcadik kiadását Panzini: Dizionario modernójának. Ezekben a szótárakban nem található politikai nyelvi anyag felvétele Lenin: *Opere scelte in due volumi c. 1946-os olasz* (de Moszkvában megjelent) kiadása, nemkülönben Marx: *Il Capitale, I. 1950-es olaszországi fordítása*, továbbá a *Rinascita* és az *Unità* cédulázása révén történt.

Koltay-Kastner ismételen leszögezi: sok a hiány az ideológiai szavak terén, nem történt rendszeres szógyűjtés, bár azt is megállapítja, hogy *lavoratore, lavoro, classe*, stb. (pl.) igen gondosan kidolgozott címszavak. E tekintetben ellentmondást látok, mely egyébként érthető. Sem Koltay-Kastner, sem más bíráló nem vette észre, hogy a politikai szavak tekintetében kerülni igyekeztem azt, amit az utóbbi években mint „mozgalmi zsargon”-t nálunk is elítéltek, megtarva azt a szókészletet, mely a marxizmus elméleti tanulmányozásához, ill. országunk megváltozott intézményei neveinek megértéséhez szükséges. Eljárásomat mintegy jóváhagyta a „*Rinascita*” hasábjain 1952 és 1953 januárjában lefolyt vita, mely a politikai neologizmusok igen nagy részét elvetette.

Fontosnak és szükségesnek találtam azonban felvenni a marxizmus elméleti és gyakorlati alkalmazásából adódó szavakat. Néhány példa: *produzione* címszó alatt megtalálhatjuk: *le leggi della produzione* 'a termelés törvényszerűségei' és *mezzi di produzione* 'termelési eszközök' állandó összetételeket, melyek Palazziban sem *produzione*, sem *mezzo* címszó alatt nincsenek meg. *Militante* címszó alatt Palazzi és Cappuccini-Migliorini csak a vallási értelmet hozza. Szótáramban viszont egyrészt, mint főnév szerepel: 'pártmunkás, militáns', másrészt mint melléknév: 'harcos, küzdő' értelemmel. A példamondat: *socialisti militanti* 'harcos szocialisták' (a vallási értelem is meg van említve természetesen). *Proprietà* címszó alatt: *abolizione della proprietà privata* 'magántulajdon megszüntetése' *piccola proprietà contadina* 'kis parasztbirtok', *proprietà fondiaria* 'földbirtok' található (többek közt). Ezek közül egyik sincs meg Palazzi, ill. Migliorini-Cappuccini szótárában. Ugyanígy *proprietario* bokrban *proprietario medio* 'középbirtokos' új gyűjtésből származik. Ugyanabban a bokrban: *proprietario fondiario* nincs meg az olasz értelmező szótárakban, de pl. Lenin: *Opere scelte in due volumi c. műben* lépten nyomon előfordul s ezért van benn szótáramban is. (Ez a mű, nemkülönben a *Capitale I.* szintén említett olaszországi fordítása a politikai szavak fő-, de nem kritika nélkül használt forrása volt. Pl. a gyakran használt

liquidatarismo teljes neologizmusa, mozgalmi zsargon jellege folytán nem került be a szótáramba). *Direttiva* alatt megtaláljuk *le direttive del partito* szókapcsolatot. *Frazionismo*, *frazionista*, *frazionistico* meg sincs említve az olasz értelmező szótárakban. Hasonlóképp hiányzik *scissionista*, *scissionistico*, sőt *scissione* alatt közölt politikai értelmezés is új és az ideológiai gyűjtés eredménye. Vagy nézzük a *libertà* bokrot. Attól eltekintve, hogy — mint a szótár legtöbb ún. „érdekesebb” bokra, kétszer vagy háromszor múlja felül Palazzi vagy Cappuccini-Migliorini megfelelő bokrait, többek közt a következő politikai vonatkozású, az olasz értelmező szótárakban nem lévő szókapcsolatok találhatók benne: *libertà democratiche* 'demokratikus szabadságjogok', *libertà di (pubblica) riunione* 'gyülekezési szabadság', *libertà statuarie* 'alkotmány által megadott szabadságjogok', *guerra di libertà* 'szabadságharc (s még mások is).'

A tárgy kimeríthetetlen. *Coltivatore*, *coltivazione*, *organizzazione*, *coltura*, *cultura*, *tattica*, *tecnico*, *Ministero*, *massa*, *rivoluzione*, *provvisorio*, *sciopero*, *lotta*, *memorandum*, *misura*, *plusvalore*, *soprastruttura*, és többszáz címszóborok tartalmaz politikai jellegű szókapcsolatot, ill. saját maga is új, először kerül szótárilag regisztrálásra. Eddig általában a politikai szavakkal kapcsolatban azzal foglalkoztak a szótár bírálói, ami — szerintük — nincs benn a szótárban. Pedig azt is érdemes tekintetbe venni, ami benn van: következetes munka, gyűjtés és cédulázás eredménye.

A felhozott példák alapján nem fogadom el Koltay-Kastner álláspontját a szótár „jellemére” vonatkozóan. Szótáram nem az 1940-es olasz nyelvállapotot tükrözi. Ez — szótáram értékét nyilvánvalóan csökkenteni akaró megjegyzés — teljesen alaptalan. Szótáram az 1950-es olasz nyelvállapotot igyekezett rögzíteni és ezt a célját el is érte (a minden szótárral kapcsolatban tehető több-kevesebb pótlás figyelembevételével). A politikai szavak tekintetében megnyilatkozó hiányosságok általában a mozgalmi zsargonra vonatkoznak. Nem minden szó került be a szótárba, mely az Unitában előfordul. A politikai szavak kiválasztásával kapcsolatban álláspontom nem változott; az lehet, hogy a szótár megjelenése óta eltelt közel 3 esztendő esetleg több szónak adott polgárjogot.

A Palazzi, ill. Cappuccini-Migliorinivel szemben végzett kiegészítés másik iránya szakmai jellegű volt. E tekintetben Koltay-Kastner dicsérőleg nyilatkozik, de talán meg kellett volna említenie, hogy ez az első olasz-bilinguis szótár, mely a szótárszerkesztés alapelveként választotta a szakmai bővítést, abból a tételből kiindulva, hogy a század közepén élő átlag ember műveltsége inkább szakmai, mint irodalmi. A szakmai bővítés elvét fogadta el az olasz szótár után megjelent német- és francia-magyar szótár is. A szakmai anyag jelentős, minthogy 20 szakszótárból származik. Igen nagy probléma volt a kiválasztás. Az az elv vezetett, hogy olyan szakmákból kell több szó, melyekben az olaszok nemzetközi viszonylatban vezetnek, ezért van pl. bőséges anyag az automobilizmus, textilgyártás, repülőtechnika, stb. fogalmi körökben. A szakmai szótárak címének felsorolásától eltekintek: ezeket részben az Akadémiai Kiadó, részben az Olasz Kultúrintézet hozatta meg 1950 és 1952 közt. Legtöbbjük a felszabadulás után megjelent munka. Hálás vagyok Koltay-Kastnernek, hogy az állat- és növénynevek után megadott latin értelmezéseket helyesli. Ez is újdonság, ez sem található meg egyetlen olasz bilinguis szótárban, éppen ezért értetlenül álltam az e tekintetben ért támadásokkal szemben.

Szótáram forrásai közt valóban nem szerepel a Körösi (legalább is nem úgy mint adatszolgáltató anyagalmaz) és Rigutini-Bulle. A Körösi szótár egyébként Rigutini-Bullén alapszik. Ennek oka nem „a hagyomány teljes félrevetése és lebecsülése, mely nem jellemvonása a marxista tudománynak” (536), hanem az, hogy Körösinek két alapvető tétele van, mely ellentétben állt az én célkitűzésemmel: *a)* Körösi túlságosan toszkanizál, tehát köznyelvinek vesz olyan toszkán szavakat, melyek ma már mosolyt keltenek a köznyelvet beszélő olaszok előtt, *b)* Körösi túlságosan részletesen foglalkozik a régi nyelvvel, tehát túl sok benne a régi dantei boccaccioi szó. Ezek többségét viszont tudatosan hagytam ki szótáramból éppen francia analógiák alapján. Nyelvtani vonatkozásban is azt a — szerintem helyes elvet képviselem — eltérően az olasz leíró nyelvtanoktól, hogy nem szabad dantei példákat hozni (amit azok lépten-nyomon megtesznek, a modern példákat régies fordulatokkal vegyítve). — Viszont ebből az is következik, hogy szótáram nem teszi feleslegessé Körösit: Dante jobban olvasható Körösivel, mint az én szótárammal.

Csánk Béla Olasz-magyar szólásgyűjteményét nem használtam, mert az ami megbízható benne (a kisebb rész), bárhol megvan.

Ami a kétnyelvű egyéb szótárakat illeti: több francia-, angol-olasz kéziszótárt is használtam, főleg Giorgio Calogero francia-olasz szótárát.

II. Az olasz-magyar szótár szerkesztési elvei:

Koltay-Kastner részletesen foglalkozik a Carducciból, Pascoliból, D'Annunzióból származó szavak kérdésével. Itt néhány helyreigazítást kell tennem: nem lehetett feladata szótáromnak Carducci, Palazzi és D'Annunzio műveiből közvetlenül és részletesen anyagot gyűjteni. Ezek a példák (nem sok) valóban Palazziból származnak, mint ahogy Palazzi is Pascoli és D'Annunzio nyelvét feldolgozó szótárakból (mert ilyenek is vannak) vette őket. Meggyőződésem szerint szótáramat e tekintetben nem érheti gáncs. A jellegzetesebbeket eredetmegjelöléssel láttam el, a kevésbé jellegzetesek *irod.* (irodalmi) megjegyzést kaptak, minthogy utalni akartam arra, hogy más írónál is előfordulhatnak. Carducci, Pascoli, D'Annunzio nyelvi különlegességeiről legalább is meg kell emlékezni egy, a XIX. és XX. század nyelvén alapuló olasz bilinguis szótárnak. Miért? Mind a három irodalmi nagyság az olasz (mérsékelt) haladó polgári irodalomtörténészek szerint az olasz irodalom klasszikusai olyan értelemben, mint Arany János klasszikusa a magyar irodalomnak.

Koltay-Kastner túloz, amikor azt mondja: „A fasiszta irodalom kisajátította őket, mert a nacionalizmust, rómaiságot, a Földközi tengeren uralkodni vágyó imperializmust látta bennük.” (528) Ti. ennek a mondatnak a szellemétől áthatva akarná Koltay-Kastner kiküszöbölni szótáramból azokat a ritkább szavakat, melyeket Carducci, Pascoli és D'Annunzio alkottak vagy felújítottak a régi nyelvből. Tudomásom szerint, ha a marxista kritika nem is osztja teljesen a (mérsékelt) haladó polgári álláspontot, ha nem is állítja a három írói nagyságot Dante, Boccaccio mellé, mint polgári oldalról egyesek, még D'Annunzióval kapcsolatban sem beszél fasizmusról. Ami Carduccit illeti, helye a múlt leghaladóbb hagyományai közt van: radikális és republikánus nézetei szembeállították a feudálkapitalizmussal szövetkezett szavojai házzal (L. legújabbban, Kardos László műfordításait tartalmazó kötet végén a Carducci jegyzetet.) Pascoli a szimbolizmust jelenti az olasz irodalomban:

jól tudjuk, hogy a kapitalizmus ellentmondásaitól való menekülés, a vidék, és természet, az egyszerű emberek szeretete Pascoli korában nem reakciós magatartás. (L. Vajdával és Reviczkyvel kapcsolatban Komlós Aladár álláspontját, OK. V, 1954: a szubjektívizmus oka a kapitalizálódás következtében magára maradt lélek befelé fordulása).

A három közül a dekadens D'Annunzio a legproblematisabb. De még ő sem „képviseeli a Földközi tengeren uralkodni vágyó imperializmust” Gaetano Trombatore, kommunista kritikus, az Unità 1954. szept. 12-i számában D'Annunzio privato c. cikkében behatóan elemzi a fiatal D'Annunziónak Barbara Leonihoz, szerelméhez írt leveleit, melyeket most kiadtak. Ebben a cikkben leszögezi, hogy D'Annunzio érzéki egyénisége, a szenzualitás mint írói motívum szüntelen feldolgozása inkább biztosítja írásművészetete haladó jellegét, mint a spiritualista és misztikus Fogazzaróé. — Tehát még D'Annunzióval kapcsolatban sem kell tolvajt kiáltani, mint ezt Koltay-Kastner — nyilván túlbuzgóságból — teszi.

Szótáram a XIX. és XX. század olasz irodalmi nyelvét akarja nyújtani az olvasónak, és nem csupán a beszélt nyelvet. Ebbe a nyelvbe beletartozik, „a három nagy” specifikus szókészletének egy része, de ugyanígy beletartozik néhány régi szó, sőt a görög-római régiségek közül is nem egy. Mai nyelven írt történeti művek, a művelődésre vonatkozó értekezések, nem utolsó sorban az olasz civilizációt annyira jellemző klasszikus érdeklődés magától értetődővé teszi, hogy olyan szavakat is felvettem szótáramba, melyek a mindennapi beszéd szempontjából elavultnak látszanak. Itt tehát nem a szerkesztési szempontok összekeveréséről van szó, hanem arról, hogy az értekező prózában előforduló néhány, főleg intézményre, régi tárgyra vonatkozó szó, — minthogy XIX. és XX. századi munkákban szerepel — polgárjogot nyerhet modern szókincset tartalmazó szótárban. Koltay-Kastner idézte példák kevés kivétellel ilyenek. Vajon elhagyhattam-e volna *girone* szót, melyet (többek közt) Koltay-Kastner kifogásol, minthogy Dante poklának körét jelenti és így 'dantei' szó. Bírálóm nem veszi észre, hogy *girone* a mai köznyelvnek szerves alkotórésze, Dantéről beszélve, Dante valamely énekének tartalmát elmondva, minden iskolás fiú említeni fogja (akkor, amikor nem Dante nyelvén fogja magát egyébként kifejezni, hanem mai köz-, sőt beszélt nyelven).

Szótáram érdemének tartom az olasz nemzeti nyelv¹ keresését, a nyelvjárási elemek leválasztását a köznyelvi anyagról. Koltay-Kastner nem emeli ki, hogy ez az eljárás olasz bilinguis szótárnál új. Körösi szótárától éppen ebben térek el. Egy 1947-ben megjelent kisebb olasz-orsz szótár, melyet szintén használtam, szintén nem különbözteti meg a toszkán sajtóságokat az olasz köznyelvtől. Az olasz nyelvészettel vagy irodalommal foglalkozó tudja, milyen gyötrő problémája ez az olaszoknak, akiknél az egység nemzeti nyelv kialakulása szinte napjainkban zajlik le. Mind ejtésben, mind szókincsben, mind bizonyos (sokkal kevesebb) alak- és mondattani vonatkozásban eltérés van olasz nemzeti nyelv és firenzei nyelvjárás közt és ez az eltérés pl. 100 évvel ezelőtt közel sem volt olyan határozott, mint napjainkban. Szótáram következetesen véghez vitte a toszkán nyelvjárás elkülönítését a nemzeti nyelvtől, mindenhol jelezve a toszkán szavakat. Koltay-Kastnernek abban van csak

¹ A nemzeti és irodalmi nyelv nem azonos az „irodalom nyelvvel” vagy a „költői nyelvvel”. Az irodalmi nyelv használata messze túllépi a szépirodalom határait. L. Tamás Lajos: Albániai tanulmánytam. Az albán nemzeti és irodalmi nyelv kérdése, I. OK., 1953, III., 276 l.

igaza, hogy az egyéb nyelvjárási eredetű, egyes modern írónál előforduló szavakat nem mindig lokalizálom nyelvjárási eredete szerint. Ez azonban igen nehéz feladat, s csak most lesz könnyebb, miután az utóbbi néhány évben olasz etimológiai szótárak jelentek meg. E tekintetben ab ovo lemondtam a teljességről, mint az állat- és növénynevek mellett szereplő latin megjelölésekkel kapcsolatban. A teljességre való törekvés nem érte volna meg a ráfordított időt.

[Itt említtem meg, hogy a Lingua Nostra bírálója (Migliorini) nem az uo kettőshangzó egyszerűsítését kifogásolja (530), hanem *spagnuolesco* szóban a helytelen diftongust (*spagnolesco* helyett). Az uo-ról pedig azt mondja : mind a két használata, tehát mind a teljes, mind a redukált alak helyes.]

A szerkesztés másik alapelveivel, a származékszavakkal kapcsolatban Koltay-Kastnernek és másoknak is elítélő az álláspontjuk. Nem állítom, hogy eljárásom tökéletes, de legalább annyira indokolt, mint a másik. Körösínél hemzsegnek az olyan származékok, melyek semmi újat nem nyújtanak az alapszóhoz képest. Az ún. *forme alterate* szerintem *nyelvtani categoria*, nem lexikai ; mint ahogy nem soroljuk fel a szótárban valamely igének a ragozás folyamán előforduló alakjait (de középkori szöszedetekben még felsorolták), éppúgy felesleges valamely névszónak alakváltozásait külön címszóban megemlíteni. Ezért választottam azt a megoldást, mely — a főnév többes-számához hasonlóan — a szóbokorban intézi el a szóvégi változást (nempedig, mint Koltay-Kastner mondja azért, mert Palazzi is hasonlóképp jár el.) Tudomásom szerint, minden olyan esetben, amikor a származék jelentése eltér az alapszótól, külön címszóban hoztam ; így *altarino, calderello, calcetto, campanello, campanella, canapetta, canapetto, cartellone, gallone, galletto, gamellino*, és sok más.

A származékszókkal sok baj van. A köznyelv egyre jobban kerüli őket, teljesen az affektív, beszélt nyelv területére szorulnak, sőt toszkán beszélt nyelvi sajátosságokká is válnak. Az egyes származékok használati értéke a beszélt nyelv síkján sem azonos, egyesek ritkák, mások gyakoriak. S végül egy s ugyanannál a szónál egyes jelentésekkel csak meghatározott suffixum, másokkal ismét más suffixum állhat. E kérdésekre olasz szótárakból vagy nyelvészeti munkákból nem lehet mindig megnyugtató feleletet kapni, legfeljebb csak annyit, hogy a suffixumok a beszélt nyelv vonalára tolódtak el (éppenúgy, mint a spanyolban). Ez a szempont (jelentőségük csökkentése) is vezetett, hogy nem vettem fel őket külön címszóba.

Nem osztom Koltay-Kasner aggodalmát azzal a rendkívül egyszerű problémával kapcsolatban, hogy a szótárforgató — miután nem jelzem a „gutturális mássalhangzós szótaggal végződő névszók többesszámában” (538) a gutturális megmaradását, csak a palatalizálódást tüntetem fel — tévedéseket fog elkövetni. Egyrészt feltételezhető, hogy az ilyen nagy szótár forgatója tud már meglehetősen olaszul, másrészt elég közvetlen arra gondolni, hogy ami nincs jelezve, változatlan marad.

A rendhagyó igékkel kapcsolatban Koltay-Kastner nem vette észre, miszerint éppen az általa óhajtott rendszer érvényesül a szótárban. A rendhagyó igék közül a rövidebbek teljes alakban szerepelnek a címszó után, i. *dire, dico, dissì, detto; dare, do, diedi* (nincs *dato*, mert *rendes*); *fare, faccio, feci, fatto; cadere, cado, caddi*, s mások. A hosszabbak csak változott tövükkel : *rispondere, - o'ndo, - o'si, - o'sto*. Nézetem szerint ennél többre nincs szükség, aki nem ismeri ki magát, semmiben sem tud tájékozódni, ami az olasz nyelvet illeti. Tény az, hogy a rövid igéknél — gyors korrektúra-olvasásból

kifolyólag — sok helyen elmaradt az első egy-két betű. Így lett *mettere*, *-etto*, *-isi*, *-esso*. Ez azonban — nem hinném, hogy megnehezíti a tájékozódást. Megfoghatatlan, miért kívánja Koltay-Kastner a rendes igék paradigmáinak leközlését, ill. a három alakot (538). Teljesen elegendő a *presente*, de az is csak a hangsúly miatt! Az igevonzatok kitétele, a tárgyás és tárgyatlan használat, a segédige jelzése kitűnően van megvalósítva Koltay-Kastner szerint (538). Ugyanígy megemlíthetné, minthogy a hangsúly jelölésről is elismerőleg szól, hogy az igéknél a *presente* sajátos hangsúlya is következetesen fel van tüntetve, — eltérően Palazzitól. A zártság és nyíltság feltüntetése a presentében szintén jelentős.

A szófaj-megjelöléseket sem adja meg a szótár olyan rendszertelenül, mint ezt Koltay-Kastner állítja. Alapelv az volt, hogy a szótár szófaji megjelölést nem ad, mert az hely- és szedéstakarékosság; így a magától értetődő főnév, melléknév, ige jelöléstől eltekintettem. Ugyanígy nem adja meg a szótár a főnevek nemét. Azonban — akkor, amikor azonos alakú, de különböző szófajú szavak kerültek egy bokorba, vagy mint címszavak egymás mellé — megadtam a szófajmegjelölést. Éppúgy, ha a főnevek neme kételyre indíthatott, pl. nem követte az *-o* himnemű-, *-a* nőnemű alapszabályt, megadtam a nemet. A szófaj-jelölés mindig antikva volt és helykihagyás választotta el az értelmezéstől. Ez a Kiadó tanácsára történt így. Óvtak a zárójelek alkalmazásától. A szavak hangulati minősítését megadó vagy egyéb rövidítések szintén nem következtenek a szótárban, csak Koltay-Kastner nem vette észre az alapelvet, ui. hol kurzív, hol antikva szedés van, aszerint, hogy a rákövetkező szó, értelmezés antikva vagy kurzív. Tehát mindig ellenkező előjellel szerepelnek. Ez szintén a Kiadó tanácsa volt, aki minden módon figyelmeztetett a zárójelek veszélyére.

Koltay-Kastner nem emeli ki eléggé a szótáromban keresztülvitt rendezési elvet s így bírálata az egyoldalúság hibájába eshet a túl sok hiba s a túl kevés erény felsorolásával. Tény az, hogy mindezideig nincs olasz bilingvis, de olasz értelmező szótár sem, mely ennek a rendezési elvnek az alkalmazásával készült volna. Sőt 1952-ig, szótáram megjelenéséig alig volt magyarországi szótár, mely így készült volna. Nem változtat ezen a tényen az sem, hogy helyenként nem tökéletes a sorrend. ECKHARDT SÁNDOR mondja szótára bevezetésében, hogy ezt az egyedül helyes rendezési elvet (legalább is a román nyelvek területén) nem lehet mindig következetesen véghez vinni. Szótáram legnagyobb értékének — a toszkán nyelvjárás leválasztása, az igeragozás teljes kidolgozása mellett — ezt tartom.

III. Az olasz-magyar szótár értelmezési hibái:

Jól látta meg Koltay-Kastner a szótárnak azt a törekvését, hogy „a tősgyökeres olasz kifejezéseket és közmondásokat nem szó szerinti fordítással, hanem hasonló magyar szólással” igyekszik visszaadni. Ez roppant nehéz feladat s különösen akkor, amikor a szótár készítőinek saját magukra kell támaszkodnia előzmény hiányában. Az is természetes, hogy a „szabad” fordításokban a legkönnyebb hibát találni, lévén, hogy a szótár szerkesztője nem tehet mindenkinek a kedvére. Nem hiszem azonban, hogy Koltay-Kastner bírálatában az 530 és 531 lapokon felsoroltak különösebb hibaként jöhetnek számításba. Un forte temporale abbattè sulla città példában (531) miért nem jó az átvonult (erős vihar vonult át a városon), miért kell feltétlenül az, hogy „zúdult”.

Lehet, hogy e téren túlzásba is estem, de nézetem szerint még a *chi falla in fretta* stb. fordítása is ötletesebb, mint a Koltay-Kastner javasolta: 'aki sietéssel hibázik, majd csendesen sír! Sajnos, e téren Koltay-Kastner nem egy ferdítést követ el. A 533 lapon „a komoly *stare agli estremi*“ fordítása nálam nem: a végsőket rúgja, hanem: halálán van, *közöns* a végsőket rúgja, ami így másképp fest, mint Koltay-Kastner beállításában. A dantei *cade come corpo morto* fordítása sem úgy van, ahogy Koltay-Kastner állítja. hanem így: *átv* — *come un cencio* v *come corpo morto* összeesik mint a rongy, mint *biz* egy colstok, ami szintén más, mint Koltay-Kastner állítása. *Decano dei professori* igaz, hogy kari dékánnal van értelmezve (ami kétségkívül téves, azonban a Magyarországon élő olaszok, pl. Vigevani, az olasz kulturintézet igazgatója is, így hívják a mi dékánjainkat), viszont *decano* bokrban még azt olvashatjuk: 1. rangelső; 2. korelső; — *del corpo diplomatico* stb., ami mégiscsak más, mint Koltay-Kastner száraz tényközlése. (534)

Egyébként természetesen elismerem, hogy a felsorolt pár tucat tévedés egyrésze valóban fennforog s bizonyára még sok egyéb, későbbi kiadásban javítandó hiba. Meg kell azonban vallanom, hogy Koltay-Kastner listájában nem találkoztam olyan súlyossal, melyért különösképpen kellene restelkednem. A hibajegyzéket egyébként csak átfutottam, egy-két próbát csináltam. Lehet, hogy elmélyültebb vizsgálattal a fenti ferdítésekhez hasonlóan többről is kiderülne, hogy erőltetett hibakeresésről van szó.

Megemlítem, hogy a szótár nem hozza a keresztneveket. Mégis megtaláljuk a keresztnevet akkor, amikor pusztán név jelentésén túlmenően egyéb jelentése is van, így: Beniamino, Giorgio, Stefano, Pietro, Paolo, stb. szavakkal kapcsolatban. Ugyanígy általában a földrajzi nevek terén, pl. *Olimpo* nemcsak mint földrajzi név fontos. hanem egyéb összetételben. — E tekintetben is a helytakarékosság vezetett és az a körülmény, hogy a kereszt- és földrajzi nevek legnagyobb része lefordíthatatlan magyarra. Csak: mint több értelem közül az egyik, tehát szembeállításban jelentősek.

A hibák közt említi Koltay-Kastner az értelmezések körülíráso jellegét. Szótáram e tekintetben kevésbé marasztalható el s Koltay-Kastner sem tud sok példát felhozni. Egyik példája *asfissia* pedig ferdítést tartalmaz. *Asfissia* címszó alatt ui. ez olvasható: *orv* a vér oxigéntartalmának nagyfokú megkevesbedése; légszomj; *morì d'*-megfulladt; *morte per* — *asfissia* a halál oka fulladás. A kifogásolt rövid, találó értelmezés tehát megvan, az orvosilag bőbeszédűbb, pontosabb, kifejtőbb magyarázat mellett. — Egyébként is adott esetben nem szabad visszariadni a részletesebb, kifejtőbb értelmezéstől.

Befejezésében azt mondja Koltay-Kastner — szótáram a számos szeplő ellenére elég tiszta marad, hogy ne fordítsuk el róla tekintetünket. (541) A „számos szeplőből” én csak szépséghibákat tudok elismerni, melyek a sietségből eredtek. Sajnálatos a viszonylag sok sajtóhiba (bár számuk közel sem olyan nagy, mint azt a szótár befejezése után gondoltam), a néhány lukas utalás, a kifejezések közti egy-egy értelmezési eltérés (akkor, amikor kettő vagy több helyen szerepelnek kettő vagy több alapszavuk folytán), a 160 000 cédulába becsúszott nem egy kevésbé megfelelő vagy hibás értelmezés, néhány kimaradt lényeges szó vagy szóösszetétel, végül egy-két feladatlan rövidítés és a szótár használatára vonatkozó néhány soros magyarázat. — Ami a szerkesztési elveket, a szótár jellegét, összképét illeti, Koltay-Kastner nem tudott álláspontjáról meggyőzni.

Herczeg Gyula

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Beke Ödön</i> : Ismeretlen és ritka névszóképzők a mari és a permi nyelvekben	1
<i>Lakó György</i> : Válasz az 1954. évi osztálytitkári beszámolóhoz fűzött hozzászólásokra	9

*

<i>Kardos Tibor</i> : A régi magyar színjátszás néhány kérdéséhez	17
<i>Nagy Miklós</i> : Két százéves Jókai-regény	65
<i>Pável Poucha</i> : A csehszlovák orientalisztika munkája, célkitűzései és szervezete	91

VITA :

A magyar *ly*-hang kérdéséhez :

<i>Benkő Loránd</i> „A magyar »LY«-hang története” című munkájának megvitatása a Nyelvtudományi Főbizottság 1954. november 30-i ülésén	103
<i>Pais Dezső</i> megjegyzései	103
<i>Bárczi Géza</i> megjegyzései	116
<i>Benkő Loránd</i> válasza	124
Jegyzőkönyvi kivonat a Nyelvtudományi Főbizottság 1954. november 30-i üléséről	151
<i>Erdődi József</i> kandidátusi disszertációjának vitája (<i>Tompai József</i>)	152

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL :

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály vezetősége 1954-ben a következő fontosabb kérdésekkel foglalkozott	
Beszámoló a Nyelvtudományi Főbizottság 1954. évi munkájáról	155
Beszámoló a MTA Klasszika-filológiai Főbizottságának 1954. évi munkájáról. (Borzsák István)	159
Beszámoló a Könyvtártudományi Főbizottság 1954. évi működéséről. (Kőhalmi—Pajkossy)	164
Az Irodalomtörténeti és Világirodalmi Főbizottság 1954-ben a következő fontosabb kérdésekkel foglalkozott	
A Nyelvművelő Főbizottság munkája 1954-ben	170
A Helyesírási Főbizottság munkája 1954-ben	170
A Szótári Főbizottság munkája 1954-ben	170
A Zenetudományi Főbizottság munkája 1954-ben	170
A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály felolvasó-ülései 1954-ben	171

Tudományos Minősítések 1954-ben	171
A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1954-ben megjelent kiadványai	172
A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály ösztöndíjasai 1954-ben	172
A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály a következő művekért adott prémiumot 1954-ben	173
Akadémiai jutalommal kitüntettek 1954-ben	176
Külföldi tanulmányutak 1954-ben	177
A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály külföldi vendégei 1954-ben	178
A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1954. évi célhítelének intézetek és témák szerinti felosztása.	178
A rovatot összeállította: Hopp Lajos	178

SZEMLE:

<i>Gálos Rezső</i> : Kármán József (Wéber Antal)	181
Eszrevételek Koltay-Kastner Jenőnek az Olasz-magyar szótárról írott bírálatához (Herczeg Gyula)	184

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki felelős: Farkas Sándor
A kézirat beérkezett: 1955. II. 3. — Terjedelem: 17 (A/5) ív, 1 ábra melléklet

---

35433/55 — Akadémiai nyomda — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

Ara 36,— Ft